

FUUN

DA

ARATÓ 80

Arató András, Szijártó Imre,
Tóth Gábor Attila tanulmá-
nyai • Interjú Arató András-
sal • Kerekasztalbeszélgeté-
sek az alkotmányos helyreállítás-
ról és a civil társadalomról

MEN

TUM

Radnóti Sándor:

Köszöntő

3

TANULMÁNY

Arató András:

A modern politikai ciklusok elmélete felé

7

Szijártó Imre:

Polányi Károly a vasfüggönyön innen és túl
Közpolitikai és rezsimciklusok piaci kapitalista
és szovjet típusú társadalmakban

26

Tóth Gábor Attila:

Két lépés az alkotmányos demokrácia felé
Szélgjegyzetek Arató András alkotmánytanaihoz

35

INTERJÚ

„A civil társadalom gondolata ma már mindenkinek közös tulajdona”

Arató András *Vajda Róza és Gerő Márton beszélgetett*

45

KERÉKASZTAL-BESZÉLGETÉS

Alkotmányos helyreállítás: a 2021–22-es vita tanulságai és a jövő kihívásai

61

A civil társadalomról

68

DOKUMENTUM ÉS KOMMENTÁR

A Fundamentum szerkesztőségének véleménye Magyarország Alaptörvénye
tizenhetedik módosításának tervezetéről

79

SZEMLE

Wessely Anna:

A demokrácia ikonográfiája

85

TISZTELT OLVASÓINK!

A Fundamentum 1997 óta jelent meg nyomtatott formában. 2016-tól kezdődően már nincs módunk a nyomtatott változat kiadására, azóta csak elektronikusan jelenünk meg. Megtisztelő olvasói figyelmükre a jövőben is számítunk!

Kövessen minket a *Facebook*on és a *LinkedIn*en is: Fundamentum

<http://www.facebook.com/fundamentumfoldresz>

<https://www.linkedin.com/in/fundamentum-az-emberi-jogok-folyoirata-84796a387/>

E számunk összes kéziratát a 2026. áprilisi parlamenti választások előtt adták le a szerzők.

Radnóti Sándor KÖSZÖNTŐ*

Ha egy laudációnak föltétlenül az lenne a feladata, hogy az ünnepelt tudományos produkcióját méltassa, nem állhatnék itt. Noha pályakezdő művétől kezdve, amelyet Arató Paul Breinesszel közösen írt, és a fiatal, de már marxista Lukács Györgyről és a nyugati marxizmus eredetéről szólt, sok mindent olvastam tőle, de teljes életművéből nem tudnék kollokálni. Más pályán mozogtunk, más a szakmánk. De barátságunk mégis világnézeti barátság, amelynek kezdetét már az említett mű címe is tartalmazza. A nyugati marxizmus – ha nem tévedek, a kifejezés Merleau-Pontytól származik – ugyanis határozottan a marxizmus-leninizmussal szemben álló marxista alternatívát jelentette, amelyet „Keleten” Kolakowski, a jugoszláv Praxis-kör és Lukács budapesti iskolája képviselt (mellékesen szólva az idős Lukáccsal ellentétben, aki mereven elzárkózott korai nagy művétől, a *Történelem és osztálytudattól*).

András poliglottizmusához származása révén a magyar nyelv ismerete is hozzátartozott, s ezért bensőségesen tudott dialogizálni Heller Ágnessel, Vajda Mihállyal, Fehér Ferencsel, Márkus Györggyel s kortársaival, Kis Jánossal és Bence Györggyel, akik eretnek módon maguk is a marxizmus egy irányzataként fejezték ki nézeteiket, és nem ambicionálták a monoteisztikus-dogmatikus elismerést. Ismerte csak magyarul olvasható írásait is. Mi is ebben az időben, a hetvenes évek második felében ismerkedtünk meg Budapesten.

Mindez az életidő mélyére, egy pálya kezdetére mutat, amely hamarosan kivezetett a marxizmusból, ahogy más-más módon megtörtént ez az említettek közül majd mindenkivel. De egy barátság intimitását nemcsak a magánélet közös élményei alapíthatják meg, amire például az *Érzelmek iskolája* utolsó mondatai emlékeztetnek, hanem a közös fiatalkori gondolat is.

Amihez persze hozzátartozott a személy megismerése. 1977-ben Firenzében viszontláttuk egymást. Kiderült, mind a négyen Párizsba tartunk – Jean és Andris autóval, mi vonattal. Megegyeztünk, hogy együtt megyünk. Jean vezetett, Andris a piros Michelin bújta jobbnál jobb vendéglőket keresve, a Côte d’Azurön végig esett az eső. Hét év múlva a Soros Alapítvány jóvoltából négy hónapot töltöttem New

Yorkban; egy házban laktunk, én Andris édesanyjánál, ők sok tíz emelettel magasabban, belátva egész Manhattant. A Tribecából fölfelé kellett gyalogolni a New York Universityhez is, ahová az én ösztöndíjam szólt, s a New Schoolhoz is, ahol Andris akkor is, ma is tanít. Néha együtt mentünk oda vagy vissza.

Az ilyen emlékek lehetővé teszik egy személyes vázlat megkísérlését. Andris nemzedékünkhöz képest magas ember, akinek mindig kicsit meg kell hajlítani a hátát, amikor beszél valakivel. Előbb-utóbb létrejön a hajlott hát, mintegy a jóindulat jeleként, elnézést kérve, hogy ilyen magasra nőtt. Mély hangja barátságos, ő maga életélvező sztoikus-epikureus. Nyájasságát ugyanakkor ellensúlyozza, hogy nagy és néha kíméletlen debatter, aki nem egyezik ki döntetlenben vitapartnereivel. Ezek sohasem a tanítványai, akiket elkötelezett tanárként meg akar tanítani valamire a jó szándék retorikájával, hanem olyan kollégák, akik relativizálják alapgondolatait – a demokráciát, a civil társadalmat és az alkotmányt –, vagy még inkább azok, akik nem gondolnak semmire.

A neomarxizmustól ugyanis ebbe az irányba, ezekhez az alapértékekhez vezetett szellemi pályája, amelyeknek nemcsak elméleti súlyát, hanem gyakorlati tétjét is mélyen átérezte. Ezért lehetne esettanulmányaiból, megoldáskísérleteiből egy nagy világkörűli utat ábrázolni, a földabrosznak mindig arra a pontjára összpontosítva, ahol a demokrácia, a civil társadalom, az alkotmány megalapozásra, védelemre, magyarázatra szorult. A rendszerváltás után néhány évig ez a hely Magyarország volt, majd, amikor úgy tűnt, hogy hazánkban rendes alkotmányos demokrácia válik, Andris figyelme más helyekre irányult. Emlékszem, al-Sistani ayatollahról mint a remény emberéről tőle hallottam először. Talán volt ennek a hihetetlenül érdekes utazásnak magyar mintája is, Bibó István, aki megható és felemelő módon a Krisztinavárosból akarta megoldani Ciprus problémáját. Ma minden ok meglenne rá, hogy Andris visszatérjen a magyar kérdésre. De ennek nem jószok lehetőséget. S nem azért, mert az idő közben előrehaladt, hiszen Andris ma is ereje teljében van, hanem azért, mert az elkövetkezőkben – attól tartok – otthon, az Egyesült Államokban lesz dolga a demokráciával, a civil társadalommal és az alkotmánnyal.

* Elhangzott az Arató András 80. születésnapja tiszteletére az ELTE Társadalomtudományi Karán 2025. május 15-én tartott konferencián.

TANULMÁNY

„Egyre több országban (Oroszország, Magyarország, Lengyelország) következett be tekintélyelvű erózió vagy visszaesés a populista, demagóg politikai stílusok és vezetési formák hatására. Tehát egyre inkább lehetséges a tekintélyelvűség új, talán még mindig hibrid formáinak megjelenéséről beszélni. Ezek kétségtelenül nem a múlt kommunista rezsimeinek ismétlődései, ugyanakkor erősen hasonlítanak a tekintélyelvűség olyan formáihoz, amelyeket a múltból ismerünk. Még ha tudjuk is, hogy a történelem soha nem tér vissza szó szerint a múltbeli formákhoz, a kérdés aktuális: visszatér a demokrácia és a tekintélyelvűség ciklikussága akár a rezsimekre, akár a politikai mintákra vonatkozóan? És ha igen, mi ennek az oka? A populizmus a fő bűnös? Vagy legalábbis egyike a lehetséges okoknak?”

(Arató András)

„Talán nincs még egy régió, ahol a kapitalizmus és a demokrácia közötti, Marx, Polányi, Vajda, Crouch és Arató által felvázolt dinamikák működését olyan közletről, szinte laboratóriumi körülmények között lehetne szemügyre venni, mint a sztálinizmus és poszt sztálinizmus évtizedei után a neoliberalizmus kísérleti terepévé vált kelet-közép-európai térségben. Nem meglepő az sem, hogy éppen abban a térségben bizonyultak különösen sebezhetőnek a fiatal demokráciák, ahol az állam jóléti funkciói az ismert esetek közül a legdrasztikusabban épültek le a szovjet típusú rendszerek bukását követő évtizedekben.”

(Szijártó Imre)

„A modern autokrácia legfontosabb új jellemzője, hogy az alkotmányos intézmények és eljárások szintjén a demokrácia látszatát kelti. Legfőképp azért szimulál demokratikus mechanizmusokat, mert a demokratikus berendezkedés az egyedül legitim alkotmányos konstrukció. Az alkotmány többpárti választásokat intézményesít, a parlamentben ellenzék is tevékenykedik, az alkotmánybíróság olykor-olykor látszólag a rezsimek ellen ítélt, és amikor – tipikusan – a rezsimek támogatja döntésével, akkor különvélemények jeleznek valamiféle

pluralitást a testületen belül. A rendszer sok tekintetben úgy működik, mintha érvényesülnének a demokrácia elvei és szabályai. A rendszer azonban nem felel meg a többségi elvű demokrácia minimális kritériumainak sem. (...) A demokrácia kalkulált, intézményesített és szisztematikus szimulálásával autokratikus rendszer működik. Azonban a demokratikusnak tűnő homlokzat mögül hiányzik mindaz, ami a demokráciát értékessé teszi.”

(Tóth Gábor Attila)

A MODERN POLITIKAI CIKLUSOK ELMÉLETE FELÉ

BEVEZETÉS HELYETT: POPULISTA JOGI ORIENTÁCIÓ ÉS A KORTÁRS DEMOKRÁCIÁK CIKLUSAI

A politikai rezsimek ciklusos váltakozásának története az ókorig megy vissza. Platón, Arisztotelész és Polybios, majd Machiavelli ahhoz hasonló problémákkal szembesültek, amelyeket ma a modern populizmusok jellemzésekor felvetünk. Ezek a problémák a demokráciáknak és a népi kormányzati formáknak a zsarnoki demagógiával szembeni ellenállási vagy túlélési képességére vonatkoznak. Ez a probléma nem merült feledésbe a progresszió 18. századi modelljében, de addigra a lineáris fejlődés vált a vezető metaforává. Hegel és Marx is ezt az irányvonalat képviselte. Vagyis napjainkban a rezsimek ciklus gondolata mintha a múlté lenne. Ez annak ellenére igaz, hogy empirikus szempontból a politikai ciklusokra emlékeztető változások – még ha nem is valódi rezsimeváltások – továbbra is megfigyelhetők. Még feltűnőbbek a politikai formák – olykor a rezsimek – ismétlődő változásai Latin-Amerikában, különösen Argentínában, ahol a populizmus az ok-okozati összefüggések egyik központi elemének tűnik. Újabb megdöbbentő módon úgy tűnik, hogy a ciklikus mintázat még a posztkommunista országokban is visszatérhet. Egyre több országban (Oroszország, Magyarország, Lengyelország) következett be tekintélyelvű erózió vagy visszaesés a populista, demagóg politikai stílusok és vezetési formák hatására. Tehát egyre inkább lehetséges a tekintélyelvűség új, talán még mindig hibrid formáinak megjelenéséről beszélni. Ezek kétségtelenül nem a múlt kommunista rezsimeinek ismétlődései, ugyanakkor erősen hasonlítanak a tekintélyelvűség olyan formáihoz, amelyeket a múltból ismerünk. Még ha tudjuk is, hogy a történelem soha nem tér vissza szó szerint a múltbeli formákhoz, a kérdés aktuális: visszatér a demokrácia és a tekintélyelvűség ciklikussága akár a rezsimekre, akár a politikai mintákra vonatkozóan? És ha igen, mi ennek az oka? A populizmus a fő bűnös? Vagy legalábbis egyike a lehetséges okoknak?

Az ókori ciklikus koncepciók, azok későbbi hatása, valamint az e logika meghaladására tett kísérletek felvázolása után az 1980-as évektől napjainkig a politikatudományi irodalomban lassan újra megjelenő kvázi-ciklikus mintázat bemutatására térek át. A lépések a következő problémákra összpontosítanak:

1. a demokráciák összeomlása; 2. átmenet a demokráciába (vagy átmenet „a tekintélyelvű uralomból”);

3. a demokráciák konszolidációs kihívásai; és 4. visszaesés, erózió, hibridizáció, valamint a demokráciák parabolái. Ebben a tanulmányban a populizmusnak e változásokban játszott szerepét vizsgálom. Ha a populizmus valóban hozzájárul egy ciklikus minta kialakulásához, akkor felmerül a kérdés, vajon le lehet-e ezt a fajta politikát győzni, azaz meg lehet-e törni a ciklust?

POLITIKAI CIKLUS-MODELLEK

A politikai ciklusok hagyományos modellje. Arisztotelész és Polybios magyarázatai. Egyenlőtlenség és elituralom?

A politikai élet ciklikus változásokon alapuló metaforikus ábrázolása, amely nyilvánvalóan a természet évszakainak és az emberi test folyamatainak mintáját követi, szinte egyidős a feljegyzett történelemmel. Ez a gondolat legteljesebben az ókori Görögországban bontakozott ki (bár feltehetően korábban is megjelent hasonló formában Kínában és Indiában). A nyugati gondolkodásban betöltött óriási befolyása miatt soha nem tűnt el, még a zsidó–keresztény eszkatológiai lineáris koncepcióval folytatott versengése ellenére sem, amelyből a progresszió 18. századi koncepciója származik. A kormányzati formákról szóló klasszikus osztályozás Arisztotelésztől,¹ a cikluselmélet pedig – szerintem – legvilágosabb magyarázata Polybiustól² mindmáig jelentős hatással bír.

Az ókori Görögországban számos elképzelés létezett a lehetséges kormányzati formákról, ám mindegyik Arisztotelész modelljére épült. Polybiusnál ez

a modell szabályos és mereven ismétlődő ciklussá rendeződött. Tekintettel a modern kor teljesen eltérő kontextusára, az ezeken a modelleken alapuló, a ciklusok létezésére és ingadozására vonatkozó magyarázatok ma nem annyira relevánsak, mégis érdemes felidézni őket.

Bár Platón politikai formákról és a hanyatlásukról szóló elmélete már előrevetítette,³ történelmileg Arisztotelész empirikus, differenciált és több okra visszavezethető osztályozása vált a legjelentősebbé, azáltal is, hogy Polybios közvetlenebbül alkalmazható mereven ciklikus modelljére is hatással volt. Arisztotelész a politikai formákat két fő kritérium szerint osztályozta: az uralkodók száma szerint, valamint hogy elsősorban közérdekből és a törvény szerint uralkodtak-e, vagy minden jogállamiságot megsértve a saját, éppen uralkodó osztály (az uralkodók, a gazdagok vagy a szegények) javára. Arisztotelész kritikusan viszonyult minden merev ciklikus koncepcióhoz, és inkább a rendszerváltás különböző formáit és lehetséges irányait vizsgálta, amelyeket ábrázolásában nem lehetett egyetlen mintára redukálni. Anélkül, hogy ismert vagy elképzelt volna egy olyan történelmi modellt a polisz világában (még ha az ázsiai birodalmakkal tisztában is volt), amely képes lett volna megtörni a formák közötti általános ingadozási mintát, megpróbálta bemutatni a deformáció okait. Mindig „gyakorlatias” gondolkodású volt, ezért megpróbálta kitalálni, hogyan lehetne ellensúlyozni ezeket, nevezetesen hogyan lehetne megőrizni a „jó alkotmányokat”. Először is azt állította, hogy a különböző társadalmak különböző kormányzati formákhoz vezetnek. Ezért a kritikusoknak vagy a befolyásos elemzőknek nem a legjobbat kell keresniük (ahogy Platón tette), hanem az egyes közösségek számára legmegfelelőbb és legelfogadhatóbb formát. Ráadásul a választás nemcsak a fő formák között történik, hanem az egyes formákon belül a lehetséges alformák között is. Azonban Arisztotelész szerint kerülni kell a kormányzati formák torzult változatait, amelyekben a törvények nem érvényesülnek – nevezetesen a zsarnokságot, az oligarchiát és az általa demokráciának nevezett csöcselek uralmát.⁴

Arisztotelésznél két dimenzió játszik szerepet: egy empirikus oksági és egy normatív dimenzió. Empirikus szinten az ok szinte mindig a társadalmi struktúrában gyökerező politikai frakciókban rejlik, amelyek érdekeik alapján igyekeznek megdönteni egy

formát és létrehozni egy újat. Arisztotelész egyértelműen utal rá, hogy egy ilyen törekvés valószínűleg a zsarnokság, az oligarchia és a „demokrácia” torzult vagy „nem mérsékelt” változataiban éri el a célját. Normatív szinten elmondható, hogy a kihívó frakció a kollektív érdek, vagyis a közjó nevében lép fel. Ebből következhet, hogy siker esetén a kihívók létrehozhatják az egyik forma „jó változatát”. Arisztotelész azonban ezt nem mondja ki, inkább arra utal, hogy a rendszer megkérdőjelezése egy másik „rossz” forma kialakulásához vezethet, és még a rendszer-váltás sem biztos, hogy bekövetkezik.

Furcsa módon a történész Polybios volt az, aki egy egyszerű, ismétlődő sémát, egy valódi ciklust dolgozott ki, amelyet új dimenzióval is gazdagított. Arisztotelész osztályozását követve Polybios a kormányzati vagy rezsimciklusokat úgy ábrázolja, mint

amelyek végső soron a generációk sorrendjén alapulnak. A három jó, azaz a „közérdekű” forma – kezdve a monarchikus formával – mindegyike az egyéni jogalkotók hagyományán alapul. Polybios tisztában volt azzal, hogy az ilyen rendszereket többnyire egy elit-csoport („az első generáció”) hozza létre, élükön az „alapítók-kal” (mai terminológiával: *az alkotmányozó hatalmakkal*). Az egymást követő nemzedékek (vagyis *a konstituált hatalmak*) idővel egyre inkább igyekeznek saját hasznukra fordítani a kezdetek eredmé-

nyeit, aminek következtében az eredeti formák fokozatosan torzulnak: a monarchia zsarnoksággá, az arisztokrácia oligarchiává, a demokrácia pedig csöcselekuralommá alakul. Ebben az érvelésben ha egy forma korrupt, az ellene lázadók el akarják kerülni azt, ami korrupcióhoz vezetett, s ezért általában alternatív formát választanak, amelyben a hatalomgyakorlók száma eltér a korábitól, például arisztokráciát a zsarnokság után, demokráciát az oligarchia után. A monarchia a csöcselek uralma („demokrácia”) után zárja le a ciklust. Ez egy logikailag elegáns, de túlságosan merev ciklikus koncepció volt, amelyet nehéz volt igazolni a görög városállamok vagy Róma tényleges történelmének fényében. Polybiust azonban jobban foglalkoztatta az a kérdés, hogy hogyan lehet megszakítani vagy elhagyni a ciklust vagy az oszcillációt. Ekkor ismerte fel, hogy a rómaiak fokozatosan megteremtettek egy olyan kormányzati formát, amely nem érzékeny a ciklikus hanyatlásra és megújulásra: létrehozták a monarchia (a konzulok és esetleg a diktatúra), az arisztokrácia (a szenátus) és a de-

mokrácia (a nemzetgyűlés és a tribunusok) elemeit ötvöző vegyes kormányzati formát.

*A ciklikus koncepció kora újkori visszatérése
(Machiavelli, Montesquieu)*

A görög klasszikusokon nevelkedett gondolkodók – Machiavellitől Montesquieu-ig és az amerikai „alapító atyáig” – már iskolai tanulmányaik és olvasmányaik során magukba szívták a politikai ciklusok gondolatát. Ráadásul a polybiusi változat volt a legérthetőbb és legkönnyebben megismételhető formula az arisztotelészi vagy empirikus kétségek ellenére. Machiavelli volt az, aki – bár bizonyos módosításokkal – a legismertebben alkalmazta az arisztotelészi modellt.⁵ Az „állam” három rossz formája megegyezik az örökölt modellben szereplővel (a rossz demokrácia *licenziozo* [anarchia!]) csakúgy, mint a három jó forma (a jó demokrácia neve *popolare*), azzal a kikötéssel, hogy a három jó forma is „káros”, mert hajlamosak rövid ideig működni, könnyen korrupttá válnak, és nincsenek eszközeik arra, hogy megakadályozzák a deformált/eltorzult változatba történő átalakulást. A generációkról szóló érvelés megismétlődik, de azzal az érdekes változtatással, hogy a korrupcióért részben a kiválasztás öröklődéssel való helyettesítése a felelős. Így Machiavelli egyértelműen reprodukálja azt az érvet, amely szerint a ciklus többé-kevésbé elkerülhetetlen minden kormányzat számára, még akkor is, ha ezt három feltételhez köti: 1. egyetlen következő fordulat sem jelenti a korábbi forma teljes visszatérését; 2. a ciklus külső hódítások és birodalmi beolvasztások miatt megszakadhat; és 3. az intézményi tervezés szintjén lehetséges a ciklusból tanulni. A 3. érv a legklasszikusabb és legfontosabb. Az egyébként determinisztikus gondolatmenettel ellentétben a kidolgozott megoldás egyértelműen megegyezik Polybiuséval, azaz a három típus kormányzati keverékét hozza létre.

Az amerikai alkotmány megalkotóira Montesquieu gyakorolt különösen nagy hatást.⁶ Az amerikaiak számára a vegyes kormányzás elképzelése többek között azt a célt szolgálta, hogy ellensúlyozza a népi demagógiát, vagyis azt, amit visszatekintve a populista vezetők és követők megjelenésének nevezhünk. Forradalmukban – és ez még inkább igaz volt a francia esetre – kiderült, hogy a népi demagógia és az alkotmányosság könnyen alapvető ellentétékké válhatnak. Bár Montesquieu a nagy területi államok világában élt és alkotott – szemben Machiavelli Olaszországával –, mégis majdnem mindig a kormányzási formák klasszikus sémáját választotta: monarchia, despotizmus és köztársaság. Ez a rendszer még min-

dig közel áll a hagyományos antik rendszerhez, mivel a köztársaság formája magában foglalja mind az arisztokráciát, mind a demokráciát. Így a rendszer valójában négy részből áll. Az oligarchia és az „anarchia”, vagyis a szabadság két hagyományosan korrump formája hiányzik, az arisztokrácia és a demokrácia korrupciója mindazonáltal komoly problémaként tematizálódik. Ráadásul a zsarnokságot, amelyet történelmileg a városállamokból ismerünk, Montesquieu elhanyagolta, vagy feloldotta a despotizmusban.

Ugyanakkor a nagy területi államok világában, amely magában foglalta az európai kis városállami egységeket, Montesquieu problémája megváltozott. Elsősorban a kialakulóban lévő monarchiának, a rendi államnak [*Ständestaat*nak] a magyarázója és védelmezője lett. Ez számára a monarchia új definícióját eredményezte, nevezetesen a király törvényes uralmát, amelyet a rendek közbenső testületeinek létezése mérsékel. A legfontosabb ellentét itt nem a köztársaságokkal, hanem a monarchikus despotizmussal állt fenn, amely definíciója szerint sem nem törvényes, sem közbenső szerveket nem foglal magában. A kontrasztmodell a királyi abszolútizmus korában dinamikus volt: a királyok és az új típusú bürokratikus adminisztrátoraik által a törvényes hatalom ellen végrehajtott „abszolutista” támadások miatt a rendi államot a megsemmisülés veszélye fenyegette. Montesquieu ennek a fenyegetésnek és az ebből eredő küzdelemnek két lehetséges kimenetelét látta: a királyi abszolútizmus tökéletesedését mint a despotizmus új formáját vagy a rendi állam alkotmányos és korlátozott monarchiává való átalakítását. A második lehetőséget a három hatalmi ág szétválasztása jellemezte, amely akkoriban egyedülálló volt, de amelyet Angliában látni vélte. Az első lehetőséget azonban saját hazájában, Franciaországban fenyegetésnek és lehetséges valóságnak tekintette, amelyet olyan államalkotók vezettek be, mint Richelieu bíboros.

Montesquieu különösen a jövő szempontjából hangsúlyozta a nagy területi államok, mint például Anglia és Franciaország dinamikáját, de nem feledkezett meg a még létező köztársaságokról sem. Ezek az államok az ő idejében mind kicsinek bizonyultak, és különösen fogékonyak voltak az elődöktől örökölt ciklusgondolatra. Úgy vélte, „[h]a egy köztársaság kicsi, akkor idegen erők pusztítják el; ha nagy, akkor belső hiányosságok teszik tönkre. E kettős kellemetlenségért a demokráciák és az arisztokráciák egyformán felelősek, legyenek azok jók vagy rosszak.”⁷ Azaz szerinte a köztársaságok paradoxona vagy a klasszikus ciklus visszatérése volt annak időszakosan elkerülhetetlen belső konfliktusaival, vagy – ami még rosszabb – a nagy területi államok egyikébe való beolvasztás

veszélye. Azonban bármely nagyszabású belső növekedés deformációnak és degenerációnak tette volna ki a köztársasági intézményt, ahogyan az az ókori világban is történt. De Montesquieu itt is látott kiutat: nem a híres alkotmányos *hatalmi ágak szétválasztásában* („separation of powers”), ahogyan azt a rendi állam esetében javasolta, hanem abban, amit később a kis egységekből álló konföderációs államok belül a *hatalmi ágak megosztásának* („division of powers”) neveztek, és amely egységek együttesen elérhetik a nagyobb méretű államok védelmi előnyeit. Montesquieu úttörő szerepet játszott annak a nézetnek a kidolgozásában, hogy a szabadság és a jogállamiság jövője a megfelelő intézményi kialakítástól függ.

Marx (vonakodó) felismerése a ciklusról és annak strukturális alapjairól: a kapitalizmus és a demokrácia közötti ellentmondás/feszültség

Tekintettel Marx elidegenedésére az állam ókori és 18. századi modelljétől, meglehetősen meglepő, hogy a köztársaság és a tekintélyelvű uralom közötti ciklusok kérdése újra megjelenik történelmi műveiben, bár a ciklus kifejezést szinte soha nem használta.⁸ A rezsimek és annak szakaszait az általános választójoghoz kapcsolódó „demokrácia” és a kapitalista társadalmi viszonyok közötti alapvető ellentét alapján magyarázta. Marx ezzel összefüggésben azt a kérdést tárgyalta, hogy miért vezették be az általános választójogot 1848-ban az akkor már kapitalista Franciaországban. Szívesen idézte a nagyon vonakodó republikánust, több francia rezsimek fontos alapítóját, Adolphe Thiers-t, aki szerint „a köztársaság az a kormányzási forma, amely a legkevesbé oszt meg minket”.⁹ A „mi” leginkább a két fő monarchista frakciót, a Bourbon-legitimistákat és az orleanista monarchistákat jelentette, de Marx (szokása szerint) ezt a polgári érdekek pénzügyi és ipari szektorai közötti megosztottságként értelmezte, ahol mindkét szektor konfliktusban állt a vidéki földbirtokosokkal. Ebben az érvelésben a „második legjobb” megoldás mindkét oldal számára az lenne, ha a parlamentáris köztársaság alatt és által ők ketten (vagy hárman) együtt kormányozhatnának, kompromisszumot köthetnének eltérő nézeteiket illetően, vagy felváltva gyakorolhatnák a hatalmat.

De miért éppen az általános, s nem a korlátozott választójog vált meghatározóvá? Marx ebben az összefüggésben hangsúlyozza más társadalmi rétegek, köztük a párizsi proletariátus mozgósítását és forra-

dalmi szerepét, amely az általános választójog ellenére végül vereséget szenved. Fő érve az, hogy az általános választójogot alulról érkező nyomás hatására sikerült elérni, de az mindig is fenyegetést jelentett a burzsoáziára nézve, mivel lehetőséget adott a jövődelem újraelosztására irányuló törvények megalkotására, sőt akár bizonyos kollektív termelési formák bevezetésére is. Az általános választójog fő eredménye mégis egy népszerű demagóg vezető, Louis Bonaparte elnökké választása lett. Marx szerint Bonaparte 1851-es puccsának és diktatúrájának a parlamenten kívüli számos burzsoá frakció általi elfogadása nemcsak az általános választójog által elért eredménnyel való megalkuvást, hanem annak megszelídítését is jelentette. Az általános választójog veszélyt jelentett a kapitalista rendre és annak haszonélvezőire, ezért a nagy francia forradalom előzményei ellenére folytatták a korlátozását. Mivel tisztában voltak a népi nyomás lehetséges veszélyeivel, egy másik alternatívát kellett találni. A válasz a népszavazási politika volt, más szóval a populizmus, amely magában foglalta mind a népi támogatás mozgósítását, mind pedig annak meggyengítését. Ennek eredményeként egy újfajta diktatúra jelent meg.

Franciaországban forradalmak ciklusa játszódott le (1789, 1792, 1830, 1848), valamint ehhez kapcsolódóan a politikai uralom formáinak ciklusa (monarchia, köztársaság, diktatúra, monarchia, köztársaság, diktatúra). A demokrácia és a kapitalizmus közötti ellentmondás valószínűleg nem magyarázza e szakaszok váltakozását, és még kevésbé alkalmazható a 19. század későbbi fejleményeire. Érdekes módon Marx azt is kénytelen volt mérlegelni, hogy a ciklus folytatódott-e 1871-ben, a második diktatúra összeomlása után. Ebben a történelmi pillanatban lehetségesnek tűnt a ciklus radikális megszakítása a demokrácia és a kapitalizmus átalakítása révén. Ez a párizsi kommun

MONTESQUIEU ÚTTÖRŐ SZEREPE
T JÁTSZOTT ANNAK A NÉZETNEK A KIDOLGOZÁSÁBAN,
HOGY A SZABADSÁG ÉS A JOGÁLLAMISÁG JÖVŐJE A
MEGFELELŐ INTÉZMÉNYI KIALAKÍTÁSTÓL FÜGG

radikális demokratikus projektjének is tekinthető. Ha a kommun sikerrel járt volna, a progresszív linearitás győzedelmeskedett volna a ciklus felett. De ez kudarcot vallott, és a kommun által megkérdőjelezett parlamentáris köztársaság, valamint a kapitalista termelési mód visszaállt. Marx egyetlen

valódi magyarázata az volt, hogy a ciklus (amit nem nevezett annak) diadalmaskodott, mert a munkásmozgalom még éretlen volt, vagy számszerűen ki-sebbségben volt a francia lakosság méretéhez képest. Ezért azt feltételezte, hogy a munkásmozgalom fejlődése és a szocialista politika későbbi alakulása annak jele volt, hogy a kapitalizmus és a liberális demokrácia közötti feszültség is helyreállt.

*A kapitalizmus és a demokrácia közti ellentmondás
megszüntetésének vagy csökkentésének lehetőségei*

Marx bonapartizmuselemzése és annak politikai ciklusokkal való implicit kapcsolata fontos eszköz maradt azok számára, akik kénytelenek voltak számolni a történelem lineáris koncepciójának és a gyorsuló progresszió előrejelzésének előre nem látható problémáival. Így ezt a modellt használták mind az olasz és a német fasiszmus felemelkedésének, mind a Szovjetunióban bekövetkezett sztálini fordulat sikerének magyarázatára.¹⁰ Elméleti síkon a bonapartista modell használható volt két nagyon különböző politika, a szociáldemokrata és a tekintélyelvű politika előrejelzésére és magyarázatára. Mindkettő részben átfedésben lehetett a populizmus egy-egy formájával: a szociáldemokrácia a baloldali populizmussal, a fasiszmus pedig a jobboldali populizmussal.

Nagyon sematikus azt mondhatjuk, hogy a demokrácia és a kapitalizmus közötti ellentmondás feloldására három lehetséges utat találtak: 1. a demokratikus dimenzió helyettesítését – a fasiszmushoz hasonlóan, de annál kevésbé terrorisztikus tekintélyelvű lehetőségekkel; 2. a kapitalista dimenzió módosítását (semmiképpen sem „helyettesítését”) és a demokratikus oldalra építkezést; végül 3. mindkét dimenzió helyettesítését, ahogy az történt a Szovjetunióban és annak szövetséges országaiban. Ezeknek a lehetőségeknek azonban csak a legszélsőséesebb változatokban, a legradikálisabb szakaszban sikerült felszámolniuk a ciklust, egyes esetekben meghosszabbítva az elnyomó tekintélyelvű uralmat. A logika szintjén természetesen lenne egy negyedik lehetőség: a kapitalizmus helyettesítése egy megújult, radikalizált demokráciával. Erre nincs történelmileg sikeres modellünk, de fontos eleme lenne egy dinamikus piacgazdaság, amelyben az egyéni tulajdon lenne cserélve kooperációs és öngazgató formákra.

*A ciklus megszüntetése
a fasiszmus alatt?*

A 20. században az első világháború utáni Európában, a fasiszmus felemelkedésére alkalmazták legközvetlenebbül Marx strukturális modelljét, valamint az ahhoz kapcsolódó cikluselméletet. Az első világháború után és az 1930-as években a kapitalizmus több országban – elsősorban Olaszországban és Németországban – súlyos válságba került erősen mozgósított, osztály-

tudatos munkásmozgalmakkal. Vajda Mihály szerint¹¹ a fenyegetett burzsoá rétegek valójában egy olaszországi forradalomtól rettegvé „választották” Mussolini mozgalmát, Hitlerét pedig a német szociáldemokrata reformizmustól való félelem miatt. Bár jelentős eltérések voltak az egyes államok között, a demokratikus politika eltörlése vagy formalizálása minden fasiszta vagy protofasiszta államban közös volt. Arra a kérdésre

azonban, hogy ezek az intézkedések megszüntették-e a ciklust, általában nemleges választ kell adni. A ciklus befejeződése csak a rezsim szintjére igaz, hiszen a fasiszmus uralma alatt nem történt rendszerváltás, és a két legfontosabb változatot, valamint szövetségeiket csak a katonai vereség

és megszállás döntötte meg. De ez nem lenne igaz a politikai ciklusokra, ahogy azt az 1923–1938 közötti olasz gazdaságpolitikai változások és az 1930-as évek németországi változásai is bebizonyították.¹²

A ciklus felszámolása az államszocializmus alatt?

Természetesen azt gondolhatnánk, hogy ha a ciklus a kapitalizmus és a demokrácia ellentmondásában gyökerezik, akkor mindkettő forradalmi helyettesítése véget vethet a ciklus lehetőségének. A szovjet típusú társadalmak több mint 60 éves története Lenintől Teng Hsziao-pingig, amely tele van kvázi-ciklikus fordulatokkal, ellentmond ennek a hipotézisnek. Az biztos, hogy az 1990-es összeomlásig ezeknek a fordulatoknak a többsége politikai és nem rezsim szinten következett be. De hogyan történhetek meg egyáltalán, ha a kapitalizmus és a demokrácia is megszűnt? A két rövid válasz az, hogy a kapitalizmusnak soha nem jelent meg hatékony alternatívája, és a szocialista országok mindig is kötődtek a külső kapitalista mechanizmusokhoz és a hozzájuk kapcsolódó belső kihívásokhoz. A sokkal hosszabb, de meggyőzőbb válasz pedig a parancsmodell alapvető hibáin és annak a minimális szociális jóléttel kapcsolatos feszültségein alapul. Ezt azonban alkalmazni kellene a rezsimok tényleges történelmére.

*A ciklus elkerülése a demokráciában?
A szociáldemokrácia kísérlete*

Vajon a keynesi vagy a szociáldemokrata intervencionizmus megszüntette a ciklust? Eduard Bernstein¹³ jóval Keynes előtt azt remélte, hogy a politikai demokrácia továbbra is módosíthatja, sőt átalakíthatja

a kapitalizmust, amíg ez a termelési mód el nem tűnik a ciklus tendenciáival együtt. A demokratikus kapitalizmus projektje bizonyult-e valaha is teljes mértékben sikeresnek? A kapcsolat mindenesetre valamivel erősebb a politikai ciklusok esetében, mint a rezsimeciklusok esetében. És ezek a politikai ciklusok egyértelműen folytatódnak a demokráciákban. Ezt bizonyítják a Thatcher és Reagan névvel fémjelzett neoliberális fordulatok. Ezek majdnem minden kapitalista országban és különösen az Európai Unió országaiban a jóléti államok bizonyos leépítését jelentették. Elértük-e ennek a stádiumnak is a végét? Ez nagy kérdés ma, az újabb autoritáriánus populisták kezdeményezések fényében.¹⁴

Ha a kapitalizmus és a demokrácia közötti feszültségek csökkentésére irányuló projekt a bonapartista mintát követi, nevezetesen a demokrácia eltörlését vagy demagóg módon történő felváltását, az ebből fakadó ciklusprobléma elméleti szempontból a *rezsimeciklusok* problémája. Ez a logika azonban csak Franciaországban valósult meg a 19. században, illetve legfeljebb részben a totalitarizmus modern formáinak egyikében, nevezetesen a fasiszmusban.

Alternatív megoldásként, ha a feszültségcsökkentés projektje a kapitalizmus reformját célozza a demokratikus intervencionizmus logikáján belül, akkor, szinte tautologikus módon, *politikai ciklusok* megjelenése várható. Ezeket a legfejlettebb kapitalista országokban már bizonyították. Kiváló munkák dokumentálják az Egyesült Államok politikai ciklusait, amelyek elemzésében szerepet játszik a kapitalizmus/demokrácia problémája, még akkor is, ha a vizsgálatok a modernebb korszakokra korlátozódnak.¹⁵

Az európai szociáldemokráciát vizsgáló párhuzamos munkáknak ugyanezt kellene igazolniuk, ami két további kérdést vet fel. Az egyik az érintett periodicitás. Schlesinger és Balkin kénytelenek voltak belátni, hogy a nagy történelmi események (például a világháborúk) megváltoztathatják a periodicitást. Balkinnak el kellett ismernie, hogy korunkban a technológiai változások miatt megnőtt az úgynevezett „kapcsolódó” és „szemben álló” politikai vezetők alatti szakaszok hossza.¹⁶ A második probléma a politika és a rezsimeciklusok lehetséges kölcsönhatása. Már láttuk a változó politikai eszközök alkalmazását a tekintélyelvű rezsimek alatt (totalitárius vs. autoritáriánus, laissez faire vs. intervenionista). Felmérül azonban a kérdés, hogy a politikai ciklusok

fordulataiban, különösen a „neoliberális” szakaszokban megjelenhetnek-e a radikális rendszerváltók tekintélyelvű eszközei vagy sem. Valójában nem zárható ki a politikai ciklusok rendszerciklusokká való átalakítása, még akkor sem, ha nincs jó példánk egy ilyen befejezett folyamatra.

Kétségtelen, hogy a rezsimek és politikák kétféle ciklusa konvergálhat, és így egymás mellett is létezhet. Ezt történelmi példák is alátámasztják, különösen a fasiszta államok válságkezelési, munkavállalóvédelmi és újraelosztási kísérletei. Számunkra elsősorban annak elméleti lehetősége bír jelentőséggel, hogy a rezsimek – hirtelen vagy fokozatosan – autoriter irányba változhat. Az 1973-as chilei események azt mutatják, hogy ha az elit a demokrácia keretein belül nem tud sikeres fordulatot végrehajtani a politikai ciklusban, akkor a tekintélyelvű fordulat sokak számára elfogadható, sőt

egyesek számára akár üdvözlendő is lehet. A neoliberális megoldások másutt is – beleértve a szociáldemokrácia európai megjelenéseit is – megszorításokat és a növekvő egyenlőtlenség elfogadását jelentik. Újraindult-e a ciklus azokban az országokban, ahol a neoliberalizmus diadalmaskodott? Ez elsősorban Közép-Európában és Oroszországban mondható el, ahol 1989 után a neoliberalizmus radikális formáit külső erők kényszerítették ki. De a neoliberális megszorítások és a tekintélyelvű pártok növekedése Nyugat-Európában (és még az Egyesült Államokban is, ahol a két nagy párt egyike tekintélyelvűvé vált) azt jelzi, hogy a ciklusokhoz való visszatérés lehetséges a politika, sőt talán még a rezsimek szintjén is. Hogy az eredmény ciklus lesz-e (és ha igen, politikai vagy rezsimeciklus), vagy csak demokratikus parabola (egy határmezsgye valahol a politikai és a rezsimeciklus lehetőségei között) – azaz a demokratikus részvétel és az elszámoltathatóság eróziója¹⁷ –, túl korai megmondani.

A KÖZELMŰLT POLITIKAI SZOCIOLÓGIÁJÁNAK IMPLICIT CIKLUSA: ÖSSZEOMLÁS, ÁTMENET ÉS KONZOLIDÁCIÓ

A Juan Linzhez hasonló politológusok generációja számára nemcsak a Linz hazájában, Spanyolországban fennálló Franco-diktatúra és a latin-amerikai katonai rezsimek, hanem mindenekelőtt a német Weimari Köztársaság tragikus története jelentette a

demokratikus összeomlás problémáinak vizsgálati alapját.¹⁸ Ez az összeomlás és az általa jogosan keltett félelmek annak a vizsgálatát ösztönözték, hogy a jövőben hogyan kerüljék el a hasonló helyzeteket. Vitathatatlanul Max Weber munkássága vált irányadóvá.¹⁹ A modern társadalmak válságának problémáját és annak számos szintjét újrafogalmazva a hangsúly a legitimitás alapvető problémájára helyeződött a motiváció, a hatékonyság és az eredményesség mellett.

Érdekes módon a demokráciáról és a tekintélyelvűségről szóló legfontosabb politikatudományi irodalom maga is ciklikusnak tűnik. Az első, Juan Linz vezetésével készült tanulmány sorozat az 1970-es évek chilei eseményeinek hatására az „összeomlásokra” koncentrált.²⁰ Az 1980-as évekre a hangsúly az „átmenetre” helyeződött, bár eleinte még „a tekintélyelvű uralomból” és még nem egyértelműen „a demokráciába”.²¹ Aztán az 1990-es években a fő téma a „demokratikus konszolidáció” lett.²² Az évtized későbbi szakaszában az átmenetet és a konszolidációt együtt kezelték, és még optimistábban a posztsovjét világot is bevonták az átfogó összehasonlításba.²³ 2004-től kezdődően Crouch demokratikus paraboláról kezdett beszélni, amelynek keretében az új tekintélyelvűség(ek) küszöbét nem lehetett egyértelműen jelezni. Bár a vonatkozó művek egyike sem állítja „a” vagy „egy” ciklus újakezdődését, ennek lehetőségét jelzik bizonyos változások, többek között az egyre több helyen zajló alkotmányozási folyamatok. Jelen tanulmány kontextusában relevánsabb, hogy az átmenettel foglalkozó irodalom minden szakasza kénytelen volt szembenézni a demokrácia és a tekintélyelvűség ciklusainak lehetőségével, paradox módon nemcsak magyarázatként, hanem az összeomlásról szóló kutatások esetében ígéretként is, az átmenetről és a konszolidációról szóló tanulmányok esetében pedig állandóan jelen lévő fenyegetésként.

*A ciklus helyreállításának ígérete
a demokrácia összeomlása során*

Juan Linz a liberális demokráciák potenciálisan végzetes válságainak öt lehetséges kimenetelét vázolja fel európai és latin-amerikai empirikus anyagokból merítve.²⁴ Ezek közül kettő, a (valódi) veszélyhelyzeti kormány és a hagyományos uralkodó elit választott kormánya nem jelent rendszerváltást, így ciklusnak sem minősül. A másik három forma azonban igen: a

forradalmak egyik lehetséges kimenetele (amikor a tekintélyelvűség egyik formája felváltja a másikat, mint Kubában) a katonai puccs, valamint a ritka tömegalapú tekintélyelvű rezsim (mint Nicaraguában). Linz azonban ezek közül általában két lehetőséget figyelmen kívül hagy: a tömegalapú tekintélyelvű rezsimet a nemzetközi hiteltelensége miatt és a forradalmi utat az Egyesült Államok Latin-Amerika bizonyos régióira és egyes demokratikus kapitalista államokra gyakorolt hatalma miatt. Empirikus meg-

fontolások alapján Linz és követői elsősorban a katonai vezető sű puccs lehetőségét emelik ki, amely mindenhol releváns lehet, ahol a gazdasági és/vagy politikai válság erős, önálló cselekvésre képes hadsereggel társul.

Kezdetben a válságok elemzése egyoldalú volt: a kormányzati

szereplőkre és azok megosztottságára összpontosított. Általában – eleinte Linz is – figyelmen kívül hagyták a népi mobilizációt és a populizmust. Ennek az egyoldalúságnak az ellensúlyozására vezette be O'Donnell az úgynevezett „lehetetlen játék” fogalmát Argentínával kapcsolatban, amelyet az 1990-es évektől Linz is átvett.²⁵ Ez a fogalom azt a jelenséget írja le, hogy a hatalom birtokosai szemszögéből nézve egy nagyon sikeres populista párt (mint a peronista justicialisták vagy talán a perui APRA) nagy valószínűséggel megnyerné a választásokat, de ezt nem lehet megengedni, mivel az ő hatalomra kerülésük deformálná, sőt meg is szüntetné a politikai demokráciát. Ugyanakkor, bár a legnagyobb demokratikus párt nem jelent veszélyt a demokráciára, valójában nem tud választásokat nyerni a tömegszavazók populista orientációja miatt. Ez vagy patthelyzethez, vagy ismétlődő összeomlásokhoz vezet. A katonaság mindkét esetben játékvezetőként lép közbe, elnyomva a populistákat. Az összeomlást ennek megfelelően közvetetten a populizmus okozza, mert a populistákról feltételezik, hogy hatalomra kerülve autoriter politikát folytatnának, amit Perón első elnöksége vagy később a perui hadsereg fellépése meg is erősített. Amikor azonban elvesztették hatalmi pozícióikat, úgy tűnt, hogy destabilizálják a demokratikus ellenfelek kormányait. Így kialakul egy ciklus a félig demokratikus és a katonai kormányok között. Argentínában 1955 és 1973 között 7 ilyen kormány, azaz átmeneti rezsim került hatalomra.²⁶

Vajon a tekintélyelvű katonai junták által végrehajtott sikeres stabilizálás magában foglalja-e a demokrácia helyreállításának valószínűségét? A demokratikus ideológiák dominanciájának korában a legitimitás szintjén igenlő a válasz, hiszen nincsenek

olyan normatív kritériumok, amelyek alapján az állandó katonai rezsimek igazolhatók lennének. Ugyanakkor világszerte számos példa utal arra, hogy ezek a rezsimek jelentős ideig – ha nem is véglegesen – fennmaradnak. A szóban forgó ciklikus mechanizmus működésbe lépése azonban számos tényezőtől függ, beleértve a kudarcot és az ebből eredő kormányválságot, a demokratizálódás érdekében történő külső beavatkozást és mindenekelőtt az uralkodó eliten (és külső támogatóikon) belüli szakadásokat és megosztottságokat.

Az újra-egyensúlyozást Linz az összeomlott demokratikus rend új vezetés alatti újjáépítéseként és egy új alkotmányos rend kialakításaként határozza meg.²⁷ Az újra-egyensúlyozás viszonylag rövid idő alatt lezajló, egyik demokráciatípusról a másikra történő rezsimváltást jelent. Az újra-egyensúlyozást ugyanakkor a demokratikus vagy alkotmányos uralom támogatóinak megelőző (preemptív) akciójaként is leírhatnánk. Egyértelmű, hogy a Linz-féle „újra-egyensúlyozás” viszonylag rövid időszakot foglal magában a demokrácia két formája között, míg az átmenet csak akkor értelmezhető, ha a változás egy nyilvánvalóan autoriter formából egy valószínűsíthetően demokratikus formába történik, és a szakaszok periodicitása sokkal hosszabb.

A tekintélyelvű uralomból való átmenet modellje

Az először Európában, majd Latin-Amerikában, végül a szovjet világban bekövetkezett regionális változásokat a politológusok általában nem a ciklus fogalmával értelmezték. Adam Przeworski²⁸ a bizonytalanság fogalmát vezette be a jelenségek leírására. Nemcsak magát a demokráciát definiálták a bizonytalanság intézményesítéseként, hanem – O'Donnell és Schmitter²⁹ – úgy vélték, hogy még maga az oda vezető út is bizonytalan. Ennek megfelelően e változásokat inkább a tekintélyelvű uralomból való átmenetnek, mint a demokráciába való átmenetnek nevezték. Miután az átmenet megkezdődött, az eredmény a nagyrészt szabad és így bizonytalan választások útján létrejött kormányok megalakulása lett, azaz politikai demokrácia. Az eredmény ugyanakkor a korábban fennálló tekintélyelvű rezsim helyreállítása vagy a tekintélyelvű rezsim új formájának létrehozása, sőt a különböző politikai formák közötti instabil ingadozások megjelenése is lehetett volna. A modell igazolja egy általános nomenklatúra kiala-

kulását, amely ezt a fázist „a demokráciába való átmenetnek” nevezi. Ennek megfelelően az első átmenetek bizonytalansága csökkenthető a másodikkal, de csak a másodikkal. Mindazonáltal úgy gondolom, hogy az „első átmenettel” megtörtént a demokratikusan létrehozott kormányzás felé való elmozdulás.

Visszatekintve úgy tűnik, hogy az első átmenettel járó bizonytalanság kevésbé volt radikális. Ennek a 80-as évek irodalma két fő okát látta. Az első a liberalizáció és a demokratizálódás közötti különbség. A második pedig a civil társadalom átmenetekben betöltött szerepe. Ahhoz, hogy a civil társadalom stabilizáló, ne pedig destabilizáló tényező legyen, a civil szereplőknek tanulniuk kellett, de ez a tanulási folyamat – amely magában foglalta a *via revolucionariá*ról történő lemondást – a legtöbb országban megnyitotta az utat az első átmenet tárgyalásos lezárása előtt. (Továbbá el kellett sajátítaniuk a populista kísértést, vagyis a populista erők demokratikus mozgalmakba és tárgyalási folyamatokba való integrálásának képességét.)

Az összeomlás linzi modelljében a demokráciához hűtlen elitek hajtják előre (vagy hátra) a folyamatot, és konfliktusban állnak a lojális elittel.³⁰ A siker érdekében meg kell győzniük az elitek közötti „félíg lojális” elemeket, vagy át kell állítaniuk őket egy tekintélyelvű megoldásra. O'Donnell/Schmitter átmeneti modelljében csak két elit van: a keményvonalasok és a puhavonalasok (*duros* és *blandos*), és a liberalizációs fázisban a *blandosok* vannak vezető pozícióban. De miért ne feltételezhetnénk, hogy itt is vannak félíg lojális erők, akiket a *blandosoknak* kell átállítaniuk ahhoz, hogy nyerjenek? A releváns különbség azonban a civil társadalom szerepében rejlik. A linzi analízisben ez a szint passzívnak tűnik, míg O'Donnell/Schmitter modelljében a liberalizációval szembesülve aktívulódik. Ez lesz a kulcs a demokratizálódás sikeréhez.³¹ Nem szabad feltételezni az összeomlásokkor a társadalmi szereplők teljes passzivitását, amint azt az 1972–73-as chilei események során a fazekekkel és edényekkel tüntető nők is jelzik. Ugyanakkor a civil szereplők sokkal nagyobb szerepet kapnak az átmeneti folyamatokban, ahogy azt az 1970-es évek Spanyolországa és az 1980-as évek Brazíliája is illusztrálja.

A civil társadalom fellépése azonban liberalizációt feltételez. Így a liberalizáció és a demokratizálódás közötti különbségtétel alapvető fontosságú az átmenettel foglalkozó szerzők számára. Nyilvánvaló, hogy a gazdasági kudarcok és különösen a válságok, vala-

mint a „válságkezelési válságok” csökkenthetik a keményvonalasok önbizalmát. Kevésbé nyilvánvaló, hogy a válságkezelés sikere, mint például Chilében, megnyithatja-e az utat az elnyomás és a fegyelmi beavatkozások enyhítésére törekvő puhavonalasok előtt. Feltételezhető, hogy a korábbi félig lojális vagy demokratikus orientációjú attitűdök még mindig megvannak, és a sikeres kezelés, valamint a válságok hatására újra előtérbe kerülhetnek. Itt mind a nemzetközi szerepek, mind a regionális orientáció eltolódása egyaránt fontos. A nemzetközi nyomás mindkét esetben a reformereket erősíti. Ha a váltás megtörténik egy régióban vagy egy olyan országban, mint Brazília, az máshol is hatással van az elitekre. A kapitalista gazdasági globalizációnak itt is kulcsszerepe volt, tekintettel a jogállamiság vállalkozói bizalom szempontjából való fontosságának régi marxista és weberi felismerésére. Mint mindig, a jogi racionalizálásnak ez esetben is kettős funkciója volt: a társadalmi szereplők ellenőrzése és felhatalmazása.

Kétségtelen, hogy sok liberális mindenhol azt kívánta, hogy a felülről irányított változás folyamata megálljon a jogállamisággal, demokratizálódás nélkül, ami veszélyeztetné a kormányzati befolyásukat. Itt a bizonytalanság újra belép a folyamatba. A törvény, sőt még a legalapvetőbb jogok is lehetővé teszik a civil társadalom újjászerveződését, amelynek saját logikája abban rejlik, hogy lehetőséget nyújt az önszerveződés demokratizálására. Igen, létezhet egy miniciklus, amely egy megújult elnyomáson alapul, amint azt Jaruzelski 1981-es „puccsa” illusztrálta. Azonban ennek előfeltétele a szovjet birodalmi beavatkozás fenyegetése volt. Az Egyesült Államok hasonló szerepet játszott Chilében 1973-ban (Jaruzelski helyett Pinochet), de az ilyen beavatkozások sokkal kevésbé váltak lehetségessé a Carter-korszakban és azt követően, tekintettel a korszak emberi jogi ideológiájára. A nemzetközi nyomás és a korábbi példák tehát kulcsszerepet játszottak a liberalizáció előrehaladásában és sikerében.

A liberalizációt a szakirodalom úgy határozza meg, mint a jogállamiság helyreállítását, bizonyos jogok garantálását és az elnyomás legrosszabb formáinak felszámolását. Mivel a demokratizálódás szélesebb körű jogokat jelent, beleértve az egyesülési és szólásszabadság, valamint a gyülekezési jogok politikai körét, a két folyamat közötti határvonal nem egyértelmű, és akár gyorsan át is lehet lépni. A mo-

dern demokrácia bizonyos mértékig mindig liberális, és a liberalizmusnak is vannak lehetséges demokratikus eredményei. De demokratizálódásról csak akkor beszélhetünk, ha a szabad választások programokká válnak, és valóban új kormányok megalakulásához vezetnek – amelyek elszámoltathatók és alulról befolyásolhatók –, mindaddig, amíg a szabad választások ismétlődő mintája nem jön létre.

Hogyan lehet eljutni a liberalizációtól a demokratizálódásig? Egészen a közelmúltig jó okunk volt azt gondolni, hogy míg a demokratikus átmenet tárgyalásos megoldásokat igényel, a tekintélyelvű fordulatok általában puccsokat foglalnak magukban. Egyik feltételezés sem volt teljesen helyes. Míg az átmenettel foglalkozó irodalom helyesen állította, hogy a forradalmi hatalomátvétel szinte soha nem vezet politikai demokráciához, elismerték, hogy az átmenetek mind tárgyalással, mind a tekintélyelvű rezsimek összeomlásával megtörténhetnek. Néha még azt is állították, hogy csak az összeomlás vezethet egy demokratikusabb megoldáshoz, míg a tárgyalások mindig tekintélyelvű nyomot vagy maradványt hagynak maguk után.³² Amint azt alább látni fogjuk, a tárgyalásos megoldás megkönnyíti a konszolidációt, szemben az összeomlás olyan formáival, amelyek na-

gyobb bizonytalanságot okoznak a hosszabb távú eredményeket illetően. Akárhogy is legyen, ma már sajnos azt is tudjuk, hogy a tekintélyelvű fejlődés nem feltétlenül támaszkodik puccsokra, hanem visszalépés vagy erózió formájában is megnyilvánulhat, amelyet ma divatosan a „backsliding” (visszacúszás) szóval írnak le. Az azonban mindig egyértelmű volt, hogy egy-két demokratikus választás nem vezet a demokrácia teljes stabilizálódásához.

Ezen a ponton az átmenettel foglalkozó irodalom a konszolidációt tárgyalja, kiemelve egy sor olyan feladatot, amelyek sikeres végrehajtása csökkenti az átmeneti folyamat bizonytalanságát.

Egy vagy két átmenet? Konszolidáció és a ciklustól való félelem

Míg korábban átmenetről és konszolidációról beszéltek, a nyelvhasználat most nagyobb bizonytalanságot és megújult félelmeket tárt fel azzal, hogy ehelyett két átmenetet kezdett emlegetni. Itt is megfigyelhetők regionális különbségek. Míg a korábbi

szókinsz Dél-Európából származik, ahol a nemzetközi vagy inkább európai kontextus elősegítette a gyorsabb konszolidációt, az új szókinsz Latin-Amerikára irányult, amelyet az Egyesült Államok uralt.³³ A latin-amerikai katonai diktatúrák saját, eltérő államrendszerükön belül működtek, gyengébb és függőbb gazdaságokkal. Ugyanennyire vagy még fontosabb, hogy minden állam rendelkezett egy sértetlen és erős katonai szervezettel.³⁴ Itt a forradalmi mozgalmak sokkal erőteljesebbek maradtak, mint Európában, ami mind a radikalizálódás, mind az újbóli elnyomás lehetőségét magában hordozta. Véleményem szerint a két átmenet koncepciója egy sokkal hosszabb folyamatot jelez, nagyobb bizonytalansággal és a tekintélyelvű visszatérés esélyével. Linz és Stepan szerint ez rávilágít arra is, hogy a nem konszolidált demokráciák hajlamosabbak az összeomlásra, és így a ciklusok viszonylag rövid időközönként újrakezdődnek.³⁵

Az eredeti, szűk értelemben vett „átmenet” a hatalom megszerzésére vagy a *kormányzásra*, míg a „konszolidáció” kifejezés a rezsim alapvetőbb szintjére utal. Az előbbihez bizonyos alkotmányos szintű változásokra van szükség, amelyek nélkül még a viszonylag szabad választások sem történhetnek meg, az utóbbi új alkotmányt igényel. A konszolidáció azonban nem csak az alkotmányt foglalja magában. O'Donnell például három szintet emel ki: viselkedési, attitűdbeli és alkotmányos szintet. Ennek megfelelően a demokrácia megszilárdulásához a demokrácia barátainak és ellenségeinek egyaránt úgy kell viselkedniük, mintha az átmenet során elért rend lenne „az egyetlen játék a városban” (*only game in town*).³⁶ Ez a fajta viselkedés csak akkor válhat rutinná, ha nagyszámú egyén internalizálta a demokratikus értékeket vagy legalábbis bizonyos értékeket, például a szabad választások értékét. Végül mind a viselkedésbeli, mind a hozzáállásbeli változások stabilabbá és egyértelműbbé válnak, ha a demokrácia szabályait beépítik az új, formális és dokumentált alkotmányokba. Ehhez az utolsó lépéshez nem elegendő egy új alaptörvény megírása és kihirdetése. Ahhoz, hogy az új alkotmány legitim legyen, és ezáltal szimbolikus szinten hozzájáruljon a megváltozott gyakorlathoz és hozzáálláshoz, kívánatos, hogy a létrehozásának folyamata maga is legitim, azaz nyilvános és bizonyos értelemben részvételen alapuló legyen.³⁷

Linz és Stepan az intézményi változáshoz öt szükséges területet különböztet meg, ezzel mintegy elismerve, hogy sok nem konszolidált demokrácia létezhet és létezik. Az öt terület a következő: a civil társadalom, a politikai társadalom, az állam, a jogál-

lamiság és végül a gazdasági társadalom. A civil társadalom bizonyos mértékben önmagát alkotja a liberalizáció kontextusában. De, ahogy már többször is érveltem, az eredeti, mobilizált forma nem lehet a demokratikus rendet támogató és stabilizáló forma. A civil társadalom normalizálódásának vagy inkább intézményesülésének vannak jogi feltételei, nevezetesen az egyesülési, gyülekezési szabadságot, szólás- szabadságot és kommunikációs jogokat garantáló releváns jogok törvénybe iktatása és intézményesítése. Mindezek elengedhetetlenek a polgári befolyásolás normális működéséhez és a nyitott folyamat fenntartásához. Hasonló a helyzet a politikai társadalom esetében is. A liberalizáció kontextusában pártok alakulhatnak, amelyek jelentős szerepet játszhatnak az átmeneti folyamat előremozdításában, de az egymással való békés és együttműködő verseny számos szabály elfogadását, valamint a tisztességes viselkedés és kommunikáció mintájának kialakítását kívánja meg. Az állam és a jogállamiság területei összetartoznak. A tekintélyelvű vezetés leváltása soha nem jelentheti az egész államigazgatás leváltását. Valójában az új demokratikus legitimitás birtokosai kísértést érezhetnek arra, hogy ezt a közigazgatást bizonyos ágazati vagy akár új tekintélyelvű célokra használják fel, ahogy ez történt Tunéziában. Az ilyen visszaélések elleni első védekezés ismét a jogalkotás, nevezetesen egy olyan jogrend kialakítása, amely korlátozza a tekintélyelvű vagy önkényes magatartást az államigazgatás felső, középső vagy akár alsó szintjén. Ezt a szerepet csak egy független igazságszolgáltatás töltheti be, amelyet nem a többi hatalom választ meg, de még ennek az intézménynek is szüksége van külső támogatásra. Itt mutatkozik meg a civil és a politikai társadalom összefonódása a jogállamisággal és a jogilag korlátozott állammal. Végül ott van még a gazdasági társadalom területe. A marxista kritika tanulságait figyelembe véve sok kortárs politikai elemző számára végre világossá vált, hogy valóban mély potenciális feszültség van a kapitalizmus és a politikai demokrácia között, amely véleményük szerint azonban csökkenthető és kezelhető. A gazdasági társadalom kifejezésnek több jelentése van. Az egyik a termelők független szervezeteinek fontossága és a civil társadalom bevonása a gazdasági döntésekbe. A másik a társadalomban fennálló egyenlőtlenségek csökkentése annak érdekében, hogy a többség biztonságot és erőforrásokat szerezzen hatalmának gyakorlásához, valamint hogy a kisebbség kevésbé tudjon számánál vagy véleményénél aránytalanul nagyobb hatalmat gyakorolni. Végül a gazdasági társadalom fogalmát a szabályozás és az állami válságkezelés elleni neoliberális támadás megcáfolására is használják.

Ez az utolsó lépés, bármennyire is nehéz volt támogatni az 1990-es évek légkörében és természetesen az azt követő 30 évben, különösen fontos volt a nagyon szegény országokban, ahol sokkal nagyobb volt a materiális bizonytalanság (*precarity*) és az egyenlőtlenség, mint a neoliberais eszmék szülőföldjén, Észak-Amerikában és Nyugat-Európában. Linz és Stepan megértették, hogy legalábbis a déli országokban a konszolidáció másik négy területén elért sikerek veszélybe kerülnének, ha az újraelosztással, a szabályozással és önszerveződéssel kapcsolatos gazdasági társadalom nem játszana szerepet az újjáépítésben.

Konszolidálatlan demokráciák és populizmus

Az átmenetek kétlépcsős folyamatként való ábrázolása, azaz a demokratikus kormányzásra való áttérés és a demokratikus rendszerre való átmenet egyértelműen a konszolidálatlan demokráciák lehetőségéhez vezet. Hogyan lehet meghatározni és azonosítani ezeket a lehetséges kimeneteket? Ez a probléma elkerülhetetlenül közbenső kategóriákhoz vezet, mint például a „részben konszolidált” és a „kockázatra hajlamos” demokráciák. Még ha változás történt is minden dimenzióban és területen, akkor is feltehetjük a kérdést, hogy ezek a változások valóban konszolidálódást eredményeztek-e? Sőt, annak időnkénti beismerése, hogy még a konszolidált demokráciák is összeomolhatnak, azt jelenti, hogy a kockázat állandó, már csak azért is, mert a tekintélyelvűség új formái is megjelenhetnek. Ennek megfelelően az első posztautoriter demokratikus kormány megalakulása után kezdetben és rövid ideig, például egy választási időszak alatt egyetlen demokráciáról sem lehet azt mondani, hogy konszolidálódott.

Elméletileg „a demokrácia mint egyetlen játék a városban” kifejezés segíthet. Az egyetlen játék elve azt jelenti, hogy senki sem játszik más játékot, vagyis nincsenek olyan jelentős politikai szereplők, akik megpróbálhatnák vagy akár reálisan remélhetnék egy másik rendszer, például egy erőszakon alapuló autoriter rendszer létrehozását vagy a demokratikus rendszer megdöntését. A „hűtlenek” kifejezés a válságokkal foglalkozó irodalomban és a „keményvonalasok” kifejezés az átmenetet tárgyaló művekben ilyen szereplőkre utal, akik szinte mindig a katonai szerveze-

tekben találhatók. Sikerük az összeomlásokban és kudarckuk az átmenetekben történelmileg természetesen más szereplők („félíg lojálisok”, „puhavonalasok”, civil egyesületek) cselekedeteitől, valamint strukturális válságoktól és diszfunkcióktól függött.

Ugyanakkor a kifejezetten tekintélyelvű, antidemokratikus szereplők keresése túlzott optimizmushoz vezethet a konszolidációt és annak befejezését illetően. A tekintélyelvű személyeket nagyon nehéz azonosítani, amíg ténylegesen nem cselekszenek. Azonban a konszolidáció hiányát nem kell kifejezetten antidemokratikus politikai ideológiákhoz vagy attitűdökhöz kötni. Történelmileg ez a baloldalon jelentett problémát, ahol számos forradalmi mozgalom elvileg radikális demokratikus, „diktatúrát” magában foglaló köztes megoldásokat javasolt, és azokért küzdött. Amikor ezek a mozgalmak nagyon erősek, nem mondhatjuk, hogy a demokrácia megszilárdult. Ezt jól illusztrálja, hogy a baloldali forradalmi mozgalmak történelmileg gyakran hozzájárultak a jobboldali tekintélyelvűek, a legismertebb fasiszta mozgalmak mozgósításához.

Szerencsére azonban a mai körülmények között a bal- és jobboldali forradalmi radikálisok egyaránt gyengék a történelmi elődekhez képest, és kis létszámuk akár a konszolidált demokráciákban élvezett politikai szabadságok bizonyítékának is tekinthető.

Kevésbé szerencsés, hogy a demokrácia legnagyobb kihívásának, vagyis a konszolidáció hi-

nyának fő bizonyítéka ma inkább a demokratikus képzeletvilágban („imagination” vagy „imaginary”) rejlik. A mai potenciális tekintélyelvű szereplők demokratikusnak nevezik magukat, sőt gyakran azt állítják, hogy demokratikusabbak, mint a meglévő politikai pártok. A populisták minden bizonnyal hajlamosak radikálisan demokratikusnak ábrázolni magukat, és ha nem függenek más bal- vagy jobboldali erőktől („host ideológiák”),³⁸ akkor nincsenek olyan kifejezett programjaik vagy stratégiáik, amelyek segítségével azonosítani lehetne a lehetséges tekintélyelvű kimeneteket. Míg a programok tisztázatlansága a populizmusok esetében leginkább akkor nyilvánvaló, amikor azok csak mozgalmak, addig a tekintélyelvű dimenziók részben láthatóvá válhatnak (bár félrevezető retorikához kapcsolódnak), amikor pártokat alapítanak, és sokkal egyértelműbbek lesznek, amikor hatalomra kerülnek.³⁹

A tekintélyelvű következmények azonban visszavezethetők a populizmus jelentésére. Nyilvánvaló,

hogy nem minden mozgalom és párt, amelyet populistának neveztek, és amely (sokkal ritkábban) populistának nevezte magát, felel meg ennek a meghatározásnak. A mai politikai világban a populizmus a következő jellemzőkkel írható le:

1. a népszuverenitásra való hivatkozás,
2. vékony vagy üres ideológia,
3. az egész nép szimbolikus ábrázolása egy mobilizált rész által,
4. a szerep feltételezett megtestesülése egyetlen karizmatikus vezetőben (ritkán egy kis csoportban),
5. minden ellenfél ellenségként való ábrázolása (és démonizálása),
6. a „politika” és a pusztán „politizálás” közötti erős megkülönböztetés, ami az alkotmányos változás iránti érdeklődéshez vezet,
7. a választási verseny értékelése, ami gyakran népszavazássá alakul.

A definíció nem minden eleme tekintélyelvű önmagában, és vezet tekintélyelvű következményekhez. A népszuverenitás (1.) nyilvánvalóan nem tekintélyelvű, ahogy az alkotmányos és választási politika iránti érdeklődés sem (6. és 7.). Egy vékony ideológia csak akkor válik tekintélyelvűvé, ha ilyen ideológiájú gazdaszerkezethez kapcsolódik. A 3. és 4. elem azonban olyan képviselőket és vezetést jelent, amely nem számol be senkinek, és ezért potenciálisan korlátlan. Még ennél is súlyosabb, hogy az 5. elem mások kizárását jelenti legalább a politikából, tehát potenciálisan korlátlan politikai küzdelmet hordoz magában.

A definíció alkalmazható mozgalmakra, pártokra, kormányzati tisztségviselőkre vagy vezetőkre, valamint az új rezsim alapítóira és hasznélvezőire. A mozgalmak és pártok szintjén a tekintélyelvű következmények vagy csak potenciálisak, vagy az érintett szereplők belső szervezetére vagy ideológiájára vonatkoznak. Bármennyire is magukban hordozzák a populista mozgalmak a tekintélyelvű rendszerek kialakulásának lehetőségét, a politikai demokráciával összeegyeztethetetlen lenne, ha megpróbálnánk ezeket a formákat akár elnyomással, akár nagyon korlátozó politikai szabályokkal felszámolni vagy teljesen marginalizálni. A populista mozgalmak és pártok azonban, ha erősek, a demokrácia megszilárdulásának hiányát jelzik, és hozzájárulhatnak a dekonszolidációhoz még akkor is, ha nem ők okozták. A második átmenet befejezetlen folyamata (vagy akár az első strukturális hibái) azonban olyan kontextust teremti, amelyben a demokrácia létező formáit kritizáló populista politika megerősödhet, és hozzájárulhat a dekonszolidációhoz – ahogy azt az argentin peronista és posztperonista eset is mutatja.

Ciklusok a posztszovjet világban?

A szovjet típusú „kommunista” társadalmakban politikai ciklusok voltak (például a keményvonalas és a reformidőszakok között), amelyek közül néhány igen közel került a rendszerváltás egyik lehetséges jelentéséhez – az örökölt rendszereken belül (lásd „desztalinizáció”). A kommunizmus vége a Szovjetunióban és Közép-Európában azonban minden bizonnyal rendszerváltás volt, csakúgy, mint Kína radikális piacgazdaság felé fordulása, amely azonban viszonylag érintetlenül hagyta a párt által uralt politikai rendet. Így Kína kivételével mindenhol *politikai* rendszerváltás történt, amelyet nehéz elválasztani a parancsgazdaságból a kapitalista gazdaság felé történő ugyanolyan radikális elmozdulástól. Megint Kína kivételével, ahol elméletileg lehetséges az államszocialista politikához való visszatérés, a kommunista világ nagy részében a régi rendszerhez való ciklikus visszatérés többé-kevésbé kizárt – kivéve természetesen a teljesen kiszámíthatatlan radikális forradalmakat. Ha a legtöbb volt kommunista országban ciklusváltozásra kerül sor, az egy „új” ciklushoz vezethet, amely vagy a latin-amerikai és egyes ázsiai országok autoriter-demokratikus ciklusához hasonlít, vagy teljesen új és egyedi jellegű lesz.

Ebben a kontextusban, ha megkülönböztetjük a politikai és a rezsimciklusokat, a lengyel és magyar ciklusok közti különbségek rendkívül fontosak. Mindkét országban jelen voltak politikai ciklusok, amelyeket az olyan választási eredmények jeleztek, amikor radikálisan más, azaz rezsimellenes párt jutott kormányhatalomra. Ilyen történt Magyarországon négyszer: 1998-ban és 2010-ben, amikor a Fidesz győzött, és 2002-ben, valamint 2026-ban, amikor az ellenzéki pártok leváltották a Fideszt. Lengyelországban ez a fajta politikai ciklus négy fordulatot jelentett: 2005-ben, majd 2015-ben hatalomra került a jobboldali PiS-kormány, amelynek nyilvánvalóan autoriter törekvései és stratégiái voltak, még ha 2007-ben, majd 2023-ban le is váltották őket. Ha azonban a rendszerváltást az alkotmány cseréjével azonosítjuk, akkor mindkét ország esetében közös az első rendszerváltás az 1989–1990-es években, de formális értelemben eddig csak Magyarországon történt második rendszerváltás az újabb politikai ciklusok alatt, nevezetesen 2010–2011 között. Tehát Magyarországon radikálisabb volt a rezsimváltás.

Lengyelország esetében, mivel a formális rendszer ebben az időszakban megmaradt, a ciklust csak politikai ciklusként lehet leírni. A 2025-ös elnökválasztás, amit a PiS ismét megnyert, a politikai ciklus elképzelhető megújulása felé mutat. Ebben az összefüggésben nemcsak Magyarország, de Oroszország

is kivételesnek tűnik. Míg Magyarországon formálisan lehet azt állítani (és a leköszönő kormány pont ezt állította), hogy alkotmányozással (2010–2011) és a bírói rend megtisztításával egyúttjáró új rendszerváltás történt, Oroszországban 2020-ban csak kiterjedt módosításokat hajtottak végre az 1993-as alkotmányon, lehetővé téve Putyin elnök számára, hogy megkerülje az elnöki ciklus korábbi korlátait, amelyek a legfontosabb formális korlátot jelentették tekintélyelvű ambícióinak. Magyarországon a nagy kérdés most az, hogy lesz-e harmadik rendszer- vagy rezsimeváltás, vagy csak kormányváltás. Lengyelországban viszont nehéz rezsimeváltásról beszélni a PiS-kormányok alatt. Itt a változások fokozatos mentek végbe, ami megnehezíti a rezsimeváltások azonosítását.

A különbségek hangsúlyozása azonban elfedi a két ország közötti fontos hasonlóságokat. Ezekben az országokban a kormányokat formálisan demokratikus szabályok szerint választották meg, amelyek sok esetben tárgyalások eredményeként születtek, még akkor is, ha más esetekben azokat vagy az előző vezetők hozták létre, vagy az előző rendszer teljes összeomlása után új formációk léptették életbe. Mégis mindkét országban megjelentek olyan populista vezetőtípusok, akik megnyerhették a választásokat, és ha így történt, akkor az új alkotmányos rend leváltásában vagy eróziójában működhettek közre. Így felismerhetünk néhány hasonló dinamikus tényezőt azok között az országok között, ahol a kommunizmus bukása után újabb rendszerváltás történt (mint például Oroszország és Magyarország), és ahol a politika radikális megváltoztatása sokkal kevésbé volt nyilvánvaló. Erre a hasonlóságra három magyarázat adható. Az első a régi politikai kultúra érve, amely szerint a tekintélyelvű gyakorlatok a kommunista világban tekintélyelvű mentalitással párosulnak, amelyek a politikai és gazdasági rendszerek változásától függetlenül még mindig léteznek és alkalmazhatók. Ehhez kapcsolódik a „személyi kultusz” régi koncepciója, amely szerint a rendszer felépítését piramisként kell elképzelni, amelynek a csúcsán egyetlen személy áll, aki megtestesíti a rendszer akaratát. Ez a fajta személyi kultusz az egész kommunista világra jellemző volt. Ez az érv azonban nem alkalmas arra, hogy megmagyarázza a hasonló tekintélyelvű tendenciákat más kontextusban, sőt még azokban a közép-európai országokban sem, ahol nincsenek karizmatikus vezetők, akikkel azonosulni lehetne.

A második érv a kapitalizmus neoliberális fordulatához kapcsolódik, a második világháborút követő

ún. 30 dicsőséges év után. Ennek a fordulatnak az államszocialista országokban több okból is radikálisabbnak kellett lennie. Először is, nyilvánvalóan sokkal több szabályozás és állami beavatkozás volt itt, amit le kellett bontani, mint Nyugat-Európában és különösen az Egyesült Államokban. A viszonylag hamar elvégzendő feladatot „sokkterápia” kifejezéssel illették, amely magában foglalta az árreformot, a deregulációt, a monopóliumok felszámolását, a kereskedelem liberalizációját és a privatizációt. A kifejezés rámutat a neoliberális fordulat formái közötti alapvető különbségekre: míg a nyugati fordulat korábbi és kevésbé radikális volt, addig a keleti fordulat később történt, és radikálisabb formát öltött. És miután a következmények ismertté váltak, nevezetesen a növekvő egyenlőtlenség, a gazdasági bizonytalanság, valamint az állami támogatások és jóléti juttatások csökkenése, a változásokat széles körű társadalmi csalódás, sőt neheztelés kísérte. Ennek

egyik jele az volt, hogy az első és még inkább a második választásokon a volt kommunista pártokra szavaztak, amelyek szociáldemokratának mutatták magukat. Amikor azonban ezek a választási siker után folytatták a megszorító programokat, mint Lengyelországban, vagy elsőként alkalmazták a radikális sokkterápiát, mint Magyarországon, akkor azok, akik a legtöbb országban elvesztették korábban kapott munkájukat, státuszukat, biztonságukat és jóléti juttatásaikat, nagyon sok esetben új politikai formációkhoz (köztük pártokhoz) és gyakran karizmatikus vezetőkhez fordultak. Tekintettel a korábbi tekintélyelvű rezsimek jellegére és nomenklatúrájára, valamint a korábbi államszocialista pártok neoliberális fordulatára, az új feltörekvő pártok és vezetők általában nem tudták magukat baloldaliként jellemezni. Azzal a kitartó nyugati nyomással szemben, amelyet a tanácsadók, politikusok és vállalkozások képviseltek a széles körben elutasított változások és eredmények elérése érdekében, a nacionalizmus kínálta a fő alternatívát. Így alakult ki az összes új demokráciára jellemző nemzeti populista kihívás. Keleten a populista fordulat vitathatatlanul korábban és gyakran radikálisabban következett be, ami érthető, mivel a neoliberális fordulat radikálisabb volt, és ezek a társadalmak kevésbé voltak védve a következményeitől.

Végül egy harmadik, kapcsolódó érv rámutat a politikai minták országok közötti elterjedésére. A neoliberális megszorítási stratégiák terjedését elősegítette a szakértők, politikusok és üzletemberek aktív jelenléte és részvétele, valamint a nemzetközi

szervezetekhez és kollektív formákhoz való csatlakozás feltételrendszere, a válságkezelés és az újracsatlakozás. A populista válaszok kevésbé voltak szervezettek, de itt is szerepet játszott a jól ismert személyiségek és a határokon átnyúló kommunikációs formák népszerűsítése. A kelet- és közép-európai nemzeti populista szereplők szellemi és politikai szövetségeseket találtak más országokban. Ez a tényező különösen fontos volt az Európai Unió belüli. A tekintélyelvűnek és a demokrácia eróziójának minősíthető lépések esetében az uniós szankciók és ellenintézkedések veszélyét jelentősen csökkenteni lehet szövetségesek segítségével.

Mi a helyzet az országok közötti különbségekkel? A különböző országokban a fentiek ellenére nagyon eltérőek az eredmények, például a már említett orosz, lengyel és magyar esetekben. Erre vonatkozóan mind a szovjet rendszerben való korábbi pozíció, mind az akkor érvényben lévő politikai minták fontosabbak, mint a politikai kultúra érve. Ami a helyszínt illeti, a legfontosabb különbség a szovjet központ és a perifériája között van. A szovjet birodalom külső nyomás alatt történt bukása nyilvánvalóan nem lehetett volna drámaibb. Ez a korábban domináns politikai egység, Oroszország szempontjából erőszakosabbnak és károsabbnak tűnt, mint a nyugatbarát periférián. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a jugoszláv kisbirodalmon belüli Szerbia és Horvátország/Szlovénia között. A periférián elhelyezkedő Magyarország esetében, amely mindkét világháború következtében jelentős területeket és magyar nemzetiségű lakosságot veszített más országok javára, a távoli emlékek vagy abszurd birodalmi álmok is szerepet játszhatnak, megerősítve egyfajta agresszív nacionalizmust.

A történelmi különbségek eltérő populista kihívásokhoz vezetnek, és ha sikeresek, jelentősen eltérőek lesznek az eredmények is. A mai Oroszország egy csalódott és ezért agresszív birodalom. Kína továbbra is az a birodalom, amivé történelmileg vált, és kommunista pártját még mindig a birodalom leghatékonyabb adminisztrátoraként tudják értelmezni, nem pedig annak lebontójaként. Lengyelországnak viszont olyan nacionalizmusra van szüksége, amely meg tudja védeni területi integritását a korábbi agresszorokkal szemben, ahelyett, hogy annak kiterjesztésére törekedne. Így például az EU nagyon népszerű a lengyel választók körében. Magyarországon Európát azonban továbbra is a Nagy-Magyarország lebontójának tekintheti egy kisebbség, és szerintük a nemzet integritását, valamint a határon túl élő magyarok védelmét és támogatását máshonnan kell biztosítani. Így részben érthető a magyar jobboldal egy részének az irányú hajlandósága arra, hogy Oroszor-

szágot támogassa azzal a Ukrajnával szemben, amely saját magyar kisebbséggel rendelkezik.

Egy érvet kihagytam, mégpedig az átmenet módját. A tárgyalásos átmenetek olyan választási szabályokhoz vezettek, amelyek ténylegesen sok pártnak adtak esélyt a sikerre, így a kis populista formációk könnyebben profitálhattak a rövid vagy hosszú távú elégedetlenségből. Nem világos azonban, hogy egy többségi kétpárti rendszerben a populista nehezítés politikája ne jöhetett volna-e létre, és hatalomra kerülve ne lehetnének-e még radikálisabb következményei. Véleményem szerint fontosabb a folyamat alkotmányos befejezésének vagy be nem fejezésének a kérdése, azaz az új politikai rend legitimitásának mértéke, amelyet egy befejezett, demokratikusan szervezett alkotmányozó folyamat erősít meg. Az átmenetből kialakuló intézményi struktúra is fontos, és egy jobb folyamat nemcsak igazságosabb, hanem védettebb is a választott erők későbbi felforgatási törekvéseivel szemben. Ebből a szempontból Lengyelország és Magyarország ismét tanulságos kontrasztot alkot. Lengyelországban az alkotmányozó folyamat befejeződött, tisztességes eredményekkel, amelyek védtek az alkotmányos értékeket, beleértve az alapvetően arányos képviseleti formát. Ott egyetlen radikális nemzeti populista erő sem tudott egyedül hatalomra kerülni, ezt csak partnerekkel kötött szövetségben tehette meg. Amikor egy populista erő hatalomra került, a lengyel alkotmány részben védett maradt a tekintélyelvű hatályon kívül helyezés ellen. Itt fontos szerepet játszott a magyar rendszernél összetettebb, több cselekvési szintet magában foglaló és sokkal arányosabb választási rendszerhez kapcsolódó módosítási szabály. Bár próbálták megkerülni, főleg bírósági csomagokkal („*court packing*”), ezek alkotmányos válságokhoz vezettek, amelyeknek a kimenetele mindig bizonytalan volt.⁴⁰ A nemzeti populisták választási vereségei, bár szükségszerűen nem véglegesek, jelzik ezeknek a szabályoknak és biztosítékoknak a jelentőségét.

Magyarországon a rendszerváltás alkotmánya egylépcsős folyamat eredménye volt, amely csak tárgyalásokból állt, népi részvétel és ratifikáció nélkül. Ráadásul rosszul volt megtervezve, az egykamarás törvényhozási rendszerre vonatkozó választási szabályokkal és olyan módosítási szabályokkal, amelyeket korlátlanul lehetett alkalmazni, amikor a parlamenti többség elérte a 2/3-os szintet. Végül, bár az Alkotmánybíróság fontos szerepet kapott, méretét és tagosságát a parlamenti többségre bízták.⁴¹ Bár 1994–1996 között kísérletet tettek arra, hogy ezt a szabályt konszenzusos és ratifikációs elemekkel helyettesítsék vagy módosítsák, ezek a változások informális megállapodások és egyszerű, egyetlen folyamatra vonat-

kozó jogalkotási aktusok szintjén történtek, és nem épültek be az Alkotmányba. Az erősen többségi szabályokat használta fel az új kormánypárt, a Fidesz 2010-ben arra, hogy először módosítsa a régi alkotmányt, majd egy teljesen új alkotmányt fogadjon el többpárti egyetértés és bármiféle népi ratifikáció nélkül.⁴² Az idő mutatja meg, hogy 2026-ban a TISZA, a jelenlegi, szintén 2/3-os többséggel kormányzó párt melyik modellt választja. Itt két motiváció ütközhet egymással: a győztes érdeke és a normatív elvek. A kettő közötti verseny eredményét a társadalmi részvétel és a társadalmi nyomás döntheti el.

Vissza a ciklushoz, vagy előre egy új folyamatához?

A tekintélyelvűség közelmúltbeli, nehezen tagadható nemzetközi tendenciája ellenére sem állította meg senki a ciklus visszatérését. Ennek fő oka az lehet, hogy az alkotmányos demokráciákban továbbra is hiányzik a teljes értékű tekintélyelvű uralomhoz vezető fő történelmi mechanizmus, nevezetesen az államcsíny. Akár a tanulás, akár a nemzetközi közvélemény nyomásának eredményeként a puccsok ma megengedhetetlennek és/vagy elavultnak tűnnek. A tekintélyelvű átalakulásokat keresők számára két lehetőség marad: a fokozatos deformáció vagy a jogi forradalmak, illetve ezek kombinációja. A két lehetőség közös vonása ebből a szempontból az, hogy a jogfolytonosság eszközével megpróbálják korlátozni vagy inkább leplezni az átalakulást.

A jogi forradalom lehetősége

A második lehetőséggel, a jogi forradalommal kezdem, amelyre a demokratikus kezdet eseteiben inkább a jogi ellenforradalom kifejezés a találó.⁴³ A jogi forradalom kifejezés nemcsak az egyik jogrend másikkal való felváltását jelenti, hanem – ami még fontosabb – a régi rendszer jogi szabályainak tudatos és *csak látszólag* lelkiismeretes alkalmazását az új rendszer megteremtése érdekében.

A jogi forradalom bevallottan kevésbé radikális, mint a forradalom, a puccs vagy az önpuccs. De folyamatában és lehetséges kimeneteleiben radikálisabb annál, mint amit visszalépésnek, erózióknak vagy hibridizációknak neveznek. Ez utóbbi halmaz mindig

A TEKINTÉLYELVŰ ÁTALAKULÁSOKAT KERESŐK SZÁMÁRA KÉT LEHETŐSÉG MARAD: A FOKOZATOS DEFORMÁCIÓ VAGY A JOGI FORRADALMAK, ILLETVE EZEK KOMBINÁCIÓJA. A KÉT LEHETŐSÉG KÖZÖS VONÁSA EBBŐL A SZEMPONTBÓL AZ, HOGY A JOGFOLYTONOSSÁG ESZKÖZÉVEL MEGPRÓBÁLJÁK KORLÁTOZNI VAGY INKÁBB LEPLEZNI AZ ÁTALAKULÁST

fokozatosabb változást jelent, amelyben a demokrácia, bármennyire is sérült, úgy tűnik, végig a helyén marad. A „jogi forradalom” terminológiai radikalizmusa azonban félrevezető lehet. Még ha a kifejezés formálisan az egyik jogrend másikkal való felváltását jelenti is, az új jogrend elvileg ugyanolyan vagy akár még „demokratikusabb” is lehet, mint visszaesés vagy erózió esetén. Viszont ha tekintélyelvűek hajtják végre, akkor valószínűleg hibrid

lesz. Ráadásul a jogi forradalom kifejezés mindig jelentős alkotmányos változást jelent. Mindazonáltal ragaszkodni kellene ahhoz, hogy az ilyen eredményt a régi alkotmány formális felváltásával (*replacement*), új alkotmány megalkotásával kell elérni, nem pedig módosításokkal vagy újonnan kinevezett bírák döntéseivel. Habár az alkotmány lényegi módosításai ugyanolyan radikálisak vagy akár radikálisabbak is lehetnek, mint a tényleges helyettesítés, ez utóbbi fogalmilag mégis kevésbé bizonytalan. Vegyük például az orbáni Magyarországot vagy Fujimori Peruját, amelyekben alkotmányos helyettesítés történt nyíltan illiberális és tekintélyelvű irányokba. Ezzel a szűkebb értelmezéssel jobban kiküszöbölhető az a bizonytalanság, hogy megtörtént-e a rendszerváltás. Ugyanakkor a modern történelem nem mindegyik új alkotmánya jelent rendszerváltást. Itt is van egy bizonytalansági küszöb, de nem szisztematikus, mint az erózió, hibridizáció és visszaesés eseteiben. Itt a demokrácia/nem demokrácia kérdése a tartalom értelmezése alapján dőlhet csak el.

A fennmaradó bizonytalanság ellenére, és talán a magyar eset hatására, a jogi forradalom tűnik az egyik legfontosabb alternatívának a tekintélyelvű rendszerek számára. Az illegális vagy törvényt kívüli államcsíny mint a világ ciklikus változásához vezető fő történelmi módszer, amely számos latin-amerikai, ázsiai és afrikai esetben oly domináns volt, ma sokkal kevésbé alkalmazható. A tényleges puccsok végrehajtásának hatása természetesen fontos szerepet játszik ebben, hiszen sok katonai erő szerte a világon (jelenleg) sokkal érzékenyebbé vált az olyan törvényen kívüli akciókra, amelyekben ők a főszereplők. Ennek egyik oka az utolsó katonai kormányok, a bürokratikus autoriter rezsimek tapasztalata, eredménye és nagyon negatív hírneve. Emellett a legitimitás is rendkívül fontos, hiszen ahogy a szovjet típusú rezsimeket is népi *demokráciának* nevezték el, úgy ma sem akarja egy rezsim sem a nemdemokrácia címkét

birtokolni.⁴⁴ Orbán „illiberális demokráciája” állt a legközelebb ahhoz, hogy nyíltan tekintélyelvű fordulatról beszéljünk.⁴⁵

Ezzel együtt a „jogi forradalom” kifejezés is el-
lentmondásos, vagy legalábbis a „törvényesség” és a
„forradalom” közötti feszültség maga is zavarhoz és
bizonytalansághoz vezet.⁴⁶ Először is, kevésbé prob-
lémás az alkalmazása, ha a gyors eredmények a tör-
vényesen elfogadott alkotmányos változásokon alap-
ulnak. A váltás Magyarországon is egy formálisan
demokratikus alkotmány és egy másik, még mindig
ilyenként leírható alkotmány között történt. A kér-
dés adott: a második rendszerváltás már a csere fo-
lyamata előtt, közben vagy csak utána következett
be? Megtörtént-e egyáltalán? A demokrácia és a
nemdemokrácia közötti küszöb átlépését még ebben
az országban is nehéz teljesen meghatározni és azo-
nosítani.⁴⁷ Ha csak a formát nézzük, akkor azt mond-
hatnánk, hogy a jogállami forra-
dalomban a küszöbprobléma
eltűnik. Viszont tartalmilag csak
akkor tűnik el, ha be tudnánk bi-
zonyítani, hogy a két alkotmány
között az organizációs elv is
lecserélődött, vagyis a rezsim al-
kotmányos demokráciából autokráciába lépett át.
Terminológiai és fogalmi hálóbba kerültünk, mert a
tekintélyelvű rendszerek sikeresen próbálták kihasz-
nálni a jogi legitimitást és a formálisan demokrati-
kus mechanizmusokat.

Másodszor, az 1989–1990-es idősakra estek az
ún. a híres kerekasztal-tárgyalások. Ezek a rendszer-
váltások szigorúan törvényes keretek között zajlot-
tak. Még a kommunista rezsimek „papíron” létező
alkotmányait is valódinak és/vagy alkotmányosnak
tekintették. Az 1980-as és az 1990-es évek rendszer-
váltásai a maguk különböző folyamataival a tekin-
télyelvű, antidemokratikus és illiberális rendszerek-
ből a demokratikus (és liberálisabb) rendszerek felé
haladtak. Ma minden releváns esetben ez a folyamat
az ellenkező irányba halad, azaz inkább *jogi ellenfor-
radalmakról* beszélhetünk.⁴⁸

A harmadik, egyben legsúlyosabb probléma a
„jogi forradalom” kifejezés használata a visszaesés
vagy az erózió helyett. Míg a „demokratikus erózió”
vagy különösen a „visszaesés” kifejezések nyitva
hagyják, hogy a kérdéses folyamat mindig vagy akár
valaha is elér-e vitatható célját, a „jogi forradalom”
és még inkább a „jogi ellenforradalom” kifejezés va-
lójában eldöntötte ezt a kérdést.

Ha egy jogi forradalom vagy ellenforradalom va-
lóban megtörtént, akkor sem tudjuk, hogyan lehet
ezt visszafordítani vagy a ciklus következő stádium-
mát, egy új alkotmányos demokráciát elérni. Kell-e

ehhez egy új, ellenkező irányú jogi vagy jogellenes
forradalom? Releváns marad-e a tárgyalásos, kétstá-
diumú rendszerváltás paradigmája? Ezeket a kérdé-
seket, amelyek Magyarországon most aktuálissá vál-
tak, csak a megörökölt rendszer szociológiai és
politikai elemzése alapján lehet megválaszolni.

A demokratikus parabola alkalmazásának lehetősége

A tekintélyelvű fordulat alternatív, fokozatosabb
módszerének értékeléséhez a Crouch által bevezetett
parabola fogalmát használom, amely pontosabb az
erózió, a visszaesés vagy akár a hibridizáció kifejezé-
seknél.⁴⁹ Crouch szerint a demokratikus részvétel, az
elkötelezettség és az egyenlőségre való törekvés a de-
mokratikus rend megalapításának időszakában a leg-
élénkebb és legaktívabb. Ez a kezdeti csúcspont az

entrópia, más szóval a normalizá-
ció tárgya. Ezt a csúcspontot sze-
rinte általában demobilizáció, a
közügyek iránti érdeklődés csök-
kenése, a magánügyekhez való
visszavonulás és politikai életünk
antidemokratikus (vagy elitde-

mokratikus) elemeinek – beleértve a polgárok közt
növekvő egyenlőtlenséget és passzivitást – egyre nö-
vekvő, „realista” elfogadása követi.

Crouch szerint két releváns parabola létezik. Az
egyik a liberális jogokhoz kapcsolódó részvétel/pasz-
szivitás kérdésében, a másik az újraelosztáshoz kap-
csolódó egyenlőséggel/egyenlőtlenséggel és a szo-
ciális jogokkal összefüggésben. Logikusan a két
parabola csúcspontjának konvergálnia kell, még ha
valószínű időbeli késéssel is, mert a sokaság részvé-
tele általában a jóléti állam intézkedéseit célozza.
Ugyanakkor ezek el is térhetnek egymástól, aminek
a populista politika lehet a fő oka. A populizmus de-
mokratizálódást ígér, de energiáját a tekintélyelvű po-
litika változatainak létrehozására fordítja. Az általá-
nos parabolikus tendenciát felerősítik a populista
demagógia által kihasznált politikai és gazdasági vál-
sághelyzetek.

Hogyan tudjuk megkülönböztetni a demokrati-
zálódás normális és kóros következményeit egymás-
tól vagy a demokratikus parabolákat a tekintélyelvű
folyamatoktól? A hatalmon lévő vezetők a normális
parabolikus folyamatot fogják felhasználni a kó-
ros formák leplezésére és igazolására. Hogy választ
kapjunk, az állampolgárok által igényelhető és köve-
telhető jogok körében bekövetkező erózióra vagy
visszaesésre, valamint a nemzeti és helyi önkormány-
zatokban való részvételi lehetőségekre kell összpön-
tosítani. Amikor erózió következik be ezeken a terü-

leteken, az más parabolát jelent, mint amit a politika iránti csökkenő érdeklődés és a magánügyek iránti növekvő érdeklődés sugall.

Ugyanakkor a parabola esetében is ugyanúgy bizonytalanok a küszöbértékek, mint a jogi forradalomnál. Ott legalább van egy új vagy radikálisan újraelmezett alkotmány, amelyet annak demokratikus és tekintélyelvű dimenziói szempontjából lehet megvizsgálni. A parabola esetében nincs ilyen kimenettel, csak folyamatos visszaesés vagy erőzión.

Mindazonáltal a demokrácia parabolikus hanyatlásának metaforája pontosabban leírja azokat a folyamatokat, amelyeket a tekintélyelvű vezetők szeretnének vagy ténylegesen el mernek indítani anélkül, hogy veszélyeztetnék a legitimitásukat. Ezenkívül potenciálisan motiválja a liberálisokat, sőt a radikálisokat is arra, hogy olyan részleges változásokra összpontosítsanak, amelyek még visszafordíthatók. Ha vannak itt azonosítható küszöbértékek, akkor azok a következők: a szabad választás joga, a politikai jelöltek szabad állításának joga, valamint az egyesülési, gyülekezési, szólás- és sajtójogok folyamatos elérhetősége a politikai folyamatban. Ezeket a küszöbértékeket egyes helyeken már túllépték, például Oroszországban, ami nagy mértékben csökkenti a demokratikus fordulat kilátásait, nem is beszélve a forradalmi mozgósítás veszélyeiről. Ott a ciklus vitathatatlanul visszatért, a formális demokráciából ha nem is a kommunista rezsimbe, de az autokrácia új formájába, némi múltbeli analógiával. Spirálnak is nevezhetjük, de a ciklusként való leírás előnye, hogy magában foglalja egy újabb fordulat lehetőségét. Ugyanez igaz azokra a rendszerekre, ahol még alkalmazható a jogi forradalom eszméje anélkül, hogy teljes mértékben autokráciára tért volna át az ország. Ezekben a helyeken a küszöbértékek legalább egy része fennmarad, azaz létezik az előző rendszer néhány kulcsfontosságú intézménye. A legfontosabb, hogy az ilyen túlélők között vannak a választási intézmények, még ha deformálódtak is, illetve a civil társadalom fennmaradását célzó intézmények.

A parabola és a jogi forradalom ötvözése?

Bár a jogi forradalom és a parabola alternatív tekintélyelvű stratégiáknak tűnnek, mégis kombinálhatók. Tegyük fel, hogy az alkotmány cseréjével járó jogi forradalom történt, vagyis az új alkotmány formális értelemben demokratikus. Ez az alkotmány mégis tartalmazhat számos olyan mechanizmust, mint például egy egyszerű módosítási szabályt, amelyet elvileg két irányban lehet felhasználni. A demokrácia helyreállításának lehetősége csökken, ha egy ilyen

módosítási szabály kapcsolódik egy rendkívül aránytalan választási rendszerhez, amelyet úgy alakítottak ki, hogy előnyben részesítse a hatalmon lévő kormányt, illetve annak pártját. Ez a lehetőség előképezítheti a terepet a törvényesség és a demokratikus jogok későbbi vagy további erőzójához az új alkotmány szellemében. Magyarországon a jogi forradalmat az ilyen eszközök alkalmazása tette lehetővé.⁵⁰

BEFEJEZÉS HELYETT

Számos alkotmányos demokrácia van – vagy volt – szerte a világon. Valószínűleg mindegyikben vannak és voltak tekintélyelvű szereplők és trendek, így heterogén eredményeket feltételezhetünk. Az eredményt, ha nem is határozza meg teljes mértékben, befolyásolja a földrajzi környezet, a külső hatalmak szerepe, a meglévő rezsim viszonylagos sikere vagy kudarca, valamint a korábban hatályban lévő alkotmányok típusa, beleértve a kialakításukat és hosszú távú működési mintáikat. Az eredmények szempontjából a legfontosabb valószínűleg a kormányon lévők, valamint a civil társadalom és a kormányon kívüli pártok szervezeteinek és aktivistáinak politikai döntései. A kormányzati hatalom birtokosai esetében a kérdés az, hogy a demokratikus értékekre vonatkozó követelések jelentenek-e számukra valamit, és így bizonyos ponton ezek korlátozzák-e őket? Ha igen, akkor ezt a demokratikus szereplők még a jogi forradalmak alatt kihasználhatják az esetleges újraderokratizálódáshoz. Hogyan reagálnak előbb-utóbb azok, akik elkerülhetetlenül csalódtak a tekintélyelvű fordulatok eredményeiben? Itt a fokozatos folyamat mindkét fél számára előnyökkel jár, még akkor is, ha egyes formájú jogi forradalmakhoz kapcsolódik. A kormányzati szereplőknél megvan az az előny, hogy álcázhatják a cselekedeteiket és politikájuk végső irányát. De a civil társadalom aktivistái is nyerhetnek, mert a tekintélyelvű cél felé tett minden befejezetlen lépés lehetőséget ad az ellenzéki (vagy akár korábban támogató) politikusoknak és aktivistáknak is, hogy ellenálljanak, és visszafordítsák a részleges változásokat. Ha egy országban részben megfordul az irány, a tekintélyelvűek észreveszik, hogy létezik vagy kialakulhat egy demokratikus többség. Amennyiben a történelmi, földrajzi kontextus és az alkotmányos berendezkedés ezt lehetővé teszi, akkor a tekintélyelvű fordulatot keresők számára a beteljesedett jogi forradalom tűnik a legelőnyösebb módszernek. Hogy mégis a fokozatos átalakulást, a parabolát vagy akár a két forma keverékét választják, azt jelzi, hogy vagy nem tehetik szabadon, amit akarnak, vagy megmaradt az elkötelezettségük legalább a formális ér-

telemben vett jogállamiság iránt. A liberális demokrácia mellett elkötelezett erők tehát ki tudják használni a folyamat fokozatosságában rejlő lehetőségeket vagy akár a vegyes folyamat lehetőségeit, hogy elkerüljék az elnyomó tekintélyelvű formák vagy autokráciák kialakulását. Nemcsak a teljesen kifejtett autokráciának, de a visszaesésnek és az erózióknak, sőt a hibridizációt magában foglaló jogi forradalmaknak is ellen kell és lehet állni. Magyarországon a jogi forradalom után most könnyen elképzelhető egy új jogi forradalom a hírhedt 2/3-os többség felhasználásával. Formálisan vajon milyen eljárás szerint zajlik le ez a forradalom: az új parlamenti többség felhasználásával vagy egy új, demokratikusabb eljárási modell alapján? Illetve tartalmában milyen új demokrácia jön létre? Az e kérdésekre adott válaszok eldönthetik, hogy új ciklus jön-e létre, vagy ez a logika megszakad.

JEGYZETEK

1. ARISTOTLE: *Politics*, Oxford – New York, Oxford University Press, 1995, III. könyv.
2. POLYBIUS: *The Histories*, Oxford – New York, Oxford University Press, 2010, 6. könyv.
3. PLATO: *Republic*, Oxford – New York, Oxford University Press, 1993, VIII. és IX. könyv.
4. ARISTOTLE (1. vj.), IV. könyv.
5. Niccolò MACHIAVELLI: *Discourses on Livy*, Chicago, University of Chicago Press, 1996, I. könyv, 2. fejezet.
6. Charles de MONTESQUIEU: *The Spirit of the Laws*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989.
7. *Uo.*, IX. könyv, I. fejezet.
8. Karl MARX: *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, New York, International Publishers, 1963.
9. *Uo.*, 3. fejezet.
10. Leon TROTSKY: *The Revolution Betrayed. What Is the Soviet Union and Where Is It Going?*, New York, Doubleday, Doran and Company, 1937. Mihály VAJDA: *Fascism as a Mass Movement*, London, Allison & Busby, 1976.
11. VAJDA (10. vj.).
12. Gaetano SALVEMINI: *Under the Axe of Fascism*, London, Victor Gollancz, 1936. Karl Dietrich BRACHER: *The German Dictatorship*, New York, Praeger, 1970.
13. Eduard BERNSTEIN: *Evolutionary Socialism. A Criticism and Affirmation*, trans. Edith C. Harvey, London, Independent Labour Party, 1909.
14. Lásd Colin Crouch két könyvét, amelyek ebben a kérdésben két különböző tézist képviselnek, két különböző periódusban: Colin CROUCH: *The Strange Non-Death of Neoliberalism*, Cambridge, Polity, 2011; *Globalization Backlash*, Cambridge, Polity, 2019.
15. Lásd: Arthur M. SCHLESINGER: *The Cycles of American History*, Boston, Houghton Mifflin Company, 1986; Herbert McCLOSKEY – John ZALLER: *The American Ethos. Public Attitudes toward Capitalism and Democracy*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1984; Jack M. BALKIN: *The Cycles of Constitutional Time*, New York, Oxford University Press, 2020, <https://doi.org/10.1093/oso/9780197530993.001.0001>.
16. BALKIN (15. vj.).
17. Colin CROUCH: *Post-Democracy*, Cambridge, Polity Press, 2004.
18. *The Breakdown of Democratic Regimes*, eds. Juan J. LINZ – Alfred STEPAN, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1978, <https://doi.org/10.56021/9780801820090>.
19. Max WEBER: *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*, Berkeley, CA, University of California Press, 1978.
20. LINZ–STEPAN (18. vj.).
21. *Transitions from Authoritarian Rule. Latin America*, eds. Guillermo O'DONNELL – Philippe C. SCHMITTER – Laurence WHITEHEAD, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1986, <https://doi.org/10.1353/book.72599>.
22. *Issues in Democratic Consolidation. The New South American Democracies in Comparative Perspective*, eds. Scott MAINWARING – Guillermo O'DONNELL – J. Samuel VALENZUELA, Notre Dame, Ind., University of Notre Dame Press, 1992, <https://doi.org/10.2307/jj.40478854>.
23. Juan J. LINZ – Alfred STEPAN: *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1996, <https://doi.org/10.56021/9780801851575>.
24. *Uo.*, 81–82.
25. LINZ–STEPAN (23. vj.).
26. Marcelo CAVAROZZI: Political Cycles in Argentina since 1955, in *Transitions from Authoritarian Rule. Latin America*, eds. Guillermo O'DONNELL – Philippe C. SCHMITTER – Laurence WHITEHEAD, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1986. Vö. Guillermo O'DONNELL – Philippe C. SCHMITTER: *Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1986.
27. LINZ–STEPAN (18. vj.).
28. Adam PRZEWORSKI: *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, <https://doi.org/10.1017/CBO9781139172493>.
29. O'DONNELL–SCHMITTER (26. vj.).
30. LINZ–STEPAN (18. vj.).
31. A lengyel események szerepéhez lásd: Andrew ARATO: Civil Society Against the State: Poland 1980–81, *Telos*,

- 1981, 23–47, <https://doi.org/10.3817/0381047023>; Andrew ARATO: *Empire vs. Civil Society: Poland 1981–82*, *Telos*, 1981, 19–48, <https://doi.org/10.3817/1281050019>.
32. Tunézia tárgyalásos formája, amely néhány év után autoritáriánus irányba fejlődött, Przeworskit tűnik igazolni. PRZEWORSKI (28. vj.). Linz és Stepan a tárgyalásos átmenet két típusát különbözteti meg: az egyik hagy autoritáriánus maradványokat (Tunézia), a másik nem (Magyarország). LINZ–STEPAN (23. vj.).
33. Lásd LINZ–STEPAN (23. vj.).
34. Ezt a különbséget Alfred Stepan gyakran hangsúlyozta. Alfred STEPAN: *Arguing Comparative Politics*, Oxford, Oxford University Press, 2001, <https://doi.org/10.1093/oso/9780199242702.001.0001>.
35. LINZ–STEPAN (23. vj.).
36. MAINWARING–O'DONNELL–VALENZUELA (22. vj.). Lásd LINZ–STEPAN (23. vj.).
37. Lásd Andrew ARATO: *Post Sovereign Constitution Making. Learning and Legitimacy*, Oxford, Oxford University Press, 2016, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198755982.001.0001>; Andrew ARATO: *The Adventures of the Constituent Power. Beyond Revolutions?*, Cambridge, Cambridge University Press, 2017, <https://doi.org/10.1017/9781316411315>.
38. Ehhez a fogalomhoz lásd Cas MUDDE – Cristóbal Rovira KALTWASSER: *Populism. A Very Short Introduction*, Oxford, Oxford University Press, 2017, <https://doi.org/10.1093/actrade/9780190234874.001.0001>.
39. Andrew ARATO – Jean L. COHEN: *Populism and Civil Society. The Challenge to Constitutional Democracy*, Oxford, Oxford University Press, 2021, <https://doi.org/10.1093/oso/9780197526583.001.0001>.
40. Wojciech SADURSKI: *Poland's Constitutional Breakdown*, Oxford, Oxford University Press, 2019, <https://doi.org/10.1093/oso/9780198840503.001.0001>.
41. A korábbi kritikákhoz lásd: Andrew ARATO: *Civil Society, Constitution, and Legitimacy*, Lanham, Rowman & Littlefield, 2000, <https://doi.org/10.5771/9780742573635>; ARATO 2016, 2017 (37. vj.).
42. Minderről lásd ARATO (41. vj.), 6. fejezet; ARATO 2016 (37. vj.), 4. fejezet.
43. Lásd Gábor HALMAI: *Perspectives on Global Constitutionalism. The Use of Foreign and International Law*, The Hague, Eleven International Publishing, 2014, 1.6.3. fejezet.
44. A magyar helyzetet kiválóan foglalja össze TÓTH Gábor Attila: *Nemdemokrácia. Az alkotmányjogi patológia és terápia alapjai*, Budapest, Oriold és Társai, 2024.
45. Nyilvánvalóan egy demokráciának nem kell gazdaságilag liberálisnak lennie, de mint TÓTH (44. vj.) meggyőzően bizonyítja, a liberális jogok legalább egy rövid, de fontos listájának érvényesülése nélkül a választási demokrácia egyáltalán nem működhet.
46. Karl Dietrich BRACHER: *The German Dictatorship. The Origins, Structure and Consequences of National Socialism*, London, Penguin Books, 1991.
47. A folyamatot és annak eredményét TÓTH (44. vj.) írja le, aki megpróbálja meghatározni a nemdemokrácia küszöbét.
48. HALMAI (43. vj.).
49. Colin CROUCH: *Post-Democracy*, Cambridge, Polity Press, 2004.
50. A 2011. év utáni módosítások számáról lásd TÓTH (44. vj.).

POLÁNYI KÁROLY A VASFÜGGÖNYÖN INNEN ÉS TÚL

KÖZPOLITIKAI ÉS REZSIMCIKLUSOK PIACI KAPITALISTA
ÉS SZOVJET TÍPUSÚ TÁRSADALMAKBAN

BEVEZETŐ HELYETT: CIKLUSOK ÉS VONALAK AZ ANTIKVITÁSTÓL A MODERNITÁSIG

Arató e számban közölt tanulmányában részletesen reflektál arra a kérdésre, hogy a kapitalizmus és az alkotmányos demokrácia közötti, feszültségekkel terhelt viszony miképp teszi ismét aktuálissá a politikai ciklus ókorból ránk hagyományozott fogalmát.¹ Bár a ciklikusság gondolata a természet ciklusaira épülő pogány kozmológiából ered, már egyes ókori politikai gondolkodóknál is jelen vannak az empirikusan megfigyelt politikai rezsimciklusokat megmagyarázni hivatott ok-okozati hipotézisek. Arisztotelész² például gazdagok és szegények antagonisztikus viszonyából vezeti le egyes berendezkedések instabilitását, míg Polibiusznál³ a generációváltás a ciklikusság meghatározó mozgatórugója. Az ókori ciklikus elképzeléseket idővel részben háttérbe szorította a keresztény teológia végítélet felé tartó időfelfogásáról mintázott lineáris politikai fejlődés fogalma, bár a ciklus helyenként továbbra is feltűnik, egyebek mellett Machiavellinél⁴ és Marx egyes írásaiban.⁵ A többé-kevésbé lineáris társadalmi fejlődésbe vetett hitet a felvilágosodásnak mind liberális, mind szocialista örökösei nagyrészt magukévá tették. A progresszív linearitás archetipikus képviselői Hegel⁶ és Marx,⁷ akik szerint a történelem az emberi szabadság realizálása felé tendál.

A 19. és különösen a 20. század tapasztalatai komoly kihívást jelentettek a lineáris fejlődés elképzelése számára. Az ekkor megfigyelt, helyenként tömeggyilkos orgiákban kicsúcsosodó autoriter fordulatok nem csupán a rezsimciklus ókori koncepciójának felelevenítését tették szükségessé, hanem egyes ok-okozati magyarázatot kereső gondolkodók figyelmét ráirányították a demokrácia és a kapitalizmus összetett viszonyára is. Bár Marx nem vetette el hosszabb távon lineáris fejlődésképét, a „III. Napóleon” pucs-

csára reflektáló esszéjében⁸ felsejlik egyfajta ciklikus dinamika. A polgári társadalom itt már nem egy stabilan a kapitalizmus és a parlamentarizmus frigyén nyugvó viszonyrendszerként jelenik meg, hanem a parlamentarizmus és az autokrácia között oszcilláló és belső feszültségektől terhelt konstellációként. Marxnál tehát feltűnik a ciklikusság gondolata, még ha ezt a ciklust nála előbb-utóbb a proletariátus győzelme nyomán beköszöntő egyetemes emberi felszabadulás váltja is fel. A polgári társadalmak autoriter fordulatai nála azzal magyarázhatók, hogy amennyiben a parlamenti képviselethez jutott kizsákmányolt rétegek a választójog által nyert hatalmukat arra használják, hogy helyzetüket a termelőeszközöket

birtokló osztály kárára javítsák, a burzsoázia hajlandó ideiglenesen „feladni a koronát, hogy mentse a pénztárcát”, azaz egy autokrata hatalomba segítségével lemond a politikai hatalomról a gazdasági hatalom megtartásáért cserébe.

Vajda Mihály Marxra építő tanulmánya⁹ szerint a „bonapartizmustézis” a fasizmus felemelkedése mögött húzódó dinamikára is magyarázatul szolgál.

Egy másik meghatározó kritikai gondolkodó, akinél a ciklus fogalma kulcsszerepet kap, nem más, mint a 20. század viszonyainak és tragédiáinak gazdasági eredetét feltáró Polányi Károly. Polányi szerint a modern társadalmakban egy sajátos, kommodifikáció és dekommodifikáció között oszcilláló inga mozgása figyelhető meg. Polányinál az önszabályozó piac utópiáját hajszóliberális piacossító mozgás előbb-utóbb aláássa a fenntartható társadalmi lét háttértételeit, és így szükségképpen életre hívja a társadalom önvédelmére hivatott ellenmozgást. Az ellenmozgás ugyanakkor maga sem problémamentes, ugyanis idővel akadályt gördít a termelékenység elé, és így újabb piacossító hullámot hív életre. A társadalom önvédelme Polányinál nemcsak az „ördögi malmom” pusztító mozgásának kitett népcsoportok védelmére irányuló állami közpolitikákat foglalja magá-

POLÁNYI SZERINT A MODERN
TÁRSADALMAKBAN EGY SA-
JÁTOS, KOMMODIFIKÁCIÓ ÉS
DEKOMMODIFIKÁCIÓ KÖZÖTT
OSZCILLÁLÓ INGA MOZGÁSA
FIGYELHETŐ MEG

ban, hanem az olyan totális kommodifikációnak ellentartó aktorokat is, mint például a szakszervezetek. Polányi ingája *A nagy átalakulás* 1944-es publikációja óta eltelt szakaszban sem állt egy helyben. A nyugati jóléti rendszerek válsága és neoliberális leépítése, majd a 2008-as gazdasági világválság után kibontakozó, társadalmi önvédelmet célzó jobb- és baloldali mozgalmakban a Polányi által leírtakhoz felettébb hasonló dinamika rajzolódik ki. Ennek az ingamozgásnak a dinamikája bár a piacot, illetve a társadalmi önvédelmet priorizáló közpolitikai ciklusokat ír le, Polányi arra figyelmeztet, hogy e közpolitikai ciklusok bizonyos körülmények között rezsimekké válnak. A Weimari Köztársaságban például a munkások és az elit felől érkező ellentétes nyomás holtpontra juttatta a társadalmat, melyből Polányi szerint a kapitalizmus autoriter körülmények között végrehajtott reformja volt az egyik lehetséges kiút.¹⁰

Marx „III. Napóleon” felemelkedése kapcsán jegyzi meg, hogy Hegelnek ugyan igaza volt abban, hogy minden nagy világtörténelmi tény és személy kétszer lép színre, de elfelejtette hozzátenni, hogy először tragédiaként, másodszor viszont bohózatként.¹¹ Nincs ez máshogy a fentebb tárgyalt lineáris fejlődés koncepciójával sem. A „demokratizálódás harmadik hulláma”¹² után a liberális demokrácia és a piacgazdaság kombinációja nemcsak egyetemes kíváncsiaként jelent meg sokak szemében, hanem egyesek egyenesen az emberi fejlődés végkifejletét látták benne.¹³ A 21. század első évtizedei csattanós választ adtak a lineáris koncepciót feltámasztó „liberális hübrisznek”. Tamás Gáspár Miklós már az ezredfordulón felhívta a figyelmet a posztfasizmus¹⁴ térnyerésére, Giorgio Agamben¹⁵ pedig a „terror elleni háború” kontextusában figyelmeztetett a Carl Schmitt-i¹⁶ értelemben vett „kivételes állapot” általános normalizálására. A 2008-as gazdasági válságot követően egymást követték az alkotmányos demokráciák destabilizálásával fenyegető populistá fordulatok.¹⁷ Magyarország az elsők között volt ebben, de pár évvel lemaradva követte India, Lengyelország, a Fülöp-szigetek és Brazília is. Ez a hullám eleinte a világ gazdaság periferiáján és félperiferiáján lévő fiatal demokráciák gyermekbetegségének tűnhetett; a Brexit-népszavazással és Trump megválasztásával azonban begyűrűzött a világ legrégebbi és legstabilabbnak tartott demokráciáiba is. Idővel a fősodorba tartozó megfigyelők is felfigyeltek a trendre: mind a Freedom House,¹⁸ mind a V-Dem¹⁹ a demokrácia globális hanyatlásáról ír a 2020-as években közzétett jelentése-

iben. E körülmények között érthető és indokolt, ha a figyelem ismét a ciklikus koncepciókra irányul.

Talán nincs még egy régió, ahol a kapitalizmus és a demokrácia közötti, Marx, Polányi, Vajda, Crouch és Arató²⁰ által felvázolt dinamikák működését olyan közelről, szinte laboratóriumi körülmények között lehetne szemügyre venni, mint a sztálinizmus és posztsztálinizmus évtizedei után a neoliberalizmus

kísérleti terepévé vált kelet-közép-európai térségben. Nem meglepő az sem, hogy éppen abban a térségben bizonyultak különösen sebezhetőnek a fiatal demokráciák, ahol az állam jóléti funkciói az ismert esetek közül a legdrasztikusabban épültek le a szovjet típusú rendszerek bukását követő évtizedekben. Jelen tanulmány témája

azonban nem elsősorban az 1989 utáni, sokunk számára túl ismerős autokratikus szakasz, hanem az átmenetet megelőző rezsimekre jellemző sajátos ciklikus dinamika. A térség és benne Magyarország jelenlegi helyzete szempontjából ez a téma azért releváns, mert ezeknek a dinamikáknak meghatározó hatásuk lehetett az átmenet mikéntjére és azokra a politikai döntésekre, melyek később az Arató által felvázolt dinamikába torkollottak.

Ez a szöveg arra a kérdésre kíván reflektálni, hogy a Polányi Károly által azonosított „ingamozgás” mennyiben jellemző az úgynevezett szovjet típusú társadalmakra. A volt keleti blokk országaiban határon lévő rezsimek öndefiníciójuk szerint meghaladták azokat a viszonyokat, melyek a Marx és Polányi által tárgyalt ciklusokhoz vezetnek. A gyakorlatban azonban ugyanúgy, ha nem még inkább jellemzőek voltak rájuk a helyenként rezsimekké váló fenyegető közpolitikai ciklusok, mint piacgazdaságra építő konkurensaikre. A szovjet típusú társadalom²¹ kifejezés használata itt nem esetleges. Abban a kérdésben ugyanis, hogy ezek a berendezkedések történetesen szocialistának tekinthetők-e, nem szükséges állást foglalni a fenti felvetés megtárgyalásához. Ami a Szovjetuniót és a szatellitállamait illeti, a szocialista jelző használatát sokan, különösen a marxista humanizmus elméletalkotói kétségbe vonták.²² Szerintük ezek a rendszerek magukon hordozták a kapitalizmus Marx által kritizált attribútumait, mint például az elidegenedést, az árutermelést és a kizsákmányoló osztályviszonyokat. Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy ezek a berendezkedések jelentős mértékben eltértek a kapitalizmus azon formáitól, melyeket vizsgálva Polányi ciklikus dinamikát vázolt fel.²³ A most tárgyalt kérdés szempontjából lényegtelen, hogy Trockijjal vagy Tamás Gáspár Miklós-

sal²⁴ értünk-e egyet a szovjetrendszer szocialista vagy monopolkapitalista mivoltát illetően, hiszen az a dinamika, amely a jelen értekezés tárgyát képezi, a piaci mechanizmusok viszonylagos hiányára és a túlzott gazdasági centralizációra vezethető vissza.

REFORM ÉS VISSZARENDEZŐDÉS CIKLUSAI SZOVJET TÍPUSÚ TÁRSADALMAKBAN

A szovjet típusú berendezkedés bizonyos sajátosságai, nevezetesen a centralizált tervgazdaság és a piaci mechanizmusok viszonylagos hiánya egy specifikus dinamikához vezetett. A szovjet típusú ciklikus dinamika esetében alapvetően reform- és visszarendeződés-ciklusok figyelhetők meg, így itt közpolitikai ciklusokról beszélhetünk még akkor is, ha ezek a ciklusok a rezsim destabilizációjával fenyegetnek.²⁵ E ciklusok feltételezhető oka a szovjet típusú tervutasításos gazdaság objektív sikertelensége és a növekvő jólét kívánalma közötti antagonizmus. Ennek az antagonizmusnak a következményei a gazdasági és helyenként politikai reformok és visszarendeződések ciklusai, amelyek rendre a rezsim összeomlásával fenyegetnek. A szovjet típusú közpolitikai ciklusok rendszerint az alábbi fázisokban²⁶ figyelhetők meg:

1. A rezsim erőszakos kollektivizálásba kezd, és tervutasításos gazdálkodást erőltet a társadalomra.

2. A központosított tervutasításos rendszer hatékonyságának hiánya jóléti deficitet és egyéb társadalmi patológiákat teremt. A gazdasági sikertelenség és a rendszer fenntartásához szükséges represszió okozta elégedetlenség a párton belüli reformerek pozíciójának kedvez. A rezsim részleges piaci mechanizmusokat vagy piaci mechanizmusokat szimuláló gazdasági reformokat vezet be, és helyenként nagyobb teret kap a személyes, politikai és kulturális szabadság is.

3. A reformok népszerűségének hatására mind a párton belüli reformerek, mind a rezsim ellenfelei felbátorodnak, és további reformokat követelnek, ezek a reformok ugyanakkor már a rezsim gazdasági és politikai hegemoniáját veszélyeztetnék. A hatalmi apparátus tagjait komoly személyes érdek fűzi a rezsim fenntartásához, nemcsak elitpozícióik megtartása, hanem a rezsim érdekében esetlegesen elkövetett bűntettek miatti felelősségre vonás elkerülése végett is.

E CIKLUSOK FELTÉTELEZHETŐ OKAI A SZOVJET TÍPUSÚ TERV- UTASÍTÁSOS GAZDASÁG OB- JEKTÍV SIKERTELENSÉGE ÉS A NÖVEKVŐ JÖLÉT KÍVÁNALMA KÖZÖTTI ANTAGONIZMUS

4. A reformok politikai okokból megtorpannak, vagy eltörlik őket. A *status quo ante* visszaállítása időnként erőszakos eszközöket igényel, különösen ha a reformok a rezsim szempontjából túl messzire mentek.

Bár a Polányi által leírt ellenmozgást a társadalom széles rétegei követelik, és nem elsősorban a politikai csúcsvezetés kezdeményezi őket, figyelemre méltó, hogy a mozgás iránya mind Polányinál, mind a keleti blokk országaiban megfigyelhető ingamozgás esetében a piaci és nem piaci mechanizmusok között váltakozzik, még ha az utóbbi esetben ez a piac szinte teljes hiánya és minimális tolerálása közötti mozgásra korlátozódik is. Az alábbi két rövid illusztratív esettanulmány e dinamika konkrét lépéseit taglalja a Szovjetunió és a Magyar Népköztársaság példáján.

KÖZPOLITIKAI ÉS REZSIMCIKLUSOK A SZOVJETUNIÓBAN ÉS A MAGYAR NÉPKÖZTÁRSASÁGBAN

A *Szovjetunió* esetében a fent említett ciklus többször is megismétlődik.²⁷ Az októberi forradalmat követő évben a bolsevikok bevezetik a hadikommunizmust, ami hozzájárul ugyan a polgárháborúban aratott győzelemhez, de komoly

gazdasági nehézségeket is okoz. Az eleve ideiglenesnek szánt hadikommunizmus a polgárháború után tarthatatlanná válik. Lenin 1921-ben „új gazdaságpolitika” címszó alatt piaci mechanizmusokra támaszkodó reformokat vezet be.

A terv értelmi szerzője, Buharin odáig megy, hogy „Gazdagodjatok!” jelszóval nyíltan ösztönzi a parasztok körében a vállalkozói szemlélet meghonosítását.

Sztálin felemelkedésével ez a reformkísérlet véget ér. Sztálin felfüggeszti az új gazdaságpolitika (NEP) főbb elemeit, és a reformokat támogató Buharint eltávolítják a vezetésből, majd évekkel később kivégzik. 1928-ban bejelentik az első öt éves tervet. Sztálin vezetése alatt sok millió emberéletet követelő erőszakos kollektivizálás és iparosítás megy végbe. A tervutasításos iparosítás komoly terhet jelent a lakosságnak, és több helyen tömeges éhínséghez vezet. Sztálin 1953-as halála után részleges reformokat vezetnek be. Egy ideig a reformerek és a keményvonalasok közötti erőviszonyok ingatagnak bizonyulnak, ami kihat a szatellitországok reformciklusaira is. Hruscsov gazdasági és politikai reformokat vezet be,

beleértve a termelés részleges decentralizálását, a személyi kultusz megszüntetését és a cenzúra enyhítését. Hruscsov bukása után Brezsnyev vezetése alatt a reformfolyamat megtorpan, és a reformok egy részét eltörlik. A szovjet gazdaság szinte stagnálni kezd a '70-es években. Andropov kísérletet tesz ugyan a rendszer részleges reformjára, de halála után Csernyenkóval rövid időre visszatér a brezsnyevi reformellenes vonal. A '80-as években

végül Gorbacsov gazdasági és politikai reformjai minden eddiginél továbbmentek. Bár korábban voltak hasonló törekvések a szatellit-államokban, a szovjet beavatkozás minden esetben erőszakosan megállította őket. Gorbacsov esetében erre nincs mód, így a közpolitikai ciklus végül rezsimciklusba torkollik. A reformciklus a rezsim és a szovjet állam összeomlásához vezet. A legnagyobb utódállamban, Oroszországban a neoliberális „sokkterápia” komoly terhet jelent a lakosságnak.²⁸ Zuhan a születéskor várható élettartam, és a cári idők óta nem látott mértéket öltenek a gazdasági egyenlőtlenségek. A demokratikus átmenet elmarad, és idővel a Jelcin-évek részleges politikai pluralizmusát is Putyin nyílt autokráciája váltja fel.²⁹

A Magyar Népköztársaságban³⁰ a Rákosi-korszakban erőszakos kollektivizálást és központosított tervutasításos gazdálkodást vezetnek be az ehhez szükséges totalitárius hatalomgyakorlás megszilárdításával együtt, ami komoly terhet jelent a lakosságnak. Sztálin halála után Magyarországon is lehetőség nyílik reformokra, Nagy Imre reformjai kifejezetten népszerűek. Az „új szakasz” részleges türelmet hirdet a magángazdasággal szemben, különösen az agráriumban. A keményvonalasok 1955-ben egy időre visszatérnek a hatalomba, ami a reformok megtorpanásához vezet. A két tábor közötti feszültség végül az 1956-os forradalomba torkollik. A szovjet invázió megakadályozza a messzire menő gazdasági és politikai reformokat, és eltiporja a radikális gazdasági demokrácia helyi kísérleteit, vagyis a munkástanácsokat. Kádár uralma politikai terrorral és a reformok részleges eltörlésével kezdődik, de a terror idővel enyhül, és újabb reformfolyamat bontakozik ki. Az 1960-as években, részben a korábban Nagy Imre reformjain dolgozó szakértők bevonásával, bevezetik az „új gazdasági mechanizmust”, továbbá enyhül a represszió, és politikai amnesztiát hirdetnek. 1968-ban egy hasonló liberalizáló reformfolyamat rezsimciklussal fenyeget Csehszlovákiában, de a Varsói Szerződés, azon belül Magyarország katonai beavatkozása ezt megakadályozza. A prágai tavasz megijeszti a keményvonalasokat mind Moszkvában,

mind Budapesten. Brezsnyev felszólítja Kádárt a reformok megállítására, és a reformereket 1974-ben ki-
szorítják. Az olajválságok okozta külső sokk és a gazdaság belső okokra visszavezethető sikertelensége következtében a szociális kiadások finanszírozása egyre nehezebbé válik. 1983-ban Magyarország belép a Nemzetközi Valutaalapba (IMF), és hitelt vesz fel. A magánszektor egyre inkább tolerálják, és a

politikai elnyomás is enyhül, ami teret enged a civil társadalom új formációinak, majd a politikai ellenzék megszervezésének is. A reformciklus itt végül rezsimciklus-

ba torkollik, és tárgyalásos úton végbemenő rezsimváltáshoz vezet. A piacgazdaságba és az alkotmányos demokráciába való átmenet nem zökkenőmentes. A kilencvenes évekre rég nem látott mértéket ölt az általános létbizonytalanság, a gazdasági egyenlőtlenségek, valamint a különösen a roma szegregátumokat sújtó mélyszegénység. A felgyülemelő társadalmi feszültségek a jobboldali populizmus megerősödéséhez vezetnek.³¹ Az alkotmányos demokrácia és a piacgazdaság frigyén nyugvó két évtizedes kísérlet végül egy jobboldali populista alkotmányos forradalomba torkollik, melynek eredményeképp létrejön egy választási úton nehezen leváltható hibrid rezsim.

A fentiekhez hasonló dinamikák voltak megfigyelhetők más szovjet típusú társadalmakban, mint például Lengyelországban és Csehszlovákiában is.³² Az imént amellett érveltem, hogy a szovjet típusú tervutasításos gazdálkodás is hasonló ciklikus dinamikához vezet, mint a Polányi Károly által felvázolt ingamozgás. A kettőben közös vonás, hogy a fennálló gazdasági rendszer okozta társadalmi patológiák aláássák a fennálló politikai berendezkedést. A fenti összehasonlítás nyilvánvaló korlátja az, hogy kétséges, kezelhetünk-e egyáltalán minden szovjet típusú társadalmat külön esetként, amennyiben a Szovjetunió belső folyamatai komoly hatással voltak a szovjet típusú országok belső folyamataira. Jogosan merül fel a kérdés, hogy a Szovjetunió, Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország eseteiben négy külön esetről beszélhetünk-e, vagy érdemes-e inkább az egész Szovjetunió befolyása alatt álló térséget egy esetként kezelni. E korlát túllépése érdekében érdemes lenne bevonni a vizsgálatba a Szovjetuniótól politikai szempontból független tervutasításos rendszereket, mint például Jugoszláviát, Kínát vagy Vietnámot is, erre azonban most terjedelmi okokból nincs mód. Létezik ugyanakkor egy szovjet típusúnak nevezhető ország, ahol a fent felvázolt ciklikus dinamikát máshogy oldották fel, és ezért mindenképp említést érdemel, ez pedig a Kínai Népköztársaság.

GAZDASÁGI ÁTMENET POLITIKAI ÁTMENET NÉLKÜL: A KÍNAI NÉPKÖZTÁRSASÁG ÉS MÁS AUTORITER KAPITALISTA MODELLEK

Marx, Polányi, Crouch és Arató arra jutottak, hogy a kapitalizmus és a demokrácia közötti komplex és részben antagonisztikus viszony hozzájárul az alkotmányos demokráciák sebezhetőségéhez, ami destabilizáló ciklusokat vagy parabolákat eredményez.³³ Jelen szöveg hasonló ciklikus dinamikát vázolt fel a volt keleti blokk országokban, szemléltetve, hogy a piaci mechanizmusok hiánya önmagában nem tudja megszüntetni a ciklikus destabilizáció eshetőségét. Van azonban egy ország, amely a fent tárgyalt problémát olyan eszközökkel oldotta fel, amelyekről elképzelhető, hogy mind a Polányi, Marx és Arató által felvázolt ciklusokra, mind a Kornai által tárgyalt ellentmondásra³⁴ valamiféle választ kínál. Kína jelentősége abban rejlik, hogy radikálisan elválnak benne a politikai és a gazdasági reformtörekvések. Kína a piacgazdaságba való átmenetet a Szovjetunióval és szatellitállamaival szemben az azonnali sokkterápiát elkerülve, fokozatosan hajtotta végre, miközben az állampárt politikai monopóliumát brutális represszióval biztosította.³⁵ Az autoriter berendezkedés elég politikai hatalommal rendelkezett ahhoz, hogy a reformok következtében elkerülhetetlenül megjelenő társadalmi feszültségeket hatékonyan menedzselje. A politikai átmenetet megelőző gazdasági átmenet eredményeképp Kína továbbra is pártállami diktatúra; de olyan diktatúra, amely elmondhatja magáról, hogy sok száz millió polgárát emelte ki a szegénységből, és az Egyesült Államokkal versengő szuperhatalommá vált.

A „fasiszta megoldás” annyiban hasonlatos a dengista reform³⁶ végkifejletéhez, hogy mindkét esetben autoriter berendezkedéssel párosul a részben piaci alapokon és magántulajdonon nyugvó kapitalista gazdaság. A faszizmus ugyan nem tudta elkerülni a közpolitikai ciklusokat, ezek azonban nem vezettek rezsimeciklushoz. Az Ibéria-félszigetet leszámítva a rezsimek bukását a fasiszta országok katonai veresége okozta. Elképzelhető, hogy amennyiben a fasiszta vagy egyéb autoriter kapitalista rezsimek tartózkodnak önpusztító háborúk kirobbantásától, viszonylag sok eszközzel rendelkeznek ahhoz, hogy a piaci folyamatok és a társadalom önvédelme közötti feszültségből következő közpolitikai ciklusokat kezelni tudják. A jóléti intézkedések, az újraelosztás és a

gazdasági reformok mellett ugyanis a durva represszió eszközei is a rendelkezésükre állnak.

A kínai típusú megoldás ugyan nem szünteti meg a Polányi által tárgyalt ciklikus dinamikát, ugyanakkor kérdés, hogy a kapitalista dinamikák okozta társadalmi destabilizáció az autokráciákra vagy a demokráciákra veszélyesebb-e. Amennyiben egy autoriter berendezkedésnek több eszköz áll a rendelkezésére a Polányi által tárgyalt ciklus következményeinek kezelésére, az nem sok jót sejtet a demokrácia jövőjét illetően. Az empirikus kérdés itt az, hogy a ciklikusan megújuló társadalmi feszültségek következtében a demokráciák vesznek-e nagyobb eséllyel autoriter fordulatot, vagy az autokráciák demokratikus fordulatot. Amennyiben az előbbi igaz, akkor számolni kell azzal, hogy bár sokan helyes normatív okokból alkotmányos demokráciában akarnak élni, komoly esély van rá, hogy a pár éve még globális normaként, sőt Fukuyama által a történelmi fejlődés végkifejleteként prezentált alkotmányos demokrácia idővel tartósan a világ lakosságának elenyésző hányadát magába foglaló zárványokba szorul vissza.³⁷

SZOCIÁLDEMOKRÁCIA: LÉNYEGI VAGY MÉRTÉKBELI KÜLÖNBSÉG

Arató³⁸ e számban megjelent tanulmányában különbséget tesz a szociáldemokrácia és a baloldali populizmus között, és míg az utóbbit annak fiskális felelőtlensége és autoriter potenciálja miatt problematikusnak találja, az előbbi bizonyos, kortárs viszonyokra szabott formáit a populizmushoz köthető autoriter ciklusok potenciális ellenszereként tünteti fel. A kapitalizmus és a demokrácia ellentmondásait enyhítő jóléti állam Polányi és Vajda írásaiban is feltűnik mint realisztikus alternatíva, amely képes elhárítani egy „fasiszta szituációban” rejlő veszélyt.³⁹ A harmincas években mind az Egyesült Államok, mind Németország a gazdaság feletti állami bábáskodás segítségével mászott ki a nagy világválság okozta társadalmi válságegyüttesből, részben hasonló közpolitikai eszközök használatával. Roosevelttel ugyanakkor demokratikus keretek között hajtott végre az amerikai kapitalizmus humanizálását célzó mélyreható reformokat. Bár semmi kétség nem férhet hozzá, hogy a kapitalizmus okozta társadalmi patológiákra és destabilizációs folyamatokra a szociáldemokrata válasz normatív okokból preferálandóbb a bonapartista, populista vagy fasiszta stabilizációs stratégiával szem-

ben, kérdéses, hogy maga a szociáldemokrácia immunissá teszi-e az adott társadalmat a későbbi ciklusokra. A szociáldemokrácia meggyengíti ugyan, de meg nem szünteti a szociáldemokrata közpolitikában erősen ellenérdekelte elitsoport gazdasági hatalmát, amely így bármikor a visszarendeződés társadalmi bázisául szolgálhat, különösen ha idővel maga a szociáldemokrata jóléti állam is válságtüneteket produkál. A zöld és szociáldemokrata politika azáltal, hogy mérsékli az emberi és természeti erőforrások töke általi kizsákmányolását, még akkor is akadályt gördít egy kapitalista gazdaság dinamikus fejlődése elé, ha ezek a reformok fiskálisan fenntarthatók, és az emberi életminőség és környezeti fenntarthatóság okán szükségesek és kívánatosak. Az ember és a természet kizsákmányolását mérséklő intézkedések, mint például a munkásokat és a környezetet egyaránt mérgező akkumulátorgyárak bezáratása, szükségképpen a versenyképesség csökkenéséhez vezetnek. A szociáldemokrata megoldással kapcsolatban két potenciális kérdéssel és kételyel kell szembenéznünk. Egyrészt, amennyiben feltételezzük, hogy a Polányi Károly által felvázolt ciklikus dinamika megállja a helyét, akkor a szociáldemokrácia csak az inga lengésének egyik végpontja, amely egy idő után a ciklikus dinamika újabb fordulópontjához vezet. Másrészt, amennyiben komolyan vesszük Hayek⁴⁰ azon állítását, hogy a tervutasításos gazdálkodás és a gazdaságba történő progresszív beavatkozás közötti különbség mértékbeli és nem lényegi, akkor elképzelhető, hogy a szovjet rendszerekre jellemző ciklikus dinamika enyhébb formában ugyan, de a szociáldemokrata jóléti államban is felütheti a fejét.

KONKLÚZIÓ HELYETT: PROGRESSZÍV ÉS REGRESSZÍV VONALAK, CIKLUSOK ÉS PARABOLÁK A FALON INNEN ÉS TÚL

A fentebb bemutatott illusztratív esettanulmányok kapcsán már említettük, hogy az összehasonlító módszertan validitását kétségessé teheti az a körülmény, hogy az egyes esetekben lezajlott folyamatok kihatnak a többi esetre. A Szovjetunióban és a Magyar Népköztársaságban például láthatóan hasonló közpolitikai ciklusok zajlottak le, emellett az inga kilengése a két országban gyakran nagyjából egy időben történt, és azonos irányba mutatott. Ez annak fényében nem meglepő, hogy a Szovjetunió, ha nem

is alkalmazott folyamatos „kézivezést”, mindenképp erőteljesen befolyásolta, hogy mikor és milyen reformokat lehet politikailag megvalósítani a blokk egyes országaiban. Ennél talán több kérdést vet fel, hogy mind a közpolitikai, mind a rezsimciklusok mozgása gyakran azonos irányba mutat azonos időben különböző nemzeti vagy regionális kontextusokban. A harmincas évek fasiszta hulláma, a Latin-Amerikán és Kelet-Európán egyaránt végigsöprő „harmadik demokratizációs hullám”⁴¹ vagy épp a jelenleg világszerte dúló populista trend⁴²

arra engednek következtetni, hogy e jelenségek mozgatórugói részben a nemzetállami kontextusnál átfogóbb, globális rendszerszintű tényezők között kerekednek.

Ami a szovjet típusú társadalmakra jellemző közpolitikai ciklusokat illeti, szembevetve, hogy azok gyakran nem csupán egymással mozognak egy irányba. A Szovjetunió és Magyarország együttmozgására magyarázatul szolgálhat a két ország közötti egyenlőtlen viszony. A szovjet típusú társadalmak ingái ugyanakkor gyakran nyugati konkurensaikkal is egy irányba lengenek ki. A NEP például nagyjából egybeesett azzal a szakasszal, amit Polányi a liberális világrend restaurációjára tett nyugati kísérletként írt le. A sztálinizmus szakasza időbeli átfedésben van a New Deallel, a nemzetiszocializmussal és a nyugat-európai szociáldemokrata kompromisszum kezdetével. Kádár és Hruscsov fogyasztói reformkommunizmusa nagy átfedésben van a nyugati jóléti modellel „harminc dicsőséges évével”. A sokkterápiába torkolló glasznoszttyal és a peresztrojkával nagyjából egy időben kezdte el Reagan és Thatcher lebontani a brit és amerikai jóléti államot. Az a körülmény, hogy Polányi ingája a vasfüggöny két oldalán gyakran lendül egy irányba, felveti azt a kérdést, hogy egyáltalán különálló dinamikáról beszélhetünk-e, vagy csupán ugyanazon dinamika radikális variánsa jutott a kelet-európai térségnek. Lehetséges, hogy a szovjet modell csupán az „ördögi malommal” szembeni ellenmozgás szélsőséges változata, az erőtlenség reformtörekvések pedig a Polányi által leírt liberalizáló mozgással azonosíthatók annyi különbséggel, hogy azok nem a társadalom egészének önvédelmének, hanem az állampárt politikai érdekeinek akadnak meg. Amennyiben ugyanazok a globális struktúrák felelősek a hasonló irányú közpolitikai ciklusokért a vasfüggöny mindkét oldalán, akkor a fent tárgyalt szovjet típusú ciklikus dinamika nem egyéb, mint a Polányi és mások által felvázolt ingamozgás radikális változata. A sztálinista kollektivizálást és a neoliberais sokkterápiát egyazon évszázadban megtapasztal-

taló közép- és kelet-európai térségben ebben az esetben ugyanaz a ciklikusmozgás volt jelen, mint nyugatabbra, azzal a különbséggel, hogy Polányi ingája itt jelentősen messzebbre lengett ki. Ez a szélsőséges kilengés nemcsak a szovjetrendszerre volt jellemző. Annak bukása után a nyugati szakértőkre hallgató helyi reformelítők piacositása gyakran bőven túlment az utolérni kívánt nyugat-európai országokban tapasztalható viszonyokon. Ennek fényében abban sincs semmi meglepő, hogy miért itt bukkant fel elsők között és talán a legnagyobb erővel a mára világszerte jelentős tényezővé vált autoriter populizmus.

A ciklusokról, vonalakról és parabolákról szóló értekezésében Arató a ciklus, valamint a parabola fogalmát állítja szembe a progresszív linearitás víziójával. Fentebb ugyanakkor szó volt arról az eshetőségről, hogy az autoriter kapitalista berendezkedések nagyobb eséllyel tudják megakadályozni, hogy a destabilizáló közpolitikai ciklusok demokratizáló rezsimciklusokba torkolljanak, mint a kapitalista demokráciák ennek ellenkezőjét, ami nem sok jót vetít előre az alkotmányos demokráciák hosszabb távú jövőjét illetően. Ennek az eshetőségnek a kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a vonal nemcsak felfelé, hanem lefelé is tendálhat; a progresszív linearitás, a ciklus és a parabola fogalma mellett tehát érdemes megemlíteni a regresszív linearitás eshetőségét is. A modern regresszív linearitás közismertebb formulája e modell jobboldali változataira korlátozódik.⁴³ Ezekkel az irányzatokkal most azért nem érdemes részletesen foglalkozni, mert általában – nagy vonalakban – annyiban különböznek a progresszív linearitástól, hogy az utóbbi által felvázolt fejlődési pályában, mint például a politikai egyenlőséget kiharcoló forradalmakban nem haladást, hanem a civilizáció hanyatlását látják. Az a regresszív linearitás, amelyről az alkotmányos demokrácia fenntarthatóságával foglalkozóknak legalábbis tudomást kell venniük, azon feltételezések összessége, amelyek szerint a modern társadalmak fejlődési pályája – vagy legalábbis ezen fejlődés jelenlegi szakasza – empirikusan vizsgálható strukturális okokból mind az alkotmányos demokráciával, mind a Marx által felvázolt egyetemes emberi emancipációval ellentétes irányba tart. Ezek a feltételezések helyenként felbukkannak a frankfurti iskola első generációjánál, valamint Hannah Arendtnél⁴⁴ és Giorgio Agambennél⁴⁵ is. Közlebbi példák erre a nézetre Tamás Gáspár Miklósnak az élete utolsó éveiben publikált pesszimista írásai is, melyekben marxizmusa ellenére nem forradalmi agitációra, ha-

nem a civil társadalom jelen autoriter hullámot még túlélő zárványainak védelmére szólít fel.⁴⁶ Amennyiben elfogadjuk Lukácsnak a *Történelem és osztálytudatban*⁴⁷ az eldologiasodásról kifejtett fő tézisé, de a történelmi tapasztalat fényében elutasítjuk a proletariátus pozícionálisából következő emancipatív átalakulás lehetőségét, abból szintén a regresszív linearitás egy baloldali variánsa bontakozik ki. A reg-

ressziót feltételező nézetek esetében persze felmerül, hogy ha a modern társadalmak strukturális okokból idővel valóban a demokráciával és az emancipációval ellentétes irányba tendálnak, akkor miért jöhetnek egyáltalán létre alkotmányos demokráciák, és hogyan tettek szert olyan mértékű népszerűsége, hogy egyesek a tör-

ténelem végkifejletét látták bennük. Marx legközismertebb olvasata szerint a parlamentáris forma a burzsoázia által leginkább preferált berendezkedés. Marx és Engels talán legtöbbször idézett szövege szerint a liberális parlamentarizmus nem más, mint a kapitalista gazdasági alaphoz természetesen hozzárendelhető politikai és ideológiai „felépítmény”.⁴⁸ Marx a *Brumaire tizennyolcadikában* ugyanakkor ennél összetettebb képet vázol fel, hiszen Louis Bonaparte puccsát tárgyalva kifejti, hogy a burzsoázia bizonyos körülmények között hajlandó autoriter rezsimet támogatásával biztosítani, hogy gazdasági hatalmát ne veszélyeztethesse a nincstelen többség szavazójoga.⁴⁹ A parlamenti forma Marx szerint a polgárság arisztokrácia ellen vívott osztályharcának eredménye.⁵⁰ Lukács ugyanakkor hozzáteszi, hogy a liberalizmusban és parlamentarizmusban testet öltő polgári szabadságesszmény addig volt hasznos a polgárságnak, amíg végleg le nem számolt az *ancien régime* maradványaival. Lukács⁵¹ szerint az érett kapitalizmusban ez a szabadságesszmény már terhet jelent, mert a többség számára való megvalósítása lehetetlen a polgári társadalom egyenlőtlenségre és kizsákmányolásra épülő gazdasági viszonyai között.

Ha igaz a felvetés, mely szerint az autoriter kapitalizmus reziliensebb demokratikus konkurensénél, akkor egy globális lefelé tartó vonal rémképe sejlik fel. Hosszabb távlatban persze ez nem valódi linearitás, hanem a több nemzeti szintű demokratikus parabolából kirajzolódó globális parabola lefelé tartó ága.

MI A TEENDŐ?

A fiatal Lukácsra építő fiatal Vajda Mihály fasizmus-tanulmányában az autoriter fordulatokat konkrét

szinten a *Brumaire tizennyolcadikában* felvázolt dinamikából,⁵² absztraktabb szinten pedig a demokratikus intézményekben testet öltő polgári szabadság- és egyenlőségeszmény, valamint a politikai szférán túl fennálló társadalmi hierarchia közötti feszültségből vezeti le. A fiatal Vajda szerint a polgári társadalomban a szabadság csak mint követelmény létezik, de e követelménynek a fasizmus és egyéb autoriter trendek általi nyílt tagadása „*elvi lemondást jelent egy olyan világról, ahol az emberi szabadság még realizálható*”.⁵³ Ennek fényében az a körülmény, hogy a modern társadalmakban gyakran kerülnek ellentmondásos viszonyba az egalitárius elveken nyugvó politikai formák a más elven működő gazdasági rendszerekkel, aggasztó ugyan, de némi reményre is okot ad. Miközben ugyanis a fasiszta és posztfasiszta erők szükségét érzik az alkotmányos demokráciákban megnyilvánuló egalitárius és univerzalista papírforma felszámolásának, ez a papírforma továbbra is magában hordozza a demokratikus eszmények hétköznapi életre való kiterjesztésének követelését. Ez a remény akkor is fontos marad, ha az alapját képező alkotmányos demokrácia mint politikai forma valóban zárványokba szorul vissza. Kedvezőtlen strukturális viszonyok közepette is elengedhetetlen az e forma megőrzéséért folytatott aktív küzdelem, hiszen a demokrácia még zárványjelenséggként is bázisául szolgálhat a felvilágosodásból következő univerzalista szabadságeszmény újabb kiterjesztésére irányuló későbbi kísérleteknek. Az Egyesült Államokban jelenleg zajló gyors léptű hibridizációt látva nem zárható ki, hogy az Európai Unió az alkotmányos demokrácia autoriter nagyhatalmakkal körülvelt zárványává válik. Ennek a veszélynek a tudatában a legsürgetőbb teendők közé tartozik az európai demokratikus blokkon belül felbukkanó és a blokk hatékony működését rendre szabotáló autoriter zárvány mielőbbi demokratizálása.

JEGYZETEK

1. Andrew ARATO: A modern politikai ciklusok elmélete felé, lásd a *Fundamentum* jelen számában.
2. ARISTOTLE: *Politics*, ford. Charles David C. REEVE, Indianapolis, Hackett Publishing Company, 1998.
3. POLYBIUS: *The Histories*, ford. Robin WATERFIELD, Oxford, Oxford University Press, 2010.
4. Niccolò MACHIAVELLI: *Discourses on Livy*, ford. Harvey C. MANSFIELD – Nathan TARCov, Chicago, University of Chicago Press, 1996.
5. Karl MARX: The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte, in *Later Political Writings*, ed. and trans. Terrell CARVER, Cambridge, Cambridge University

- Press, 1996, 31–127, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511810695.007>.
6. G. W. F. HEGEL: *Phenomenology of Spirit*, ford. Arnold Vincent MILLER, Oxford, Oxford University Press, 1977.
7. Karl MARX – Friedrich ENGELS: *The Communist Manifesto*, London, Penguin Books, 2002.
8. MARX (5. vj.).
9. Mihály VAJDA: *Fascism as a Mass Movement*, London, Allison & Busby, 1976.
10. POLÁNYI Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*, ford. PAP Mária, Budapest, Napvilág Kiadó, 2025.
11. MARX (5. vj.).
12. Samuel P. HUNTINGTON: *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman, University of Oklahoma Press, 1991.
13. Francis FUKUYAMA: *The End of History and the Last Man*, New York, Free Press, 1992.
14. Gáspár Miklós TAMÁS: On Post-Fascism, *Boston Review*, 2000/3, 42–46.
15. Giorgio AGAMBEN: *State of Exception*, ford. Kevin ATTELL, Chicago, University of Chicago Press, 2004, <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226009261.001.0001>.
16. Carl SCHMITT: *Political Theology. Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, ed. and trans. George SCHWAB, Chicago, University of Chicago Press, 2005, <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226738901.001.0001>.
17. Andrew ARATO – Jean L. COHEN: *Populism and Civil Society. The Challenge to Constitutional Democracy*, Oxford, Oxford University Press, 2021, <https://doi.org/10.1093/oso/9780197526583.001.0001>.
18. Freedom House: Freedom in the World 2026. The Growing Shadow of Autocracy, *Freedom House*, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2026-03/FIW2026_final_digital%20%281%29.pdf.
19. V-Dem Institute: Democracy Report 2026. Unraveling the Democratic Era?, *V-Dem*, https://www.v-dem.net/documents/75/V-Dem_Institute_Democracy_Report_2026_lowres.pdf.
20. Colin CROUCH: *Post-Democracy*, Cambridge, Polity Press, 2004. Andrew ARATO: Democracy and Capitalism. Toward a Theory of Modern Political Cycles, *Fundamentum*, 2026. MARX (5. vj.). VAJDA (9. vj.).
21. Andrew ARATO: *From Neo-Marxism to Democratic Theory. Essays on the Critical Theory of Soviet-type Societies*, Armonk, M. E. Sharpe, 1993.
22. Raya DUNAYEVSKAYA: The Union of Soviet Socialist Republics is a Capitalist Society, *Internal Discussion Bulletin of the Workers Party*, 1941. március, <https://www.marxists.org/archive/dunayevskaya/works/1941/>

- [ussr-capitalist.htm](#). Erich FROMM: *Marx's Concept of Man*, New York, Frederick Ungar Publishing, 1961, <https://www.marxists.org/archive/fromm/works/1961/man/index.htm>.
23. LEON TROTSKY: *The Revolution Betrayed. What is the Soviet Union and Where is it Going?*, ford. Max EASTMAN, *Marxists Internet Archive*, <https://www.marxists.org/archive/trotsky/1936/revbet/>.
 24. TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS: *Antitézis*, Budapest, Kalligram, 2021.
 25. JÁNOS KORNAI: *The Socialist System. The Political Economy of Communism*, Princeton, Princeton University Press, 1992, <https://doi.org/10.1515/9780691228020>. BAUER Tamás: *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
 26. MOSHE LEWIN: *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates. From Bukharin to the Modern Reformers*, London, Pluto Press, 1975.
 27. PEKKA SUTELA: *Economic Thought and Economic Reform in the Soviet Union*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, <https://doi.org/10.1017/CB09780511599033>.
 28. STEVEN ROSEFELDE: Premature Deaths. Russia's Radical Economic Transition in Soviet Perspective, *Europe-Asia Studies*, 2001, 1159–1176, <https://doi.org/10.1080/09668130120093174>.
 29. MARIA POPOVA: Putin-Style “Rule of Law” & the Prospects for Change, *Daedalus*, 2017/2, 64–75, https://doi.org/10.1162/DAED_a_00435.
 30. PAPP ISTVÁN: *A magyar kommunisták 1918–1980*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2024.
 31. SZALAI ERZSÉBET: A kelet-európai átalakulás nagy kérdései és az értelmiség, *Politikatudományi Szemle*, 2008/3, 111–126.
 32. *Crisis and Reform in Eastern Europe*, eds. FERENC FEHÉR – ANDREW ARATÓ, New Brunswick, Transaction Publishers, 1991.
 33. MARX (5. vj.); POLÁNYI (10. vj.); CROUCH (20. vj.); ARATÓ (1. vj.); VAJDA (9. vj.).
 34. KORNAI (25. vj.).
 35. ISABELLA M. WEBER: *How China Escaped Shock Therapy. The Market Reform Debate*, London, Routledge, 2021, <https://doi.org/10.4324/9780429490125>.
 36. A Kínai Népköztársaságban Teng Hsziao-ping vezetése alatt és az azt követő években a piac irányába való gazdasági átmenetet sokkterápia nélkül, fokozatosan hajtották végre úgy, hogy közben a pártállam brutális represszió árán megőrizte politikai monopóliumát.
 37. FUKUYAMA (13. vj.).
 38. ARATÓ (1. vj.).
 39. POLÁNYI (10. vj.); VAJDA (9. vj.).
 40. FRIEDRICH A. HAYEK: *The Road to Serfdom*, London, Routledge, 2001.
 41. HUNTINGTON (12. vj.).
 42. ARATÓ–COHEN (17. vj.).
 43. FRIEDRICH NIETZSCHE: *Thus Spoke Zarathustra*, ford. WALTER KAUFMANN, New York, Penguin Books, 1978.
 44. HANNAH ARENDT: *The Origins of Totalitarianism*, New York, Harcourt, Brace & Company, 1951.
 45. GIORGIO AGAMBEN: Amikor ég a ház, ford. BÁSTHY ÁGNES – TILLMANN ÁRMIN, *Új Szem*, 2020. december 4., <https://ujszem.org/2020/12/04/giorgio-agamben-amikor-eg-a-haz/>.
 46. TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS: Öt tanács a hazának, *Mérce*, 2022. december 26., <https://merce.hu/2022/12/26/tgm-ot-tanacs-a-hazanak/>.
 47. LUKÁCS GYÖRGY: *Történelem és osztálytudat*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2023.
 48. MARX–ENGELS (7. vj.).
 49. MARX (5. vj.).
 50. MARX–ENGELS (7. vj.); MARX (5. vj.).
 51. LUKÁCS GYÖRGY: Régi kultúra és új kultúra, *Lukács Archivum Nemzetközi Alapítvány*, <https://www.lana.info.hu/lukacs-gyorgy/lukacs-gyorgy-muvei/lukacs-gyorgy-publicisztikaja-1920-1929/regi-kultura-es-uj-kultura/>.
 52. MARX (5. vj.).
 53. VAJDA MIHÁLY: A kispolgár adekvát osztályszervezete, *Történelmi Szemle*, 1972, 481.

Tóth Gábor Attila

KÉT LÉPÉS AZ ALKOTMÁNYOS DEMOKRÁCIA FELÉ*

SZÉLJEGYZETEK ARATÓ ANDRÁS ALKOTMÁNYTANAIHOZ

Kevés magyar jogtudós van, akitől az alkotmányjoggal foglalkozó újabb generációk többet tanulhatnak, mint a nem jogász Arató Andrástól. A társadalom- és politikaelmélethez sorolt társadalomtudást világszerte elismertté teszik az autokratikus rendszerekről, a civil társadalomról és az alkotmányozásról szóló munkái.

Arató András mai szemmel nézve messziről indult. Az 1956 óta az Egyesült Államokban élő tudós esztortörténettel kezdett foglalkozni. A fiatal humanista Karl Marx, a fiatalon kommunistává váló Lukács György és más jelentős marxista gondolkodók munkásságát kutatta.¹ Habermasnál tanult Frankfurtban, és részben ennek is köszönhető, hogy érdeklődése a neomarxizmustól a demokratikus elméletek és a szovjetrendszerű országok kritikai elemzése felé fordult. Mások mellett Arató András írásai tárták fel, hogy miért nem lehet demokratikus a magát szocialistának és demokratának nevező állampárti hatalom. A párt, amely úgymond a dolgozó nép valódi érdekeit képviselő testületként tünteti fel magát, valójában egy hierarchikusan felépülő, bürokratikus apparátusra támaszkodó és kizsákmányoló rendszert működtető gépezet. A szovjetrendszerű országokban nincs politikai pluralizmus, gazdasági szabadság és független civil szféra, viszont van elnyomó közhatalom.²

Főképp a lengyel Szolidaritás mozgalom kibontakozása inspirálta Aratót arra, hogy behatóan foglalkozzon a civil szférával. A keleti, szovjet típusú államszocializmus radikális átalakításáért tett erőfeszítések megfigyelése összekapcsolódott a kapitalizmus demokratikus korrekciójáért küzdő nyugati mozgalmak, valamint a dél-amerikai katonai-bürokratikus önkényuralmak demokratikus átmeneteinek elemzésével. Átfogó és legnagyobb hatásúnak bizonyult

munkája a Jean Cohennel közösen írt *Civil Society and Political Theory*. A Habermas nyomán kifejtett elmélet szerint az államon és a gazdasági korporációkon túl létezniük kell a szabad önszerveződés és a szolidaritás elveire épülő civil kezdeményezéseknek, szervezeteknek, társadalmi mozgalmaknak. Úgy vélte, hogy széles körű és aktív civil szféra egyfelől növelheti a nyugati társadalmak egalitárius karakterét, másfelől elengedhetetlen a „létező szocializmus” felszámolásához és a demokratikus rendszerek stabilizálásához.³

Egy manapság virulens jelenség paradoxonára is felhívta a figyelmet: megjelenhetnek a civil társadalom „civil” ellenségei, vagyis olyan autoriter, illetve radikálisan populista tömegszerveződések, amelyek az intézményesített, szabad civil szféra elpusztítására törekednek. Az ilyen kezdeményezésekkel szemben nem a szólás- és egyesülési szabadság visszatetszésével indokolt felvenni a küzdelmet, hanem civil eszközökkel: még több szólással, gyülekezéssel, önszerveződéssel. Civil kultúra kialakítása és fenntartása nélkül nem lehetséges tartósan demokratikus rendszer, és ilyen állampolgári szocializáció nélkül az új demokráciák sérülékenyek maradnak.⁴

Arató András a szovjetrendszer hanyatlása idején kezdett behatóan foglalkozni a demokráciába való jogállami átmenettel. Azt vizsgálta, hogy milyen sikeres alternatívája lehet a forradalmi alkotmányozásnak, amely ugyan gyors és radikális hatalomváltást ígér, de súlyos áldozatokkal járhat, ráadásul nem garantál tartós demokratikus stabilitást. A térségünkben végbement kerekasztal-tárgyalásos átmenethez kapcsolódóan rajzolta fel – Kis Jánossal párhuzamosan, egymás gondolataira is reflektálva – az átmeneti, majd végleges alkotmány megalkotásának kétlépcsős modelljét: az átmeneti alkotmányt az *ancien ré-*

* A szöveg alapja az *Alkotmányos demokrácia: kihívások és megoldások. Arató András Doctor et Professor Honoris Causa 80* című nemzetközi konferencián *A törvénytelen szellem* címmel elhangzott előadásom (ELTE TáTK, 2025. május 15.). A gondolatmenetet a 2026. április 12-i országgyűlési választások eredményére tekintettel kiegészítettem. A szöveg helyenként átdolgozott részleteket tartalmaz a *Nemdemokrácia* című könyvemből (Budapest, Oriold, 2024).

gime és a demokratikus erők tárgyalásai határozzák meg, a véglegest a már demokratikus legitimitációval rendelkező képviselő-testület fogadja el.⁵

Arató nemcsak külső megfigyelője volt a hazai politikai és alkotmányos átalakulásoknak, hanem részt vett az 1989-es rendszerváltás szellemi előkészítésében is, majd tanácsadóként próbált hozzájárulni ahhoz, hogy sikerrel járjon az 1994-ben kezdődött alkotmányozási kísérlet, végül határozott kritikát fogalmazott meg a 2010-ben kezdődött alkotmányrombolásról. Kezdetről fogva figyelmeztetett, hogy Magyarországon az új, demokratikus rendszer Achilles-sarka a kétharmados alkotmánymódosítási szabály és a nem arányos választási rendszer, amely lehetővé teszi, hogy egy relatív többséget képviselő politikai erő megragadja és kisajátítsa az alkotmányos hatalmat. Ma már történelmi tapasztalat, hogy a választásokat a választópolgárok egyharmadának szavazatával megnyerő párt miként alakít ki jogi-alkotmányos korlátok nélküli, autokratikus rendszert. Arató számára világos volt, hogy a 2011-es Alaptörvény nem a rendszerváltást lezáró második alkotmányozási lépcső volt, hanem a rendszerváltást megtagadó, új korszak alapköve.⁶

Későbbi alkotmányelméleti és jogösszehasonlító munkái főképp azzal foglalkoznak, hogy melyek az ismertetőjegyei az újabb, nem forradalmi alkotmányozási folyamatoknak. Korábban tipikusan egy önmagát szuverénnek nyilvánító képviselő-testület vindikálta magának a jogot, hogy egy politikai közösség alkotmányát megalkossa. Manapság megfigyelhetők többszereplős folyamatok is, melyeket Arató „poszt-szuverén alkotmányozásnak” nevezett el. Lényege, hogy néprészvételi elemekkel gazdagodva, nyilvános diskurzus keretei között és alkotmánybírói kontroll mellett zajlik az alkotmány demokratikus átalakítása, melyet külső, nemzetközi tanácsadó testületek és bírói fórumok is befolyásolnak.⁷

Arató Andrást ezer szállal köti Magyarországhoz az anyanyelve, tanulmányai, mesterei, pályatársai és az itteni folyamatok iránti lankadatlan érdeklődése. Amikor a Kádár-rezsim világgá kergette az úgynevezett budapesti iskolához tartozó filozófusokat, Arató sokat segített nekik. Azóta már több nemzedék kutatóinak sokasága emlékezhethet vissza jó szívvel kitüntető figyelmére, megvilágosító gondolataira és önzetlen támogatására. En is rengeteget tanultam írásaiból, levélváltásainkból és beszélgetéseinkből. Közös gondolkodásunk nyomai kimutathatók az írásaimban. Büszke vagyok közös produktumainkra: 2010-ben az általa is jegyzett *Amicus Brief* társszer-

zője lehettem,⁸ kevéssel utána fontos alkotmányelméleti tanulmányt küldött a szerkesztői közreműködéssel megjelent *Constitution for a Disunited Nation* kötetbe,⁹ majd egy könyvfejezet erejéig társszerzők lettünk.¹⁰

Ebben az írásban két olyan, egymástól elválaszthatatlan kérdést érintek, amelyekről gyümölcsöző vitát folytattunk: a nem demokratikus rendszer leírását és a rendszer megváltoztatási lehetőségeinek értékelését. Azt hiszem, a leíró és a normatív nézőpont összefüggéseit illetően mindkettőnk számára irányadó Rousseau megfogalmazása, amely szerint akkor lehet sikeres a kísérlet a kormányzás valódi alkotmányos elveinek megtalálására, „ha olyannak vesszük az embereket, amilyenek, a törvényeket pedig, amilyenek lehetnek”.¹¹

AZ ÖNKÉNYURALOM ÚJ FORMÁJA

Despotizmus, türannia, abszolutizmus, autokrácia, diktatúra, totalitarizmus – az önkényuralom számos történelmi formája ismert. A különböző formák vizsgálatának hosszú hagyománya van az alkotmányelméletben. Arató András tanulmányai – az arisztotelészi tradíciót követve – nem a zsarnok gonosz vagy örült viselkedésére helyezik a hangsúlyt, hanem a rendszerszintű jellemzőket, az ismétlődő mintázatot mutatják be.¹²

Milyen az a modern rezsim, amelyben egy vezér és pártjának egyeduralma érvényesül, de a párt de-

mokratikus választásokon került hatalomra, a parlamentben ellenzék működhet, van alkotmánybíróság, és időszakonként vannak többpárti választások? Autoriter vonásai ellenére ez még félig-meddig demokratikus rezsim, afféle átmenet a demokrácia és az

autokrácia között, vagy az autokrácia új, kétarcú formája, úgynevezett választásos autokrácia, amely a látszat kedvéért kénytelen megőrizni bizonyos demokratikus intézményeket és eljárásokat, de valójában önkényuralmi konstrukció?

A szimuláció mintázatai

Linz írja le, hogy a korábbi fasiszta, szultánikus és más autokráciákkal ellentétben az autokrácia újabb formációi egyre inkább a plurális demokrácia homlokzata mögött működnek.¹³ Az alkotmányos demokrácia szimulálása viszonylag újszerű jelenség, ugyanakkor tekintélyes szerzők a kezdetektől fogva

számot adnak önkényuralmak tudatos látszatkeltségéről, megtévesztő alkotmányos mechanizmusok és elnyomás együttes gyakorlatairól. Montesquieu írja *A rómaiak nagysága és hanyatlása* című munkájában: „Nincs kegyetlenebb zsarnokság, mint az, amelyik a törvények nevében, a jog színeiben cselekszik; amelyik épp azokkal az eszközökkel végez áldozataival, amelyek megmentésüket kellene szolgálnia.”¹⁴ Szemléltetésként felidézi azt a köztársaság idején elfogadott törvényt, amely eredetileg a nép elleni bűnök (hazaárulás, lázadás stb.) elkövetőinek felelősségre vonását szolgálta. Tiberius használatba vette ezt a törvényt, de „nem olyan esetekben használta fel, amilyenekben eredeti rendeltetése szerint kellett volna, hanem gyűlölete és gyanakvása szolgálatában”. Nemcsak cselekedetek estek ennek a törvénynek a hatálya alá, hanem szavak, jelek, sőt gondolatok is. „És mivel nem akadt még zsarnok, aki ne találta volna meg a zsarnokság eszközeit, Tiberius mindig talált bírakat, akik készen álltak elítélni mindazokat, akiket a császár meggyanúsított.”¹⁵

A rómaiakról szóló dolgozatában Montesquieu a hanyatló jogrendszerekre vonatkozó általános jellemzőket figyeli meg. Kifejti, hogy a köztársaság az az államforma, amely Róma nagyságának forrása, mert a szenátus és a konzulok kölcsönösen kiegyensúlyozzák egymás hatalmát. Elbeszéléseiben a császári zsarnoksággá való átalakulás a hanyatlás története. Montesquieu felismeri, hogy a patológikus átalakulás során *efemer*, átmeneti jellegű rezsim jöhet létre. A mérsékelt kormányzatból despotikus állammá való átalakulásban egy olyan köztes szakasz figyelhető meg, amelyben a korábbi rendszer elvei és intézményei már nem érvényesek, de az új rendszer még nem stabilizálódott. Az átmeneti időszak jellemzői azután eltűnnek a megszilárdult zsarnoki államban, melyben maximálisan engedelmességni kell, és a hatalom oldalán nincs önmérséklet, önkorrekció, és nincsenek tárgyalások, alternatívák, észszerű mérlegelések.

A másik jellemző, amelyet Montesquieu különösebb részletezés nélkül megemlít, a színlelés. Az alkotmányos mechanizmusok díszletei között a feltörekvő zsarnok azt állítja, hogy betartja a köztársasági elveket. Azt a látszatot kelti, hogy aláveti magát a jog uralmának, és úgy tesz, mintha teljesen fenntartaná a jogfolytonosságot. A köztársaságot úgy alakítja át zsarnoksággá, mintha megfelelné a jogszerűség és méltányosság elvárásainak.

Benjamin Constant hasonló megfigyeléseket tesz *A hódító szellem és a bitorlás* című művében, félreértés nélkül Napóleon militarizmusára és diktatórikus

hatalmára utalva. Constant leleplezi a zsarnokságot, amely a köztársaságtól vagy az alkotmányos monarchiától örökölt alkotmányos intézmények látszatmechanizmusai mögött bontakozik ki. Bemutatja az autokratikus hatalomátvételt, szól a zsarnoki szellem háborús mentalitásáról, szembeállítja a barbár háborúskodást a civilizált kereskedelemmel. Míg a hódítást vad indulat hajtja, és csak nélkülözést és szenvedést hoz, addig a kereskedelem szelíd és biztonságos, mert tiszteletet mutat a másik fél iránt, és kölcsönös előnyök motiválják. Ebből fakad a hódító kormányok képmutatása és hazugsága: mivel az országlakosok többsége nem pártolja a háborúskodást, a hódító nem állhat a nemzet elé azzal, hogy „hódítsuk meg a világot!”. Ehelyett a nemzeti függetlenségre, a határok igazságos kiigazítására hivatkozik, és előrelátó óvintézkedésekről beszél, amikor háborúba viszi az országot.¹⁶

Később Kelsen számára ugyancsak világos volt, hogy az abszolút monarchia is működtet olyan mechanizmusokat, amelyek az alkotmányosság látszatát kölcsönzik neki.¹⁷ A huszadik századi totalitárius formációk, bár a legélesebben elhatárolják magukat az alkotmányos demokráciától, olyan legitimáló mechanizmusokat működtetnek, mint a népszavazások a Harmadik Birodalomban vagy a képviselő-választások a Szovjetunióban.

„Demokratikusnak kell kinéznie, de mindent kézben kell tartanunk” – mondja Walter Ulbricht német kommunista pártvezér a szovjetrendszer kelet-németországi kialakításakor.¹⁸ Mindazonáltal a totalitárius rendszer távolról sem

tűnik demokratikusnak, nem enged ellenzéki pártokat, és nem tűr alkotmányos kontrollmechanizmusokat.

A mai alkotmányos rendszerekkel összefüggésben Timothy Snyder vezeti be a *szimuláció* fogalmát, kimutatva az orosz közjogi berendezkedés szellemi és történeti gyökereit, valamint a demokrácia paravánja mögötti mechanizmusait.¹⁹ Snyder szerint az Oroszországi Föderáció mai alkotmányos rendszere Ivan Iljin filozófus eszméihez áll közel, aki egykor – Mussolini rendszerével rokonszenvezve és Carl Schmitt gondolatait kölcsönözve – az „orosz keresztény fasizmusról” érkezett. Arról írt, hogy a politika a nemzeti egység kialakításának és az ellenségkép megteremtésének, továbbá az ellenség beazonosításának és semlegesítésének művészete. Iljin mindezt elvetette az alkotmányosság elveit, és a nyugati világot ruszofóbiával vádolta. Snyder szerint a mai orosz alkotmányos rendszer abban hasonlít Iljin ifjúkorának császári birodalmára, hogy nincs jogál-

A MODERN AUTOKRÁCIA LEGFONTOSABB ÚJ JELLEMZŐJE, HOGY AZ ALKOTMÁNYOS INTÉZMÉNYEK ÉS ELJÁRÁSOK SZINTJÉN A DEMOKRÁCIA LÁTSZATÁT KELTI

lamiság, a jog szinte azonos azzal, amit az orosz terminológia az autokrata cárok önkényuralmának hív. A mai orosz rendszerben megvalósult, amit egykor Iljin elképzelt: a demokrácia „szimulakrummá”, látszólagossá vált, vagyis az időszakos választások csak rituálék, amelyek célja, hogy a vezetőt ünnepélyes és látszólag demokratikus keretek között ismételt megerősítsék hatalmában.

A modern autokrácia legfontosabb új jellemzője, hogy az alkotmányos intézmények és eljárások szintjén a demokrácia látszatát kelti. Legfőképp azért szimulál demokratikus mechanizmusokat, mert a demokratikus berendezkedés az egyedül legitim alkotmányos konstrukció. Az alkotmány többpárti választásokat intézményesít, a parlamentben ellenzék is tevékenykedik, az alkotmánybíróság olykor-olykor látszólag a rezsimek ellen ítélt, és amikor – tipikusan – a rezsimek támogatja döntésével, akkor különvélemények jeleznek valamiféle pluralitást a testületen belül. A rendszer sok tekintetben úgy működik, *mintha* érvényesülnének a demokrácia elvei és szabályai. A rendszer azonban nem felel meg a többségi elvű demokrácia minimális kritériumainak sem. Az alkotmány és a törvények egypárti uralomra vannak szabva. A választások szabályozása és gyakorlata tartós egypárti hegemoniát eredményez. A vezér ellenőrzése alatt tartja a választási eljárásokat és a választások kimenetelét. A parlament a végrehajtó hatalom végrehajtójává válik, nyilvános ellenőrző funkciói nem érvényesülnek. Az alkotmánybíróság hamis legitimáló funkciót tölt be: hozzájárul az autokratikus rendszer fenntartásához. Mindez nem elkerülhetetlen tökéletlenség vagy szórványosan előforduló rendellenesség, amely minden működő demokráciában előfordul, hanem együttesen rendszert alkotó jelenségek. A demokrácia kalkulált, intézményesített és szisztematikus szimulálásával autokratikus rendszer működik. Azonban a demokratikusnak tűnő homlokzat mögül hiányzik mindaz, ami a demokráciát értékessé teszi.

Hagyományos autokratikus jellemzők

Az újfajta rendszer ugyan az alkotmányos demokrácia látszatát kelti, de lényeges vonásai megfelelnek az autokrácia egyes konvencionális jellemzőinek. Az átalakulás újabb mintázata az, hogy a rezsimek jogszerűnek és demokratikusnak feltüntetett lépések sorozatával, a jogfolytonosságot megőrizve, lényegében erőszak nélkül számolja fel az alkotmányos demokrácia intézményeit és mechanizmusait, és építi ki a saját struktúráját. A szimuláció mechanizmusa azonban itt is működik: az átalakulás csak látszólag történik

demokratikusan és törvényesen, a formális alkotmányos kereteknek megfelelően. A sikeres rendszerátalakítás mintázatának része a törvényhozó testület demokratikus működésének megszüntetése, a bíróságok autoritásának csorbitása, bírák eltávolítása, a média és a tömegkommunikációs eszközök feletti kontroll megszerzése, sérülékeny társadalmi csoportokkal szembeni jogalkotási és hatósági fellépés. A rendkívüli átalakításhoz rendszerint különleges jogrendi megoldások kapcsolódnak. Ez az átalakítás megfellelthető a hagyományos autokratikus átalakulások tipikus sémájának, azzal a jelentős különbséggel, hogy számottevő erőszak és tömeges letartóztatások nélkül zajlik.

Az autokrácia újabb szimulatív mechanizmusai egyfelől arra hívják fel a figyelmet, hogy nem egyszerűen a történelem ismétlődéséről van szó, nem a régi totalitarizmus éled újjá. Az elnyomás fokozati eltérései és az innovatív megoldások nyilvánvalóan megkülönböztető jellemzők. Másfelől a demokráciát imitáló új jelenségek sem feledtethetik, hogy nem a demokrácia alternatív koncepciója valósul meg, mert az önkényuralom minden formájában az emberi méltóság, szabadság és egyenlőség ellensége, amit történelmi párhuzamok sokasága támaszt alá.

A modern autokrácia kétarcúsága miatt úgy tűnhet, mintha helyes és célszerű volna fenntartások nélkül használni a fennálló alkotmányos intézményeket, például az alkotmánybíróságot, miközben ezek az intézmények a működésükkel a rendszert legitimálják. Másfelől viszont a kétarcúság előnye, hogy fennmarad a lehetőség a legális változtatásra, a kormányzat leváltására.

2026. április 12-én, a magyar országgyűlési választások estéjén Orbán Viktor miniszterelnök elismerte a nagyarányú választási vereséget. Nemcsak a politikailag elvakultak, hanem néhány tudományos elemző is úgy vélte, ez a bizonyíték arra, hogy az ország demokrácia vagy legfeljebb hibrid rezsimek, és a választók egy szokványos demokratikus kormányváltás részesei. Ezzel szemben a választás estéje ahhoz szolgáltatott újabb bizonyítékokat, hogy az ország nem demokrácia volt, hanem választásos autokrácia, amelyben a vezér nem tudta teljesen kizárni, hogy egyszer veszíteni fog. A rezsimek visszamenőleges igazolásának más tarthatatlan elemei mellett, melyeket Miklósi Zoltán világított meg, észre kell vennünk, hogy a lesújtó választási eredmények ismeretében a vezér már nem volt döntési helyzetben.²⁰ Mindent megtett a hatalom megtartásáért, amit lehetett, de akkor már nem volt számára olyan alternatíva, hogy nem ismeri el a vereséget. Nem megállt, hanem megállították. Az autokratikus uralomnak vége volt.

Az autokráciából demokráciába való átmenet rendszerint új, demokratikus alkotmány elfogadását igényli. Forradalmi alkotmányozás során a centrális döntéshozó fórum az önmagának alkotmányozó hatalmat tulajdonító képviselő-testület. Ez az alkotmányozás nem felel meg a legalitás kritériumainak abban az értelemben, hogy az eljárás nem a korábbi jogrend szabályai szerint zajlik. Az eljárás nem kooperatív, mivel a régi rend és az új rend képviselői között az alkotmányozási együttműködés képtelenség. Az új alkotmány radikálisan új alkotmányos struktúrát hoz létre. Mindazonáltal a forradalmi alkotmányozás nem jár a jogfolytonosság teljes megszakításával, és nem szükségképpen erőszakos cselekmények folyamánya.

Az alkotmányreform ezzel szemben egy érvényes alkotmányt feltételez, annak keretei között megy végbe. Az eljárás megfelel a jogszerűség eljárási kritériumainak, és kooperatív körülmények között zajlik. Az alkotmányszöveg tipikusan nem jelent radikális szakítást a korábbi alkotmányos konstrukcióval, inkább modernizálásról, a jogállami és demokratikus minőség jobbításáról van szó.

Átmeneti és tartós alkotmány

A történelem úgy alakult a huszadik század második felében, hogy Spanyolországtól Dél-Afrikáig a hagyományos forradalmi és reform alkotmányozási modellek alternatívájaként az alkotmányozás új modellje terjedt el, amely koordinált átmenetet biztosított az autokráciából a demokráciába. A modell legjobb leírásai Arató András és Kis János munkáiban olvashatók.²¹

Az alkotmányozás előfeltétele ebben a modellben az, hogy az autoriter rendszer gazdasági, társadalmi, politikai okokból fenntarthatatlannak bizonyul, és a keményvonalas irányzat rovására reformerek kerülnek vezető pozíciókba, akik hajlandók tárgyalásba bocsátkozni a demokratikus ellenzékkel az átmenetről. Az alkotmányozás szimbolikus, egyúttal meghatározó intézménye egy világszerte elterjedt, sikeres újítás, amelyet a történelmi körülmények kényszerítettek ki: a kerekasztal-tárgyalás. A reform kevés lett volna a demokratikus átalakuláshoz, viszont nem volt olyan forradalmi helyzet, amely a diktatórikus jogrend felforgatásával járt volna, egyszerűen azért, mert az uralkodó párt hajlandó volt együttműködni.

Ez a posztautoriter alkotmányozási eljárás kétfá-

zisú folyamat. Először az autokrácia reformerei és a demokratikus ellenzék képviselői közötti kerekasztal-tárgyalásokon megállapodás születik a demokratikus átmenet eljárási feltételeiről és főbb elveiről, amelyeket ideiglenes alkotmányi konstrukcióban rögzítenek. Később a szabad választások eredményeként megalakuló demokratikus parlament fogadja el a rendszerváltást lezáró alkotmányt. A kétfázisú eljárást az a paradox helyzet teszi szükségessé, hogy sem a plurális kerekasztal-tárgyalások résztvevői (nem választott testület), sem a monolitikus törvényhozó testület (egypárti „választások” eredménye) nem rendelkezik demokratikus legitimitációval az új alkotmány elfogadására, miközben ahhoz is demokratikus eljárási szabályok kellenének, hogy egy ilyen legitimitációval rendelkező képviselő-testület létrejöjjön.

Spanyolország és Portugália szolgáltatta az első példákat arra, hogy a demokratikus átmenet sikeresen előkészíthető a hatalmi oldal reformista szárnya és az ellenzéki erők részvételével folyó kerekasztal-tárgyalásokon, a szemben álló érdekek ütköztetésével, de konszenzus keresésével és kompromisszumos megállapodásokkal. Hasonló koordinált átmenet valósult meg a szovjet típusú rendszerek bukásakor, 1989-ben Közép-Kelet-Európában, és valamelyest ehhez a modellhez közelített Németország újraegyesítése, valamint a Szovjetunió több utódállamának elszakadása Moszkvától. Ebbe a modellbe tartozik a Dél-afrikai Köztársaság, ahol a fehér szupremácia alkotmányát egy átmeneti demokratikus alkotmány váltotta fel, majd később végleges alkotmányt fogadtak el. Békés, koordinált demokratizálódási folyamatra a katonai rezsimek visszaszorulásakor is akad példa, ez történt több helyen Latin-Amerikában és a Koreai Köztársaságban. Továbbá a tárgyalásos átmenet paraméterei segítségével jobban megérthető például az arab tavaszt követő számos észak-afrikai, valamint az iraki alkotmányos átalakulás, amelyek nem sorolhatók ebbe a modellbe. A diktatórikus rendszer után a megszálló külföldi erők által irányított alkotmányozás katasztrofális következményekkel járhat, ha a társadalom nagyobb része nem képes elfogadni az új rendszert (lásd Irak).²²

A kerekasztal szerepe miatt olykor ezt a modellt hibásan elitista alkotmányozásnak tartják, figyelmen kívül hagyva azokat a tömegmozgalmakat és más direkt részvételi elemeket, amelyek komolyan befolyásolták ezeket a folyamatokat. Például Chilében 1988-ban népszavazás döntött arról, hogy Pinochet elnök hatalmon maradhat-e további nyolc évig. Mivel a tömegmozgalmi módon szerveződő „nem” oldal győ-

zött, az alkotmány értelmében Pinochet nem hosszabbíthatta meg hatalmát, és a következő évben parlamenti és elnökválasztást kellett tartani. A népszavazás és a választások közötti időszakban a katonai kormányzat és a kormánypártok tárgyalásokra kényszerültek az ellenzék képviselőivel az alkotmány átalakításáról. Lengyelországban az évtizedes múlttal és sokmillió tagssal rendelkező Szolidaritás szakszervezeti mozgalom volt a demokratikus átalakulás egyik hajtóereje. Magyarországon az 1989. év évszázados távlatban is példátlan mennyiségű és súlyú demokratikus részvételi eseményt hozott a nyilvános vitáktól a tömegdemonstrációkon át a „négyigenes” országos népszavazásig.

Hangsúlybeli eltéréseket ebben a modellben is találni. Spanyolországban a gazdasági-szociális kérdések álltak a fókuszban. A szovjet típusú rendszer átalakításában élenjáró Lengyelországban a demokratikus ellenzék több kompromisszumra kényszerült az állampárttal, mint a néhány hónappal később ülésező magyar kerekasztal ellenzéki résztvevői. A még később átalakuló Kelet-Németországban és Csehszlovákiában a bukott állampárt végképp elvesztette alkupozícióját, csak aláírta a megállapodást a kerekasztalnál. A romániai totalitárius rendszer megváltoztatása viszont nem sorolható a modellbe, mert forradalmi megmozdulások kényszerítették ki, és a bukott vezért egy alkalmi rögtönítélő katonai bíróság *justizmord* ítélete alapján kivégezték. Chile attól különleges, hogy lezáratlan a posztautoriter alkotmányozás. Pinochet alkotmányát a katonai vezetés és az ellenzék közötti tárgyalások nyomán 1989-ben (és azt követően még sok alkalommal) módosították, kialakítva és fenntartva a többpárti demokráciát. Az alkotmány véglegesítése azonban elmaradt a legutóbbi két alkotmánymegegyeztető népszavazás kudarca miatt.

Rendszerváltást lezáró alkotmányt minden poszt-szovjet államban elfogadtak a demokratikus választások után, kivéve Magyarországot. Míg Lengyelországban 1997-es évszámú a rendszerváltást lezáró alkotmány, addig Magyarországon ugyanabban az évben fulladt kudarcba az alkotmányozási kísérlet.²³ A kudarcot nem a kormánypártok és az ellenzék együttműködésének hiánya okozta, hanem a nagyobb kormánypárton (MSZP) belüli politikai manőverek.

Összességében a kétfázisú posztautoriter átalakulás ötvözi a forradalmi és a reformáló alkotmányozás egyes elemeit. Az átmeneti alkotmánymódosítás és az átmenetet lezáró alkotmányozás megfelel a legalitás eljárási kritériumainak. Az eljárás kooperatív, az alkotmány tartalmát tekintve a változás forradalmi

léptékű. Az első fázisban az alkotmánymódosítás szakít a nem demokratikus jogrenddel, és alkotmányos demokráciát hoz létre. A második fázisra a demokratikus legitimitáció és a jogi átalakítás szimbolikus lezárása miatt van szükség. A posztautoriter modell világszerte eredményesnek bizonyult. A kiinduló társadalmi körülményeket és a paradox alkotmányjogi helyzetet tekintve forradalmi jelentőségű demokratikus változásokat sikerült elérni békésen, együttműködve.

Negatív és pozitív alkotmányozás

A 2022-es magyarországi választások előtt arról bontakozott ki alkotmányjogi szakmai vita, hogy elfogadható-e és kivitelezhető-e az alkotmányos NER-telenítés abban a hipotetikus esetben, ha a választásokon a demokratikus oldal győz, de a parlamenti többsége nem éri el a kétharmadot. A vitában Arató András és Halmai Gábor formálisan jogszerűen kivitelezett alkotmányreformot és kerekasztal-tárgyalást modelleztek, egyúttal utaltak arra, hogy a kormánypárt és az ellenzék kooperációjának kudarca esetén lehet egy töréspont, ahol egyszerű többséggel alkotmányozó nemzetgyűlést kell összehívni.²⁴

Ebből is látszik, hogy a kerekasztalos modell nehezen adaptálható a NER utáni állapotokra, mert jelentősen eltér a kiinduló helyzet. A posztautoriter alkotmányozás előfeltétele, hogy az elnyomó hatalom a társadalmi és gazdasági körülmények miatt együttműködésre és megállapodásra kényszerül a demokratikus oldallal. Ettől eltérően a parlamentarizmus látszatát fenntartó és a többpárti választásokat tisztességtelen módon működtető NER egyre kevésbé ügyelt a demokratikus látszatra, és egyre több hagyományos autokratikus jellemvonást vett fel. A kooperáció helyett a konfrontáció dominált.

A 2021–22-es vitában felvetettem, hogy a NER utáni demokratikus átmenet során újfajta, kétfázisú modell jöhet számításba.²⁵ Ezt a modellt afféle kettes közhatalmat eredményező konfrontatív körülmények hívhatják életre. Az egyik oldal rendelkezik a választópolgárok többségének támogatásával, a másik oldal diszponál a kisajátított alkotmányos intézmények és a jogszerűtlenül felhalmozott vagyoni javak számottevő része felett.²⁶

Az első fázis a *negatív* alkotmányozás: az alkotmányos demokrácia minimumát időlegesen helyreállító folyamat, amely az autokratikus jogrendet megalapozó normák és egyedi döntések érvénytelenítésére irányul. Negatív, mert nem hoz létre új nor-

matív rendet, hanem eltávolít nem demokratikus normákat, mondhatni NER-telenít. A negatív alkotmányozás fogalmának bevezetését az indokolta, hogy ilyen konfrontatív helyzetben nemcsak a kooperatív alkotmányozás, de a parlamenti kormányzás is ellehetetlenülhet, mivel az Alaptörvény számos kormányzati kérdéskört kétharmadosná nyilvánít, és ezzel kizárja alternatív kormányprogram megvalósítását.

Amennyiben a formális alkotmányjog kínálta megoldási lehetőségek kimerülnek, akkor jól körülírt feltételek teljesülése esetén a NER-telenítés megvalósulhat az eljárási szabályok kényszerű sérelme árán is. Mivel az eljárási legalitás nem abszolút, hanem instrumentális érték, az a kérdés, hogy milyen előfeltételek esetén és milyen mértékben szabad eltérni a formális legalitástól. A feltételek közé tartozik a széles körű társadalmi támogatottság (empirikus legitimitás), továbbá az igazolhatóság (normatív legitimitás). Vélelem szól az eljárási szabályok megtartása mellett, a vélelem megdöntéséhez súlyos és kivételes indokok kellene.

A nem az eljárási szabályok szerint kivitelezett negatív alkotmányozás igazolt lehet, ha célja az autokratikus jog felszámolása és a demokratikus jogrend helyreállítása, ha a rendkívüli beavatkozás elkerülhetetlenül szükséges a demokratikus jogállam helyreállításához, és megfelel az arányosság követelményének. Az igazolt negatív alkotmányozást mértékadó nemzetközi intézmények elismerésre méltónak tartják, mert az a nemzetközi és az uniós jog elsőbbségét juttatja érvényre az autokratikus belső joggal szemben, és helyreállítja a jogállamot.

A 2026. április 12-i választási eredmény, vagyis a kétharmados többség új megvilágításba helyezte a negatív alkotmányozás koncepcióját. A NER-telenítés nem igényli a kétharmados eljárási szabálytól való eltérés mérlegelését. A kétharmados többséggel kivitelezett negatív alkotmányozás része az Alaptörvény nem demokratikus, alapjogsértő, nemzetközi és uniós joggal ellentétes normáinak törlése, valamint az autokratikus tömbként funkcionáló vezető közjogi tisztségviselők eltávolítása. Ennek megfelelően Magyar Péter miniszterelnök az új országgyűlés megalakulása után bejelentette, hogy kétfázisú alkotmányozás kezdődik, és lemondásra szólította fel a köztársasági elnököt, a Kúria, az Országos Bírói Hivatal, valamint az Alkotmánybíróság elnökét, a legfőbb ügyészt, továbbá az Állami Számvevőszék, a Gazdasági Versenyhivatal és a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság elnökét, ellenkező esetben az Alaptörvény módosításával távolítják el őket.

Ugyanakkor a negatív alkotmányozás ebben a kedvező helyzetben sem problémamentes. Míg a korábbi vita tanulsága, hogy a kétharmados eljárási szabály nem abszolút korlát, most azt indokolt belátni, hogy a kétharmados eljárási szabály sem ad abszolút felhatalmazást. A demokratikus jogállam elvei az alkotmányozó hatalomra is vonatkoznak. Ezért a negatív alkotmányozás minden mozanata során igazolni kell, hogy nem a jogállami fékek és más garanciák kiiktatása történik, hanem az alkotmányos demokrácia helyreállítása, intézményi és alapjogi téren egyaránt. Ezért a negatív alkotmányozás, a NER-telenítés indokoltá tehet átmeneti megoldásokat is.

A helyreállító alkotmányozás második fázisa a *pozitív* alkotmányozás: egy új alkotmány elfogadása, amely javított és modernizált formában helyreállíthatja az alkotmányos demokrácia alapelvei, alapjogi és intézményi struktúráját. Az alkotmány véglegesítése akkor számíthat nagyobb eséllyel hosszú távú sikerre, ha kooperatív körülmények között történik, és

létrejön egy minimális konszenzus az alkotmányos alapértékekről.²⁷ Az egyoldalú alkotmányozás elretentő példája az Alaptörvény 2010–11-es előkészítése és elfogadása. Ugyanakkor jelenleg nem látszik a horizonton a 2026-os hatalmas kormánypárti többség és az ellenzékbe szorult NER-párt közötti kooperáció lehetősége. Egyelőre az is kérdéses, hogy ez az ellenzék milyen formában éli túl a destruktív utóvédharchoz vezető választási sokkot.

A pozitív alkotmányozás sikerének esélyét növelheti a néprészvétel. A nép azonban képtelen alkotmányozni. Nem a kognitív képességek hiánya, hanem a modernitás miatt. Benjamin Constant világítja meg, hogy a modernításban nem érvényesülhet a közvetlen részvételi demokrácia antik eszménye. Az athéni demokrácia kis területen élő kisszámú és viszonylag homogén életformájú és érdekkörű polgár közösségének kormányzati formája, akik folyamatosan és tevékenyen vesznek részt a kollektív hatalomban a népgyűlési törvényhozástól a cserépszavazáson át a bíraskodásig. Ezzel szemben a modern demokrácia sokféle életmódú és világnézetű állampolgárok millióinak a közössége, akik különbözőképp viszonyulnak a közösségi ethoszhoz, és akiknek igényük és joguk van a közösségi élettől elkülönült magánélet szabadságára. A modern világ komplexitása és a modern életmódok kizárják, hogy a nép hozza meg a közhatalmi döntéseket.²⁸ Ezért nem történelmi esetlegesség, hogy a modern alkotmányos rendsze-

rek népképviselési elven alapulnak,²⁹ és az alkotmány is döntően képviselési testületek produktuma.

Ugyanakkor a részvétel egyáltalán nem idegen a képviselési demokráciától és az alkotmányozástól. Az alkotmányos demokráciák elismerik a nyilvános vita, a közösségi szerveződés és érdekérvényesítés formáit, a szólás, a gyülekezés és az egyesülés szabadságát, a közérdekű információk terjesztését, a közérdekű perlést. Ezeken túl a választópolgári petíciók, népi kezdeményezések és népszavazások különböző formái léteznek. Már az amerikai alkotmányozáshoz is olyan részvételi vitafórumok kapcsolódtak, mint a városi gyűlések (*town hall meeting*), továbbá a föderalisták és az antiföderalisták nyilvános vitái.³⁰ A legmodernebb kommunikációs formák lehetővé teszik a néprészvétel újabb, innovatív megoldásait.³¹

A külföldi példák azonban óvatosságra intenek. Az izlandi tapasztalatok azt mutatják, hogy a választópolgárok lankadó érdeklődése az alkotmányozási eljárás legitimitásának elenyészéséhez vezethet.³² A chilei példa arra figyelmeztet, hogy ha a szakértők közreműködése során az alkotmánytervezet túl részletezővé válik, akkor egyik vagy másik rendelkezése lelkiismereti, világnézeti okokból elfogadhatatlan lesz a választópolgárok többsége számára, és nem fogják támogatni az új alkotmányt.³³ Az alkotmányt megerősítő lengyel népszavazás eredménye (mintegy 53 százalék támogatás, 47 százalék elutasítás) pedig azt jelzi, hogy a néprészvétel adataiban visszatükröződhet a politikai megosztottság, ami szintén az alkotmány szociológiai legitimitása ellen hat. Az ilyen kudarcoknál csak az rosszabb, ha a kormányzat Rousseau nevében úgy fordul a „tisztá és tévedhetetlen” néphez, hogy becsapja a választópolgárokat álkérdésekkel, manipulációval és jogilag nem szabályozott „konzultációkkal”.

2026 a változás éve Magyarországon. Azt nem tudom, hogy Arató András gondolatmenete alapján paraboláról vagy ciklusról érdemes-e beszélni,³⁴ de abban biztos vagyok, hogy a változás progresszív irányú: az autokráciából demokráciába való átmenet újabb kísérlete ez, nagy társadalmi nekirugaszkodás. Bárcsak ne a pesszimistáknak lenne most igazuk.

JEGYZETEK

1. *The Essential Frankfurt School Reader*, eds. Andrew ARATO – Eike GEBHARDT, New York, Urizen Books, 1978. Andrew ARATO – Paul BREINES: *The Young Lukács and the Origins of Western Marxism*, New York, Pluto Press, 1979.

2. Andrew ARATO: *From Neo-Marxism to Democratic Theory. Essays on the critical theory of Soviet-type societies*. New York – London, M. E. Sharpe, 1993. Habermas on Law and Democracy. *Critical Exchanges*, eds. Andrew ARATO – Michel ROSENFELD, Berkeley, University of California Press, 1998.
3. Jean L. COHEN – Andrew ARATO: *Civil Society and Political Theory*, Cambridge, Mass. – London, The MIT Press, 1992.
4. Arató hatását lásd DEÁK Izabella: *A civil szervezetek szabadsága és egyenlősége. Demokratikus és autokratikus szabályozási modellek*, Budapest, Gondolat, 2025.
5. János KIS: Between reform and revolution, *East European Politics and Societies*, 1998/2, 300–383, <https://doi.org/10.1177/0888325498012002005>. Andrew ARATO: Dilemmas arising from the power to create constitutions in Eastern Europe, in *Constitutionalism, Difference, Identity, and Legitimacy*, ed. Michel ROSENFELD, Durham, Duke University Press, 1994, 165–194, <https://doi.org/10.2307/j.ctv1220mj4.9>.
6. Andrew ARATO – Zoltán MIKLÓSI: *Constitution-making and transitional politics in Hungary*, in *Framing the State in Times of Transition: Case Studies in Constitution Making*, ed. Laurel E. MILLER, Washington, D.C., United States Institute for Peace, 2010.
7. Andrew ARATO: *Post Sovereign Constitution Making. Learning and Legitimacy*, Oxford, Oxford University Press, 2016, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198755982.001.0001>. Andrew ARATO: *The Adventures of the Constituent Power. Beyond Revolutions?* Cambridge, Cambridge University Press, 2017, <https://doi.org/10.1017/9781316411315>.
8. Andrew ARATO – Gábor HALMAI – János KIS: Opinion on the Fundamental Law of Hungary. Amicus Brief, 2011, in *Constitution for a Disunited Nation. On Hungary's 2011 Fundamental Law*, ed. Gábor Attila TÓTH, Central European University Press, 2012, 455–490, <https://doi.org/10.1515/9786155225574-021>. Magyarul: *Fundamentum*, 2011/1, 61–77.
9. Andrew ARATO: *Regime Change, Revolution, and Legitimacy*, in TÓTH (9. vj.) 35–57, <https://doi.org/10.1515/9786155225574-005>.
10. Andrew ARATO – Gábor Attila TÓTH: The multifaceted sovereign. Domestic and international actors in constitutional regime changes, in *Constitutional Acceleration within the European Union and Beyond*, ed. Paul BLOKKER, London – New York, Routledge, 2018, <https://doi.org/10.4324/9781315453651-4>.
11. Jean-Jacques ROUSSEAU: A társadalmi szerződésről, avagy a politikai jog elvei, ford. Kis János, in J.-J. R.: *Politikafilozófiai írások*, Budapest, Atlantis, 2017, 260.
12. Andrew ARATO: Conceptual history of dictatorship (and its rivals), in *Critical Theory and Democracy. Civil*

- Society, Dictatorship, and Constitutionalism in Andrew Arato's Democratic Theory*, eds. Enrique PERUZOTTI – Martín PLOT, London, Routledge, 2012. Andrew ARATO: Dictatorship before and after totalitarianism, *Social Research*, 2002/2, 473–503, <https://doi.org/10.1353/sor.2002.0024>.
13. Juan José LINZ: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Boulder, Lynne Rienner, 2000, 153, 244, <https://doi.org/10.1515/9781685850043>.
 14. MONTESQUIEU: *A rómaiak nagysága és hanyatlása*, ford. SZÁVAI János, Budapest, Magyar Helikon, 1975, 128.
 15. Uo., 127–128.
 16. Benjamin CONSTANT: A hódító szellem és a bitorlás az európai civilizáció tükrében, ford. Kiss Zsuzsa, in B. C.: *A régiek és a modernek szabadsága*, Budapest, Atlantisz, 1997, 51.
 17. Hans KELSEN: *General Theory of Law and State*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1949, 281.
 18. Idézi Klaus SCHROEDER – Steffen ALISCH: *Der SED-Staat. Partei, Staat und Gesellschaft*, München, Carl Hansen Verlag, 1998, 17.
 19. Timothy SNYDER: *The Road to Unfreedom. Russia, Europe, America*, New York, Tim Duggan Books, 2018.
 20. MIKLÓSI Zoltán: Mit mond a rendszer bukása a rendszerről? *24.hu*, 2026. április 22., <https://24.hu/belfold/2026/04/22/miklosi-zoltan-autokracia-orban-bukas/>.
 21. Lásd 6. vj.
 22. Andrew ARATO: *Constitution Making Under Occupation. The Politics of Imposed Revolution in Iraq*. New York, Columbia University Press, 2009, <https://doi.org/10.7312/arar14302>.
 23. *Az Országgyűlés Alkotmány-előkészítő munkájának dokumentumai 1994–1998*, szerk. SOMOGYVÁRI István – KISFALUDY Zoltán, Budapest, Parlamenti Módszertani Iroda, 1998. A rendszerváltást lezáró alkotmányozás problémájáról lásd *És mi lesz az alkotmánnyal?*, szerk. MAJTÉNYI László – MIKLÓSI Zoltán, Budapest, Eötvös Károly Intézet, 2004.
 24. ARATÓ András – HALMAI Gábor: „A magyar név megint szép lesz”? Egy új alkotmány kidolgozásának lehetséges stratégiája, *Élet és Irodalom*, 2021. július 9., <https://www.es.hu/cikk/2021-07-09/arato-andras-halmi-gabor/a-magyar-nev-megint-szep-lesz.html>. Lásd ehhez a *Fundamentum* 2022. évi 1–2. tematikus számát.
 25. TÓTH Gábor Attila: Az alaptörvény eltörlése, *444.hu*, 2021. október 23., <https://444.hu/2021/10/23/toth-gabor-attila-az-alaptorveny-eltorlese>. TÓTH Gábor Attila: Az alaptörvénynek mennie kell, *444.hu*, 2021. november 26., <https://444.hu/2021/11/26/toth-gabor-attila-az-alaptorvenynek-mennie-kell>.
 26. TÓTH Gábor Attila – LENDVAI András: A vagyoni igazságtétel alkotmányjogi és magánjogi alapjai, *Jogtudományi Közöny*, 2026/3, 125–139, <https://doi.org/10.59851/jk.81.03.4>.
 27. Kovács Kriszta: Univerzalizmus és partikularizmus az új magyar alkotmányban, *Fundamentum*, 2022/1–2, 142–145.
 28. Benjamin CONSTANT: A régiek és a modernek szabadságának összevetése, ford. Réz Pál, in CONSTANT (17. vj.) 235. skk.
 29. John Stuart MILL: *A képviselői kormány*, ford. JÁNOSI Ferenc, Budapest, Emich Gusztáv, 1867, 46. skk.
 30. Akhil Reed AMAR: *America's Constitution. A Biography*, New York, Random House, 2006, 205. skk.
 31. SIK Domonkos: Adjunk egy esélyt a „tanácskozó” demokráciának! In memoriam Jürgen Habermas (1929–2026), *444.hu*, 2026. április 17., <https://444.hu/2026/04/17/sik-domonkos-adjunk-egy-eselyt-a-tanacskoz-demokracianak>.
 32. Baldvin Thor BERGSON: The constitution as a political tool in Iceland. From the periphery to the center of the political debate, in *Constitutional Acceleration within the EU and Beyond*, ed. Paul BLOKKER, London, Routledge, 2017, <https://doi.org/10.4324/9781315453651-8>.
 33. Segio VERDUGO – Luis Eugenio GARCÍA-HUIDOBRO: How do constitution-making processes fail? The case of Chile's Constitutional Convention (2021–22), *Global Constitutionalism*, 2024/1, 154–167, <https://doi.org/10.1017/S204538172300031X>.
 34. Lásd Arató András tanulmányát ebben a számban.

INTERJÚ

„A civil társadalom gondolata ma már mindenkinek közös tulajdona, mert majdnem minden kontextusban kezdenek az emberek arról beszélni, hogy mi van a civil szférával. És persze akkor már a különböző mozgalmak, a különböző alulról jövő kezdeményezések komolyan vehetőek, mert egyrészt van a formális pártdemokrácia – ennek a megmaradó elit is a része –, de már nem arra szűkül le az egész rendszer. Nem mondanám, hogy ez csak a Szolidaritás vagy csak a lengyel és magyar gondolkodók eredménye, mert Dél-Amerikában is előjött.”

„A CIVIL TÁRSADALOM GONDOLATA MA MÁR MINDENKINEK KÖZÖS TULAJDONA”

ARATÓ ANDRÁSSAL VAJDA RÓZA ÉS GERŐ MÁRTON BESZÉLGETETT*

RÖVID ÉLETRAJZ

Arató András 1944-ben született Budapesten, zsidó családban.¹ 1956-ban emigrált szüleivel az Egyesült Államokba, ahol New Yorkban telepedtek le. A Queens College-ban történész diplomát szerzett. Doktori tanulmányait a Chicagói Egyetemen végezte, disszertációját Lukács Györgyről írta. Az emigráció után először 1969-ben járt Magyarországon, a Lukácskal kapcsolatos kutatásai miatt. Ekkor ismerkedett meg a budapesti iskola tagjaival.

A disszertáció megvédése után a Cooper Union főiskolán tanított filozófiát. Mellette először óraadóként, majd 1981-től teljes állásban a New School for Social Research szociológia tanszékén helyezkedett el, melyet 1989 és 1998 között ő vezetett, és azóta is ott tanít mint a politika- és társadalomtudomány Dorothy Hart Hirshon professzora. Emellett számos európai és dél-amerikai egyetem visszatérő vendégtanára.

A civil társadalommal kapcsolatos érdeklődése az 1970-es évek végén, 1980-as évek elején bontakozott ki. Később a közép-európai rendszerváltások, majd a dél-amerikai és a dél-afrikai változások az alkotmányozás kérdéseire irányították a figyelmét, újabban pedig a populizmus témájával foglalkozik.

A CIVILTÁRSADALOM-ELMÉLET POLITIKAI INSPIRÁCIÓJA: KAPCSOLAT A MAGYAR ÉS LENGYEL ELLENZÉKKEL

Milyen témák érdekeltek, miután befejezted a disszertációd, amely Lukács Györggyel foglalkozott? A Lukács-projekt alatt kapcsolatba kerültél mind a frankfurti iskolával, személyesen Jürgen Habermasszal is, mind a bu-

dapesti Lukács-tanítványokkal. Hogyan befolyásolták ezek a találkozások később az érdeklődésed?

Ami Habermast illeti, annyira, hogy hozzá mentem Starnbergbe² egy ösztöndíjjal. Néhány fiatalabb ismerőisével, követőjével lett kapcsolatom, tehát megmaradt a viszony, de tulajdonképpen az én ügyem frankfurti része véget ért ezután. Azt hiszem, hogy a lengyel Szolidaritás hozta az igazi nagy változást '80–81-ben.

Végül is a frankfurti út hatására a kulturális szféra viszonya a politikához és az autoriter rendszerekhez, sőt a létező kapitalista rendszerekhez: inkább ez volt, ami akkor érdekelt. Az új mozgalmak valahogy ebbe jöttek bele. Miután az egész frankfurti történetnek a német politika része abba az irányba ment el, ahol Adorno³ egyes diákjai, mint Hans-Jürgen Krahls⁴ vagy a híresebb Rudi Dutschke⁵ befolyásolhatta ezt a tradíciót, ez elindította a mozgalmak iránti érdeklődést. A frankfurtiaknál ez már nem létezett ebben az időszakban. Nem tudom, hogy erre emlékeztek-e, hogy akkoriban volt egy nagy konfliktus: Adorno, Habermas az egyik oldalon és a diákaik a másik oldalon, akik bevették az Institut für Sozialforschungot. Akkor ők, Adornók kihívták a rendőrséget, és a diákok egy részét letartóztatták. Tehát a két fél közötti viszony változása kezdett érdekelni. Én mindkét oldalon voltam annyiban, hogy a szövegeket továbbra is szerettem, de politikai szempontból a diákmozgalmat vettem komolyabban, és ezért az érdekelt, hogy milyen mozgalmak létezhetnek, amelyek ebben az új viszonyban számíthatnak. Valójában ez elvezethetett volna az ökológia vagy a feminizmus felé, de nem ez történt.

Hogyan kezdtlél el végül is a civil társadalom témájával foglalkozni?

* A beszélgetésre 2025. május 10. és 19. között került sor. Az itt közölt szöveg egy hosszabb életútinterjú szerkesztett változata. A teljes szöveg a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely szakmatörténeti gyűjteményében érhető el. Az itt közölt változatban a nyelvi szerkesztés mellett bizonyos részek sorrendjét megváltoztattuk az egyes témák szerint. Az interjúfelvétel első, itt nem közölt része a családi háttérrel, kivándorlással, tanulmányokkal és a disszertációs írás időszakával foglalkozik.

A '70-es években a kelet-európai politikai összekötetésem miatt elkezdett érdekelni az, amit akkor szovjet típusú társadalmaknak hívtunk. Emlékeztek, volt egy könyv – nem tudom, magyarul mi volt a címe –, Kis–Bence–Márkus-könyv⁶ a szovjet típusú társadalmakról. És akkor én is elkezdtem ezzel foglalkozni. Az elméleti kérdésem eredetileg az volt, hogy milyen szinten kezelik a baloldali gondolkodók a szovjet típusú társadalmat, ez volt akkor hosszú ideig a témám.

Végül is Márkus György⁷ csapata inspirált, de gondolom, hogy más Lukács-tanítványok is közre játszottak abban, hogy ezzel foglalkoztam. A marxizmus kelet-európai kalandjainak lehetett volna ezt hívni, de végül is budapesti gondolkodókkal volt leginkább összekötve, nem más országbeliekkel. Ezt csináltam akkor, egészen addig az időszakig, amikor a Szolidaritás Lengyelországban azt a nagy politikai küzdelmet vívta, és akkor arról kezdtem írni. A *Telos*-ban jelent meg két ilyen cikkem, ezekbe már a civil társadalom fogalma került bele, a civil társadalom harcairól írtam Lengyelországban.⁸ A *Telos* folyóiratban ez vitákhoz vezetett, mert úgy tűnt a folyóirat akkori vezetőjének, Paul Piccone-nak,⁹ hogy ez egy liberális elhajlás, ennek – a civil társadalom gondolatának – már nincs köze a baloldalisághoz, a marxizmushoz.

Volt egy-két kötet, amelyekben megjelentek Michnik, Kuroń és mások írásai. Azokat is feldolgoztam ezekben az első cikkekben. Akkor még nem ismertem Michniket személyesen, de az írásait – részben franciául – olvastam, mert, úgy emlékszem, hogy Párizsban volt ennek nagy tábora, a lengyel ellenzéknek, és ott adtak ki köteteket. Azt hiszem, ott láttam legelőször ezeket az írásokat, és akkor elolvastam mindent, amit lehetett. Aztán voltak angol fordítások később, de ez arról szólt itt, hogy egyrészt volt egy mozgalom, ami '76 óta volt valójában fontos, tehát nem '80-ban kezdődött, hanem '76 és '80–81 között igazi tömegmozgalommá vált. Másrészt voltak entellektüelek, tehát értelmiségiek, akik ezt értelmezték, és mondták, hogy mi lenne ennek a stratégiája, és mi lenne a célja.

Tehát neked a Szolidaritás keltette fel a figyelmed. Erről beszéltek korábban Heller Ágnesékkal is?

Hát, erre nehéz visszaemlékezni, Ahhoz, hogy ilyen radikális változás következzen be az államszocialista országokban, kellett valami nagyobb impulzus. És voltak szövegek. De nem tudom, hogy tulajdonképpen volt-e itt olyan politikai szempont, amit én észrevettem volna. Biztos volt. És maguk között biztos be-

széltek ilyesmiről, de én nem beszéltem velük erről. Lehet, hogy nem emlékszem most már jól.

Az, hogy a rendszer megreformálható-e, gondolom, ez mindig téma volt. Ők nem voltak optimisták ebből a szempontból. És amikor lecsapott rájuk a hatóság, azután mintha még szkeptikusabbak lettek volna. Nálam a lengyel Szolidaritás hozta elő, hogy itt valóban radikális változásokat is el lehet képzelni, és vannak alternatívák. Magyarországon nem volt ilyen. Tehát tényleg itt nem volt valami, ami valójában mozgott volna, és amihez lehetett kapcsolódni. Ez szerintem akkor még igaz volt a fiatal Lukács-tanítványokra is, akik szintén a lengyel Szolidaritás hatására kezdték el igazán ezeket a dolgokat, amiket ismertek: a *Társadalmi Szerződést* meg a különböző szamizdat kiadványokat Kis, Bence, Kovács által.

A magyar ellenzékieknek sok kapcsolatuk alakult ki a lengyel ellenzékiekkel. Neked is? Rájtuk keresztül jöttek létre ezek a kapcsolatok?

Nekem a New School segített, mert ott volt egy lengyel szakértő, Jeffrey Goldfarb,¹⁰ aki megpróbált összeköttetéseket létrehozni Michnikkel¹¹ és az ismerőseivel. Akkor voltam Lengyelországban, és találkoztam Michnikkel, Kurońnal¹² és másokkal is. Ez már a '80-as években volt. És annak ellenére, hogy ezt a sztrájkot leverték, az út járhatónak tűnt. Tehát lehetséges, hogy elméleti szinten Magyarországon érdekesebb dolgok történtek akkor, mint Lengyelországban, de politikai szinten az államszocializmus igazi ellenzéke lengyel volt. Nem emlékszem, hogy akkor lehetett volna akármilyen magyar téma, ami a lengyel helyzethez hasonló lett volna. Annak ellenére, hogy a Szolidaritást leverték, az egy olyan megmozdulás volt, és olyan lakossági méretben, értelmiségi részvétellel, hogy ezt nem lehetett akkor nem komolyan venni. És hát végül is bekövetkezett. A kerakasztal-tárgyalások ennek a maradványával zajlottak, és ott ültek ugyanazok az emberek, akik '80–81-ben a Szolidaritás tanácsadói voltak.

Személyesen is követted, hogy mi történik? Esetleg beszéltél is velük, hogy mi történik a tüntetések után, tehát amikor hadiállapotot hirdettek?

Igen, igen. Én azután találkoztam velük. Nem emlékszem, hogy mit mondtunk, vagy ők mit mondtak erről, de valahogy az ember érezte, hogy ezek az emberek, a lengyel demokratikus ellenzékiek nem gondolták, hogy vége van az egésznek. A lengyelek láttak benne perspektívát. Azt nem tudom, hogy mit mondtak arról, hogy hogy megy tovább, és mit kell

csinálni, de az egész hozzáállás optimista volt, és politikailag olyan irányba mutatott, hogy ennek a régi típusú rendszernek vége, és itt valami új fog keletkezni. Senki sem tudta akkor, hogy mi. Ebből a szempontból meg lehetne kérdezni, hogy Kis Jánosra és Bence Györgyre is ilyen hatása volt-e a lengyel fordulatnak. Lehetséges, hogy már elméletben olyasmiben gondolkoztak, hogy hogyan lehet ezt az egész rendszert radikálisan megváltoztatni, de ha itt egy mozgalom, egy ilyen típusú mozgalom kialakul, egy ilyen alulról szerveződő mozgalom komoly lakossági támogatással... Értelmiségiek Magyarországon is voltak, és lehetséges, hogy egy bizonyos szempontból a színvonal még magasabb is volt. Jók Michnik és Kuroń írásai, de azt gondolom, azért szemben Márkus, Bence és Kis írásával, Lengyelországban inkább politikai gondolkodás volt, és nem elméleti. Ebből a szempontból korszakalkotó, és ez volt a hatás. Rám is hatott, akkor írtam is erről.¹³ Innen jött az egész civiltársadalom-gondolat, mert hát végül is, ha az ember ezt a toposzt fölfedezi, akkor ez máshol is van, máshol is vannak lehetőségek. Például nem tudom, hogy én voltam-e az első – biztos, hogy nem –, aki a civil társadalom fogalmát és az új társadalmi mozgalmakat együtt próbálta értelmezni, de biztos, hogy az elsők között voltam.

Ez a lengyel események után volt, tehát nem a rendszerváltás-időszakban, hanem már a '80-as évek elején.

'80 és '89 között valamikor. A Szolidaritásról és civil társadalomról írtam. Akkor a kérdés az volt, hogy nálunk hol van valami, ami ehhez hasonlítható, legalábbis amire elméleti szempontból lehet a gondolatot alkalmazni. A munkásmozgalom – mert persze ilyen volt – nem lett volna természetes alkalmazása ennek a tapasztalatnak.

A DEMOKRATIZÁLÁS ÚTJAI ÉS ELMÉLETEI

Lengyelországban megfigyelőként voltál jelen, vagy volt valamilyen tanácsadói szereped is?

Nem, nem. És azt hiszem, hogy Magyarországon sem tudnám úgy beállítani magam, mintha akármben tanácsot tudtam volna adni. Tehát nem, nem hiszem, inkább tanulni mentem ide is, oda is.

Azt hiszem, hogy a rendszerváltás után valamilyen apró szerepet néha játszottam. Akkor megváltozott a témám, mert a civil társadalom nagy pillanata már megtörtént. Végül is a rendszerváltás után az alulról való mozgósításra, ami radikálisan megtá-

madja az intézményeket, már nem volt szükség. Akkor áttért az érdeklődésem az alkotmányozásra. Valamikor a '90-es években voltam itt, mielőtt megbukott volna a magyar projekt, és akkor részt vettem valamiféle beszélgetésekben, amelyeknek lehetett volna elvileg valami hatásuk, de ez volt az egyetlen ilyen szerep. Nem a mozgalmi korszakban, ott tényleg nem volt igazán szükség rám, és nem is volt meg hozzá a politikai tapasztalatom.

Mindennek ellenére, ha nem is politikai szerepre, de könyvekre vezettek a rendszerváltáskori tapasztalatok. Ezeket a dolgokat megírni csak ebben a periódusban volt elképzelhető.

És akkor egyben a dél-amerikai vizsgálódásaid is ehhez kapcsolódtak.

Igen, pontosan. Hogyha már ebben gondolkozott az ember, akkor meg lehetett nézni összehasonlító szempontból, hogyan volt ez máshol. És akkor kiderült, hogy különböző dél-amerikai országokban ez a fajta gondolkodás vagy szerepet játszott – önálló módon, mert őket nem a lengyel példa befolyásolta –, vagy legalábbis elméletileg ki lett ennek egy része dolgozva. Később Dél-Afrikában is,¹⁴ tehát ilyen perióduskülönbségek vannak. Ha most megnéznénk, hogy hol kezdődött az egész, akkor valószínűleg lennének párhuzamok Európában, tehát Spanyolországban, Portugáliában és, nem tudom, Görögországban is. Tehát ahol különböző civil szerveződések szerepet játszanak abban, hogy az alkotmányos demokrácia visszajöjjön. Ha megnézi az ember, akkor ennek elég hosszú története lenne. De engem személyesen a Szolidaritás befolyásolt.

És az hogy alakult, hogy végül is ebből nem egy Kelet-Európa-specifikus dolog lett, hanem általános elmélet? Ráadásul Habermasszal személyesen nem is volt olyan szoros a kapcsolatod, de az elméleted aztán mégis kapcsolódott az övéhez.

Habermas aztán átvette. Érdekes volt, hogy az elméleteivel összeillik, de eredetileg nem foglalkozott vele. Sőt, ha nem tévedek, amikor beszélgettem vele '80-ban, '81-ben erről, akkor inkább szkeptikus volt.

Az ő elmélete pesszimistább, nem? A tiéd meg optimistább azért.

Hát lehet, de ebbe a kommunikációs teóriába pont ez fér bele, hogy a különböző szinten zajló társadalmi diskurzus, a társadalmi vita a politikának akkor is része, ha nem ezen a szinten dől el a hatalom kérdése. És akkor a civil társadalom gondolata ebből a

szempontból összeférne azzal, amit Habermas gondol. De azt hiszem, hogy inkább szkeptikusan reagált először. Aztán valamikor megjelenik, nem tudom most, melyik szövegben, de elkezd ő is használni ezt a fogalmat. És azt hiszem, hogy ez akkor már helyet kíván az általános demokraciáelméletben, mert ha az ember ezt a szintet tárgyalja, akkor megoldódik az a probléma, hogy az alkotmányos demokrácia létező formái valójában elitdemokráciák. Tehát a kritikusoknak, akik ezt a kritikát fogalmazzák meg, azoknak hirtelen jött egy szint, ami azt jelentheti, hogy egyrészt a forma, a választási forma, sőt az elit pártok létezése is vállalható, mert van egy másik szint, ahol a demokratizálás mikroprocesszusai és alulról jövő folyamatai integrálhatók. Tehát azt gondolom, hogy ez egy demokraciáelméleti változáshoz vezet.

A civil társadalom gondolata ma már mindenkinek közös tulajdona, mert majdnem minden kontextusban kezdenek az emberek arról beszélni, hogy mi van a civil szférával. És persze akkor már a különböző mozgalmak, a különböző alulról jövő kezdeményezések komolyan vehetők, mert egyrészt van a formális pártdemokrácia – ennek a megmaradó elit is a része –, de már nem arra szűkül le az egész rendszer. Nem mondanám, hogy ez csak a Szolidaritás vagy csak a lengyel és magyar gondolkodók eredménye, mert mint mondjátok, Dél-Amerikában is előjött, és valamiféle formában ott is létezik. Érdekes módon nekem nagyon sok diákom ment vissza különböző dél-amerikai országokba ezt a gondolatmenetet folytatni. És ez most már, gondolom, megmarad egy darabig. Ugyanakkor persze lehet egy legitimációs hatása is annyiban, hogy a „nagydemokrácia”, a nagypolitika továbbra is marad azokban a kezekben, ahol van, és ugyanakkor az ember kompenzál. De mi van a nagypolitika megváltoztatásával? Ez vezethet egy konzervatívabb irányba is.

A te esetedben mi a helyzet? Te foglalkozol azzal is, hogy aztán ebből a civil erőforrásból hogyan változtatható meg a nagypolitika?

A helyzet megint megváltozott. '89-ben mindenütt az alkotmányos demokrácia volt napirenden, tehát akkor, azt hiszem, hogy Kelet-Európában kevesen mondták azt, hogy az csak elitdemokrácia. Ez egy teljesen megfelelő politikai végeredménynek tűnt, nem beszélve a gazdasági oldaláról. Azóta kialakult a neoliberális gazdasági modell és a pártok elitista demokráciájának a kombinációja. Akkor erről írtam itt meg ott,¹⁵ hogy az ember észleli a civil kezdeményezések leépítését. Tehát ott is, ahol voltak, hirtelen elkezdnek marginalizálódni, és kezdenek sok-

kal kevésbé számítani. Most megint egy új eposzban vagyunk, visszajöttek az autoriter tendenciák a nagypolitikába. Mondaná az ember, hogy az alkotmányos demokrácia, ami létezik nyugaton, nyugat-európai országokban, vagy régebben Amerikában, az csak elitdemokrácia, de most annál is kevesebb kezd előjönni, sőt az is kérdéses, hogy mennyire marad demokrácia akármilyen értelemben.

Ezek összefüggő problémák, nem? Tehát az eredendő probléma összefügg a demokrácia válságával.

Igen, mert így visszajön a civil társadalom szintje, igaz? Ha az ember arra gondol, hogy hol lenne az ellensúly. Különösen abban a formában, amelyik most kezd domináns lenni, tehát az eróziós (*backsliding*), a demokráciát lépésről lépésre lebontó formában, amit majdnem mindenütt lehet látni. Szerintem itt a ti kis országotok éllóvas, mert tényleg kombinál egy bizonyos jogi forradalmat az erózióval, és ez folytatódik különböző szinteken. Ilyen helyzetben a civil társadalom szintje nagyon fontosnak tűnik. Hiszen hol lehet akármilyen formában itt ellenállni, vagy valamiféle formában ezt megváltoztatni, vagy valami formában akár kompenzálni is, ellensúlyozni? Hát először ezen a szinten, ez most már csak ezen a szinten tűnik valószínűnek. Persze, lehetne egy új pártot alapítani, lehetne egy újfajta politikai, ideológiai vezetés, de hát ezt nem látom sehol sem.

A te elméletedben is hangsúlyos, hogy a civil társadalom lehet az ellensúlya a hatalom túlterjeszkedésének. De hogy látod, mennyire írható le az elmélettel ennek az ellentét, hogy a civil társadalom az autokratizálódási törekvéseknek is lehet az egyik motorja? Hogy vannak olyan civil mozgalmak, amelyek támogatják az autoriter szereplőket?

2002-ben, igaz? A polgári köröknek a gondolata. A barátunk, Orbán Viktor ismerte a civil társadalmat. '88–89-ben, ha nem tévedek, a Századvég Főiskolán pont erről tartottam előadást, és ő ott volt.

Ó, akkor miattad van az egész!

De nem gondolom, mert akkor ezt nagyon sokan felhozták, ti. a civil társadalom kérdését. De emlékszem, hogy kétszer találkoztam Orbánnal, és ez volt az egyik. Akkor csak a közönségben lehetett, olyan 23–24 évesen. Nagyon fiatal volt, és akkor a demokratikus ellenzékben ő még nem számított, akkor mások voltak, akik számítottak. És hát, mint szoktuk mondani, „*it was not an accident*”, hogy a 2000-es évek elején a polgári körök gondolatát felelevení-

tik. Tehát a civil társadalom ebből a szempontból politikailag minden irányba mehet. És ez zseniálisan működött, mert a polgári körök volt a kezdet, és tíz évvel később bejött. Sok minden kellett hozzá 2000-ben és 2010-ben, hogy ez bejöjjön, de bejött. Ahhoz is, hogy ez a kezdet legyen, nagyon sok mindennek kellett történnie előtte. És ha most nagyon kellemetlenné akarnám magamat tenni – amit igyekszem elkerülni persze, de hát néha nem sikerül –, akkor azt kérdezném egyes barátaimtól, hogy hol az önkritika? Hol van az, amit mondjuk mi – én magamat is oda tehetem –, mi és ti rosszul csináltunk? Mi volt az, amit mi csináltunk rosszul, ami oda vezetett, hogy a polgári körök létrejöttek, és aztán ebből lett egy igazi politikai kihívó, a későbbi Fidesz? Tehát muszáj át-gondolni, mi is az, ami hozzájárult ahhoz, hogy ez létre tudjon jönni. Persze ma mindenki azt mondaná, ez mind Gyurcsány hibája, megtalálnák a felelőst, de én azt gondolnám, hogy hasznosabb lenne saját magunkról beszélni. Mi is az, amit mi rosszul gondoltunk, rosszul csináltunk?

RENDSZERVÁLTÁS ÉS ÖNREFLEXIÓ

Amikor ezt mondod, hogy mi az, amit rosszul csináltunk, akkor ezt már az alkotmányozási folyamatra érted? Vagy pontosabban: szerinted milyen pontokon lehetett volna másképpen csinálni?

Az alkotmányozási folyamatban biztos, hogy rosszul csináltunk dolgokat. Azt hiszem, ezt mindenki látja. Tehát ez egy látványos bukás volt. '94-ben volt a választás, '94-ben jött be az MSZP-s, SZDSZ-es kormány, tehát '94 és '96 között ez látványos bukás volt. Nem szeretném erre szűkíteni csak ezt a kérdést, hogy mit csináltunk mi rosszul, mert ez mondjuk az én témám, de ezt tényleg rosszul csinálták. Azt hiszem, hogy azért ezt meg kell említeni, bár azt gondolom, hogy a gazdaságimodell-váltás '89–90-ben azért sokkal fontosabb, mint az, hogy most az alkotmányt nem tudtuk igazából legitimálni vagy átírni, mert hát volt alkotmány, lehetett volna azzal boldogulni. Vannak olyan helyek, például az Egyesült Királyság, ahol egy vékony alkotmányos háttérrel mégis lehet demokratikus politikát folytatni.

De a gazdaságimodell-váltás problémája – amit nem én fogok legjobban leírni, azt gondolom, hogy azért azt most már sokan leírják – egy olyan helyzethez vezetett, hogy egy nagy úr keletkezett a jobboldalon, a jobboldali populizmus oldalán. Emlékszünk Csurka Istvánra és Torgyán Józsefre? Ahhoz ők túl bolondok és túl öregek voltak, hogy megtegyék azt, amit később mások megtettek. De az alternatíva le-

hetőségét lényegében már akkor jelezték. Bizonyos sikerük volt is annyiban, hogy egyes csoportokat mobilizálni tudtak. Az akkor kialakult modellbe ez nagyon is beleillett: tehát az egyes rétegek elszegényedése, a társadalmi és szociális transzferek, az egyenlőtlenség kompenzációjának gyengülése, a korrupció lehetőségei, ezek szerintem mind idetartoznak. Nem én vagyok ennek a legjobb elemzője, és persze át kellene gondolni, hogy milyen mértékben van ez így, de azt hiszem, hogy a fő probléma itt van, és nem az alkotmány szintjén. Az alkotmány szintjén az van, amit látunk Lengyelországban, hogy ott befejezték, ott tudták legitimálni az új rendszert, alkotmányos szinten ki tudták alakítani azt a formát, amelyen belül nagyon nehéz egy újabb rezsimváltást legális úton végrehajtani. Magyarországon ilyen határ nem volt. Nem beszélve a választási rendszer problémáiról. De mindez nem elég ahhoz, hogy valaki így túlnyerje magát, és akkor meg merészelje lépni ezt a nagy változást. Tehát ehhez kellett egy olyan háttér, ahol a szavazók úgy érzik, hogy valami nagyon rosszul történik. A másik lehetőség, ami elvileg szerintem mindig megvolt, hogy az egész szociáldemokrata étoszt, a baloldali szocializmus gondolatát újból átgondolják, és mint egy modellt politikailag próbálják képviselni. Ez egyszerűen vétőzva volt. Lehetetlen volt. Azt hiszem, hogy ebben nagyon nagy szerepet játszottak a nyugati hatások, mert itt nem lehetett ennyire külön utat kitalálni, erre sehol sincs példa. Na most lehetséges azt mondani, hogy ez a modell, amiről én beszélek, nem létezik. De hát a másik oldalon a jobboldali populizmus kitalált valamit. Igaz, hogy ők jó helyzetben vannak, mert nincs szükség valódi modellre, hanem csak egy retorikai szintű modellt kell kialakítani. De azt hiszem, hogy ezt mégis valahogy ellensúlyozni kell. Nem tudom, hogy mivel. Lengyelországban most megbukott a jobboldali populizmus, de mi van helyette?

Lenne egy visszautaló kérdésem: azt mondtad valamilyen, egy másik alkalommal, hogy marxistaként indultál, aztán weberiánus lettél, és hogy a baloldalon belül is volt egy váltás. Ez mennyire volt tudatos? Hogyan zajlott ez a váltás a te gondolkodásodban?

Nem is tudom. Érdemes megnézni a karrierje szempontjából a demokratikus ellenzék néhány vezetőjét és néhány ideológusát, ezek mind baloldali demokrata emberek voltak. Ez ugyanúgy vonatkozik Adam Michnikre, mint Kis Jánosra¹⁶ és sok mindenki másra. De azt a fajta gondolatvilágot, mint mondjuk a baloldali szocializmus vagy a szociáldemokrácia újragondolását, ezt egy bizonyos ponton túl egyikük

sem képviselte. Mindegyikük elfogadta azt, hogy radikális piacosítás szükséges, miközben eredetileg marxisták voltunk. A kapitalizmus újraépítését, újra megengedését mindenki elfogadta annak ellenére, hogy eredetileg voltak olyan álláspontok, amelyek alapján ezt lehetett volna ellenezni.

Számomra azért is érdekes a Szolidaritás, mert azt hiszem, a '80-as évek elején ilyesmin gondolkoztak. A munkás-önigazgatás, a munkásdemokrácia, a munkahelyi demokrácia nagyon nagy része volt az eredeti álláspontnak. És ez '89-90 környékén szerintem Lengyelországban is eltűnt. Tehát még olyanoknál is eltűnt, akiknek ez érdekük lett volna, akiknek a politikai karrierjük is össze volt ilyesmivel kötve. De azt hiszem, hogy nem lenne fair csak ezeknek az embereknek a számlájára írni ezt, mert ez annyira erős nemzetközi változás volt, akkor annyira bejött ez a fajta gondolat. Az igazság az, hogy voltak olyanok, akik előbb-utóbb meggondolták magukat. Például Jeffrey Sachs,¹⁷ aki Lengyelországban ennek a fő ideológusa lett, külföldről jött, de mégis segítette a Mazowiecki-kormányt¹⁸ és a többieket, később meggondolta magát, és elkezdett másfajta modellekben gondolkodni. De akkor, '89-90-ben nagyon erős gondolat volt, hogy az államszocializmus megbukott, és ne tegyünk a helyébe semmi olyasmit, ami ezzel akármilyen rokonságban lehet. Szerintem itt az volt a nagy probléma, hogy nem valamiféle önálló modell alakult ki abban az időszakban. Érdekes lenne másokat megkérdezni, akik fontosabb szerepet játszottak, mint én, hogy mit gondolnak ma erről. Ráadásul a '80-as évek elején volt erről szó, tehát ez nem olyan, hogy erre senki se gondolt volna, senki se akarta; ez a gondolat egyszerűen eltűnt. Most ahhoz, hogy le lehessen győzni azt, ami van, azt gondolom, hogy valamiféle modellre lenne szükség. Tehát abból, ha továbbra is azt mondjuk, hogy mindent piacosítani kell, hogy meg kell engedni a szabad gazdálkodás minden formáját, nem érdekes az, ha növekednek az egyenlőtlenségek, nem érdekes, ha mindez bizonyos rétegek elszegényedéséhez vezet, ebből nem lehet ma már politika, valami mást kell kitalálni.

A Fordulat és reformban a közgazdászok korlátozott magántulajdont javasoltak ebben az időszakban...

Ez olyan '87-ben lehetett, ugye? Igen, ezt érdemes lenne megnézni.

Ez akkor a politikai realitásokkal is számolt, politikailag más kontextusban született. A Társadalmi szerződés se mondta azt, hogy a pártot le kellene váltani. Vajon pont emiatt, mert azt a lépést nem lépték meg, a többi ja-

vaslat is legitimitását veszítette? Mert végül is ők akkor megfékeztek volna a fordulatot.

Ez annyiban is érdekes, hogy olyan emberek, akiknek államszocialista múltjuk volt, és visszakerültek a hatalomba... például itt a Bokros-csomag, igaz? Hát a Szocialista Pártnak, azt hiszem, egyedül is lehetett volna többsége, de így alkotmányozó többségben voltak az SZDSZ-szel együtt. És ezek az emberek megcsinálták azt, amit érdekes módon Antall József és a jobboldal, akik először voltak hatalmon, azért kicsit visszatartott. Tehát itt a baloldal hajtotta végre a nagy fordulatot. És ez érdekes annyiban, hogy az ember akkor tényleg azt gondolta, hogy ezt kell tenni. Én nem olvastam már régen a *Fordulat és reformot* – akkor, annak idején olvastam –, újra kellene olvasni és megnézni, hogy '87-ben mennyire merült föl a kérdés. Szerintem még egy dinamikus piacgazdaságot is el lehet képzelni munkásdemokrácia mellett. Miért ne lehetne kombinálni ezeket a formákat az újraelosztásnak azokkal a formáival, amelyek megakadályozzák a nagy elszegényedést? Ebben bele lehetett volna gondolni. Kíváncsi vagyok, mennyi nyoma van ennek ebben és más reformtervekben. Ott volt még a *Társadalmi szerződés* is, amit Kis és társai írtak. Meg lehetne nézni ezeket a dokumentumokat, de az érzésem az, hogy ha egyáltalán voltak benne ilyen tartalmak, megbuktak. Tehát ha akkor még nem is szűrték ki teljesen ezeket, két évvel később teljesen kikerültek. Itt egy nemzetközi folyamatról van szó. Erős tőkés államok talpon maradnak, az államszocializmus megbukott, csináljuk azt, amit ők. Csak ebben a helyzetben ez nagyobb problémákra vezet, mint amit mondjuk a jóléti állam visszafejlődése Észak-Európában jelent. Az azért ott kibírást több volt a lakosság szempontjából. Megmaradt a vívmányok elég jelentős része, így azért az emberek kibírták a változást. Gondolom, sokan nem szerették, de itt, azt hiszem, sokkal súlyosabb következményekre vezetett. Ha erről kellene írnom valamit, akkor az nehéz lenne, mert nem igazán tudnám bizonyítani, hogy ez hogyan történt, és milyen hatásra. Azt hiszem, hogy akik részt vettek a rendszerváltásban, mint Kis János vagy Bauer Tamás,¹⁹ azokat kellene megkérdezni, hogy végül is hogy van az, hogy valakik, akiket különböző normatív elvek befolyásoltak, egyszerre hagyják ezt az egészet, és elfogadják az elég durva kapitalista átalakulást.

Még egy kérdés a magyar ellenzékéről: arra emlékszem, hogy milyen szolidaritásakciók voltak '81-82 körül, de azelőtt is odafigyelt a lengyelekre a magyar ellenzék?

Nem tudom pontosan, de szerintem igen, és majdnem biztos vagyok benne, hogy ebben Kis János volt a főszereplő. Szerintem meg is próbált tanulni lengyelül '80 körül, ezt meg lehetne tőle kérdezni. Ő is és Bence György is voltak Lengyelországban, de főleg Kis János. És az a kör, amelyikben Kis akkor befolyásos volt, ott mindenféle projekt volt, köztük a *Beszélő*. A *Beszélő*ben sokat írtak a lengyel helyzetről. Ez nekem ráadásul külön motiváció volt, mert annak ellenére, hogy nem volt Szolidaritás, tehát nem volt egy nagy tömegmozgalom, értelmiségi szinten a magyarok végig tudták csinálni és gondolni ugyanazt. És kitaláltak persze mindenfélét. A *Fordulat és reform* nagyon lengyeles volt. Nagyon lengyeles módon próbálta elképzelni, hogy hogyan lehet itt radikális változás, de még valahogy a rendszeren belül. Ezzel nem értettem egyet, mert én nem hittem abban, hogy akkor a szovjet dominancia mellett egyszerűen meg lehet ilyen radikálisan változtatni a rendszert. Szerintem a legtöbb ember még Lengyelországban, ahol tömegmozgalom volt, ott is azt hitte, hogy itt csak radikális reformot – a kifejezés, amit használtak a „radikális reform” volt – lehet elképzelni. Már voltak cikkek önkorlátozó forradalomról, szóval próbálták a forradalmat is becsempészni, de valójában egy komoly reformprojekt volt, amit szerintem a *Fordulat és reform* még pragmatikusabban képviselt, mint a lengyeleknél, mert Magyarországon a mozgástér egész más volt. Nem lehetett elképzelni, hogy egy Szolidaritás típusú mozgalom alulról ennyire veszélyeztetné a rendszert. Szóval akkor benne voltam egy ilyen közegben, ami Lengyelországból eredt, de Magyarországon is volt valamilyen megjelenése.

'71-ben kezdtem el visszajárni Magyarországra, és pont ezekkel az emberekkel találkoztam, akik a Lukács-kör legfiatalabb tagjai voltak, és véletlenül ők voltak azok, akik Lengyelország felé ezt az orientációt először komolyan vették. Érdekes lenne megnézni, de hát az egész lengyel változásnak azért eléggé visszafogott volt a hatása Magyarországon. Nagyon nehéz volt azt gondolni, hogy mi is azt csináljuk, amit ők csinálnak. Még ha ott sikerülne is az egész, Magyarország akkor is annyira más volt, más a helyzet, más a kádárizmus, más volt minden. Azt hiszem, hogy néhány emberre hatott igazán: Kis Jánosra, lehet, hogy Haraszti Miklósról, mert ő politikai szinten sokkal – nem akarom mondani, hogy bátrabb, mert ez nemcsak bátorság kérdése, de – aktivistább volt, és neki is, gondolom, a lengyel egy nagy példa volt. Sokunknak még akkor is példaértékű volt, ha nehéz volt elképzelni, hogy Magyarországon is bekövetkezhessen hasonló. Persze aztán jött Gorbacsov. Miután Fehérrel²⁰ együtt kiadtunk egy könyvet erről, sokan mások is ugyanazt csinálták. Akkor az, hogy

maga az impérium központja is megváltozhat ilyen reformista alapon, mindent megváltoztatott. Mert hát végül is a Szolidaritást lengyel katonák verték le '81-ben, de azt senki sem képzelte, hogy lengyel katonák leverték volna, vagy le tudták volna verni, ha a szovjet intervenció veszélye nem lett volna mindig ott. Egyszerűen ezt meg lehetett tenni, maga Jaruzelski is biztosan így gondolkodott. És Gorbacsov az egész egyenletet megváltoztatta. Sőt, erről aztán ő maga is beszélt, hogy hagyjuk ezeket, hogy kialakítsák a saját modelljüket a szocializmusról, tehát akkor megszűnt ez a dinamika.

De azt hiszem, hogy néhányan hamarabb is gondoltunk erre. Hamarabb gondoltuk, hogy a lengyel példa azt mutatja, hogy itt elképzelhetők nagy változások, hiszen – gondoljatok bele! – ez az egész '80–81-es dolog 1960-ban elképzelhetetlen lett volna. '56-ban, amikor Lengyelországban volt forrongás, valójában sokkal kevesebb történt ott, mint itt. Tehát '80 ebből a szempontból nagyon nagy változást hozott, ez volt az első pont. A második pedig Gorbacsov, mert egyrészt mozog a társadalom, még ha nem is mindenütt úgy, mint Lengyelországban, de hát azért az országok hasonlóak, másrészt pedig a centruma ennek a szovjet elnyomási központnak maga is változik. Sőt úgy tűnt, hogy a magyar történet a lengyel útra térhet, hiszen voltak polgárjogi kezdeményezések, voltak emberek, akik ezzel foglalkoztak, és az, hogy a Szovjetunióban a párt legfőbb vezetője kezd ilyen szinten gondolkodni, nagy változást hozott, de annak már volt talaja.

CIVIL TÁRSADALOMTÓL AZ ALKOTMÁNYOZÁSIG

És hogyan váltottál az alkotmányozás témájára a rendszerváltás után?

Egyrészt akkor jött az, amit ma már talán woke-nak vagy politikai korrektségnek hívnánk, és kialakult egy Európa-ellenes beállítódás: ezt én akkor még kihívásnak vettem, és elkezdtem én is foglalkozni nem európai országokkal. Persze, miután az én metódusom nem működik ilyen large-scale mit tudom én, mivel, ez arra szorítkozott, hogy Indiával kezdtem foglalkozni. És így Indiáról olvastam sokat. A civil társadalom után átmentem az alkotmányok témájára. Azért is, mert amikor a magyar rendszerváltás folyamatban volt, akkor a civil társadalom továbbra is számított, mint toposz, ugyanakkor meg kellett csinálni az új rendszert is. Akkor kezdtem az alkotmánnyal a magyar esetben is és általában összehasonlító módon is foglalkozni. India vonatkozásában

is az volt a fantasztikus számomra, hogy amiről azt gondoltuk, hogy ez egy nagyon európai beállítottság, tehát az alkotmány szerepe a politikai rendszerekben, arról kiderült, hogy Indiában még fontosabb volt, mint bármelyik európai országban. És Dél-Afrikában is azután.²¹

Szóval áttértem erre a témára, és ez kinyitotta nekem a világot egy kicsit, mert Indiában, egy komplex társadalomban, ahol ennyi problémával és külpolitikai nehézségekkel, tehát háborúkkal meg mindenkel küzdenek, mégis ilyen komolyan művelik ezt. Ráadásul ezt nem lehetett az angolokra fogni, mert Angliában nem volt ilyen alkotmányozó, alkotmányos tradíció. Hogy akkor ez kinek a műve, azt nem tudom: Ambedkaré, Nehrué talán. Nem Gandhié, nem Gandhi beállítottsága volt. Az igazság az, hogy ezt fölfedeztem. Volt egy nagyon jó könyv: Austin volt az író neve.²² Két kötetben írt az indiai alkotmány történetéről, és ez arra volt jó, hogy kikerüljek egy kicsit az európai világból, és elkezdjen más érdekelni. Ez Dél-Afrikában is hasznos volt. Ott nem vettem részt a folyamatban, de ott is írtam ezekről a problémákról, mert akkor már volt kelet-európai tapasztalatom, és Indiát is ismertem.

A magyarországi folyamatban konkrétan mi volt a szereped, milyen tanácsokat adtál?

Ezt csak elméletileg tudom most átgondolni, mert nem emlékszem igazán jól minden részletre. Valamikor kaptam egy státuszt, szerintem a Parlamentnek voltam a tanácsadója, de valójában az SZDSZ szakértőivel értekeztem. Emlékszem, egy ülésen ott voltam, ahol a többi párt is, és valamit hozzászóltam, és akkor Vastagh Pál volt igazságügy-miniszter megkérdezte, nem tudom most már, kitől, az SZDSZ-től: „Na, ki ez az ember, hogy egyszerűen hozzászól valamihez?” Nem tudom, mit mondtam, és miről volt szó, de Vastagh Pálnak feltűnt, hogy magyarul beszélek, hogy ez nem olyan, hogy egy külföldi, aki nem tud magyarul, belepofázik a dolgainkba, hanem valaki elég jó magyarsággal hozzászól a mi ügyeinkhez. És rákérdezett, hogy ki ez, mi ez? Voltak ott még hozzám hasonlóak, azt hiszem, minden pártnak volt valami, mindenki úgy ment, hogy ment egy képviselő és egy szakértő vele. Engem néha, emlékszem, Hodosán Róza vagy valaki más így hívott hivatalosan: „ez a mi szakértőnk”. Az igazság az, hogy a szerepem egész minimális volt, és első perctől kezdve nem igazán gondoltam, hogy ez az alkotmányozási folyamat jó irányba halad.

Úgy kezdődött, hogy a Kerekasztal nagyon tetszett nekem, tehát erről sokat írtam, sok helyen.²³ Az tetszett, hogy az ember ilyen módon levezet egy ra-

dikális átalakulást, ugyanakkor sok helyet ad a különböző álláspontoknak, véleményeknek, társadalmi érdekeknek. Lengyel volt a modell, de hát a magyar Kerekasztal volt a tiszta forma, mert a lengyelben nagyon sok résztvevő hiányzott. Itt a magyarban elég széles körű volt a részvétel. Biztos, hogy voltak itt is, akik úgy érezték, hogy ki lettek szorítva, de ebből a szempontból a magyar mégis jobb volt, és erre büszke voltam, és azt gondoltam, hogy ez egy jó forma. Ennek a következménye egy sor alkotmánymódosítás volt, amit még az akkori kommunista dominanciájú parlament elfogadott, tehát a létező kommunista alkotmány, ami modern értelemben egyáltalán nem volt alkotmány, egész más valami volt, de hirtelen kezdett alkotmánnyá változni ezekkel a módosításokkal, és kialakult egy ideiglenes valami. És ez teljesen rendben volt, mert mit lehet csinálni? Ha az utcán lehet egy forradalom, ha az egész, ti. a rendszert megdöntjük, akkor utána mi lesz? Én nem voltam forradalmár ebből a szempontból soha, mert a forradalmak történetét Charles Tillyn²⁴ keresztül is ismertem, tehát láttam, hogy milyen a forradalmi logika. De azt, hogy itt ki kell találni egy új módszert, egy új átmeneti formát a lengyeleket követve – hiszen ők már csináltak valami hasonlót –, ezt nagyon fontosnak tartottam, és úgy tűnt, hogy elég jól is ment egy darabig.

Volt a magyarországihoz hasonló vagy valamennyire analóg alkotmányozási folyamat? Tehát értem, hogy a lengyelhez képest mennyiben volt más, de ha a világ egyéb országait nézzük, akkor tudnál mondani hozzá hasonlót?

Amennyire én ismerem, az új alkotmányok általában forradalmi helyzetben jönnek elő. Tehát az, hogy leülünk a régi rezsim – ahogy akkor mondták, a „bukott rendszer” – képviselőivel, az azért szerintem ebben a formában még nem fordult elő. A lengyelek megtették, és ezt követték Kelet-Európában máshol.

És a dél-afrikai megbékélési folyamat?

A dél-afrikai utána volt, erről sokat írtam, és nem tudom, hogy Nelson Mandela és a társasága mennyire nézte Kelet-Európát, de ezt a formulát követték. Nem azért, mert féltek a szovjet intervenciótól. Ez a formula itt Kelet-Európában részben azért keletkezett, mert vigyázni kellett, még a Gorbacsov idejében is. Ott inkább az volt, hogy a fehér társadalom – és ez a probléma előjön még ma is – egy nagyon fontos gazdasági réteget képviselt, amit ilyen forradalmi módon teljesen eltiporni – ez szerintem nemcsak Mandelának, hanem a dél-afrikai Kommu-

nista Párt vezetőjének, Slovónak,²⁵ aki, úgy látszik, ukrán vagy litván származású lehetett, és a mai elnöknek, Ramaphosának²⁶ is egy kedvenc gondolata volt – nehéz lett volna. Szóval ezek az emberek, ha nem is utánozták Kelet-Európát, mégis látták, hogy itt hogy ment végbe az átalakulás. Ők azonban forradalmárok voltak, nem úgy, mint Michnik vagy Kuroń. Kuroń inkább, de általában ezek a vezetők sem itt, sem Lengyelországban nem voltak klasszikus forradalmárok. A dél-afrikaiak viszont igen.

És ezért úgy értelmeztem, hogy itt valamit kitaláltunk, vagyis „ti” kitaláltatok itt valamit, aminek világtörténelmi jelentősége van: azt, hogy lehetséges egy ilyen mértékű változás, ugyanakkor nem kell senkit meggyilkolni, egy épületet sem kell lerombolni, és a társadalomnak sem muszáj egy borzasztó nehéz perióduson átmennie, amiről egyébként beszélnünk, mert ez sajnos megtörtént egy más formában. Ez egy új modell volt. Voltak kerekasztalok Csehszlovákiában, Bulgáriában, Kelet-Németországban. Nagyon fontos, és abban a helyzetben rendkívül innovatív volt, hogy ott is megtörtént ez. Tehát ez volt az akkori modell. Szerintem a dél-afrikaiak is észrevették, ha nem Magyarországot, akkor Kelet-Németországot, nem érdekes, hogy melyik volt a legbefolyásosabb.

Mindez nem lehetett volna a vége, hogy ilyen alapon összejön 6, 7, 8, 9 elitscsoport képviselője, és kidolgozza az új politikai rezsimet, és azt akkor ráerőszakolják a lakosságra. Ilyen formában, hogy az utolsó szocialista parlament megszavazza, ez szerintem normatív szempontból nem volt helyes befejezés. És ami akkor jött, az az MDF–SZDSZ-paktum volt. Ez volt az első lépés. Haraszi Miklós könyvében²⁷ vettem észre, hogy most erről is kell beszélni. Erre nem gondoltam már régen. Egyébként nem kritikus ezzel a paktummal szemben. Azt mondja, a Fidesz volt kritikus. A Fidesznek volt igaza! A Fidesznek volt igaza abban, hogy helytelen volt, hogy a szabad választás két első helyezettje megállapodik mindenki más nélkül a legfontosabb változásokban, amelyek végül is nem egy új alkotmányra, csak újabb módosításokra vezettek, de csak ők tudják megszavazni, mert akkor ennek a két pártnak, az MDF-nek és az SZDSZ-nek megvolt a szükséges többsége. Ezt akkor a mi Viktorunk nagyon rossznak találta. És a mi Harasztink még ma is, amikor vigyáznom kell, hogy a barátaimat ne sértsem meg, de még ma sem gondol arra, hogy nem lett volna szabad ezt így csinálni. A két párt a lakosságnak szerintem kevesebb mint 50 százalékát képviselte, csak abban a választási rendszerben, ami szerintem nem volt jó akkor se, ma se jó, később se volt jó, sose volt jó, ez talán nem kétharmados, de közel kétharmados, alkotmányozó

többséget jelentett, mert az MDF-nek szövetségese volt a Kiszgazdapárt és a Kereszténydemokrata Néppárt. Ezekkel együtt meg lehetett mindent szavazni. És akkor a kis Fidesz látja, hogy van itt egy rendszerváltás, akkor megváltoztatnak mindent anélkül, hogy a két pártnak a vezetői bárki mással egyeztetnének. Nem véletlenül Antall–Tölgyessy-paktum volt ennek a megegyezésnek a neve. A Fidesz akkor ezt jogosan rosszallotta.

Akkor azt te azt is elhibáztad, hogy abból a megfontolásból, hogy legyen egy kormányképes erő, olyan aránytalan volt a választási rendszer?

Nem, nem. Kormányalakításhoz ez megfelelő formula. Tehát a nagykoalíció: azt hiszem, akkor én ezt képviseltem. Azt gondoltam, hogy nem szabadna az MDF-nek csak a kiszgazdákkal és a kereszténydemokratákkal koalíciót alakítania...

Úgy értem: elhibáztad volt-e, hogy a választási rendszert úgy találták ki, hogy a végeredmény ne tükrözze a valós szavazati arányokat?

A választási rendszer... emlékszem, a Kerekasztalnál megállapodtak erről. Az egyik oldal azt mondta, hogy aránytalan, tehát „first past the post” angol-amerikai típusú kell, és a másik teljesen arányosat akart, és ezt akkor úgy oldották meg – meg kell nézni, hogy az én memóriám jól működik-e, de nagyon fontos ez a kérdés –, hogy egy kicsit ezt, egy kicsit azt, összehették a kettőt. Azt senki sem tudta akkor még, hogy ez egy nagy aránytalanságot eredményező kombináció. Mert akkor pártra is szavaznak, és nem tudom, hány egyéni hely volt, de legalább 170 egyéni képviselőjelölthez is. Egy csomó egyéni hely van, és akkor mindenki arra is fog szavazni. És ez behozott abban a pillanatban a jobboldali koalíciónak egy nagyon nagy többséget. De valahogy volt annyi eszük, legalábbis Antall Józsefnek, aki úgy tűnik, pragmatikus volt, hogy nemcsak azokkal állapodott meg, hogy hogyan csinálják tovább, hanem az SZDSZ-szel is. Tehát a két legnagyobb párt állapodott meg. De ez azért volt egyáltalán elképzelhető, mert a választási rendszer egy ilyen kompromisszumos alapon alakult ki. És szerintem ez a fajta aránytalanság egy ilyen helyzetben rossz. Eltűntet kis pártokat, a lakosságnak egy csomó elképzelhető hangját eltűnteti, másrészt pedig egy vagy két valakinek – ebben az esetben az MDF–SZDSZ-nek, akiknek együtt 48 vagy 50 százalékuk van – hatalmat ad az egész rendszer alakításához.

Na mostan, András, kritikus voltál ezzel a paktummal szemben akkor? – kérdelem magamtól. Úgy

érzem, hogy igen. De nem tudom, hogy megtalálják-e akármelyik írásomban ennek a nyílt rosszallását. Szóval nem tudom, hogy akkor megtettem-e én a megtehetőt, vagy amit meg kellett volna tenni, mert ez már egy őshiba. Itt van Haraszi, aki ír egy könyvet Orbán Viktor nyakkendőjéről. Nagyon nagyszerű a könyv, meg minden. De hát nem látja, hogy a Fidesz kezdete mennyire össze van kötve ezzel a kirekesztésgondolattal. Hogy „együtt csináltuk, én tartottam a Nagy Imre-beszédet, mi voltunk a legbátrabbak, minket vert a rendőrség egyébként leginkább, mi tettük ezeket a dolgokat, és akkor ti leültök itt, leül az SZDSZ, aki mondjuk egy barátságos párt volt, ezekkel a tulajdonképpen konzervatív és politikailag nem igazán bátor elemekkel, és megkötött ezt a paktumot”. Szóval szerintem ez egy nagyon fontos mozzanat volt, és ezek után más hibák is jöttek. Például az, hogy az alkotmányozás továbbra sem volt befejezve. Ezt megint megpróbálták, és ez végül is egy másféle paktum, abban az esetben az SZDSZ–MSZP-paktum volt. A formula, amit akkor szerkesztettek az alkotmányozásra, valójában befogadóbb volt, ott olyan 4/5-ös szabályok voltak, de ez csak arra vezetett, hogy a kis pártok segítették megbuktatni. Tehát megbukott a projekt. És maga Horn Gyula is megbuktatta. Nem volt neki eléggé szociális.

Té ebben az időben még aktív tanácsadó voltál?

Egy ideig, amíg ez ment, tanácsadó voltam.

És emlékszel olyanra, hogy figyelmeztettél bárkit ezekre a problémákra? Van-e olyan javaslatod, ami átment?

Tudod, mi a helyzet? Hogy valamikor kidolgoztak – szerintem nélkülem – egy alaptervet az új alkotmányra. És ez végképp nem tetszett nekem. Abban semmi innovatív nem volt, semmi új nem volt, és főleg a népi részvétel, a munkás részvétel, ami engem akkor izgatót, hiányzott. Mert hát én olyan országból jövök, ahol végül is létezik egy liberális alkotmány, de abból majdnem minden szociális elem hiányzik. Az Egyesült Államokban a XXV–XXVI. alkotmánykiegészítések²⁸ nem adtak alkalmat arra, hogy valamilyen módon bővítsék a demokrácia képét, a demokrácia képzetét. És hát mondjuk egy olyan helyen, mint Amerikában, az ember azt feltételezi, hogy ez nagyon nehéz is lett volna. Itt Magyarországon viszont egy nyitott terület volt erre, itt sok mindent ki lehetett volna találni. És ez a vázlat, amit nekem odaadtak, annyira unalmas, ódivatú volt! Mégis sok mindent megtartottak belőle, például az egykamarás parlamentet. Szóval a kétkamarás nem a világ legszebb álma, de benne van az, hogy a kétféle választási rend-

szer képviselést ad, és így muszáj különböző társadalmi csoportoknak részt venni a törvényhozásban. De abban a vázlatban egykamarás volt. És a kétharmados módosító szabály is maradt, tehát ez – amerikai értelemben – nem egy olyan alkotmány, ami védve van a politikai torzítások és manipuláció ellen. Amikor ezt láttam, akkor már éreztem, hogy nekem túl sok helyem itt nincs.

DEMOKRATIKUS ÁTMENETEK ÉS AUTOKRATIKUS FORDULATOK

Azután sokáig nem is nagyon foglalkoztál a magyar dolgokkal.

Hát nem úgy van, azért figyeltem, és egy ideig követtem mindent. Nem hiszem, hogy eljutottam addig, hogy egészen 2010-ig kövessem, amikor végül is most már az emberek egy másik rendszerváltásról, változásról beszéltek. Nekem már a 2000-es évek első szakaszának a kormányai és politikái sem voltak túl attraktívak, és ezért kezdtem kiesni. A másik az, hogy a világ megnőtt számomra, tehát kezdtem sok minden mással, más helyekkel törődni.

Nekem nagyon tetszett a dél-afrikai folyamat, ahogy ott csinálták. Az alkotmányozás Magyarországon '94 után, '96-ban bukott meg végül is, aztán ez már nem is volt téma. Tehát akkor a témám sem volt már érdekes. A civil társadalomnak voltak intézményes formái, ugyanakkor voltak bizonyos szinten mobilizációk is: ha azzal foglalkoztam volna, akkor Magyarország továbbra is adott volna teret, de alkotmány szempontjából már nem volt érdekes. Sajnos újra érdekes lett 2010-ben.

Igen. Merthogy különben a közbulcső időben, úgy tűnik nekem, hogy ahol valami turbulencia volt, valami mozgás volt, ott azok az országok vagy azok a folyamatok, amikbe beszálltál akár tanácsadóként is...

De nem voltam tanácsadó máshol.

De volt az a rövid sztori Irakkal.

Igazad van. Jobban emlékszel rá, mint én magam. Elküldtek Nepálba is.²⁹ Ez úgy volt, hogy egy egyesült nemzetekbeli hölgy hivatalnok meglátta egy írást, és látta, hogy Nepálban pont ez van a napirenden. Megdőlt egy autokrata rendszer, egy újat kellett kialakítani, és ráadásul egy erős kommunista mozgalom is volt. Valahogy neki akkor úgy tűnt, hogy én lennék a megfelelő ember, hogy odamenjek és ott beszélgessek, tárgyaljak, adjak tanácsot. El is

mentem, és ott tényleg sokakkal találkoztam, de azt nem merem mondani, hogy akármilyen hatásom lett volna. Először is nem emlékszem, hogy mit tanácsoltam, és hogy mit fogadtak el belőle. Továbbra is azt gondoltam, hogy ez a kerekasztal forma jó. Dél-Afrika után még erősebben tudtam ezt képviselni. De mindenképpen kelet-európai hatásra gondoltam erre. Nepálban azt láttam, hogy sok párt van – 5-6-7 erős párt volt, köztük egy kommunista párt –, és meg kellett állapodni valamiféle kompromisszumban, hogy milyen formában csináljuk tovább. Tehát ha valamit mondtam, akkor erről lehetett szó, de hát egy hindu vallású kis országban olyan problémák vannak, amikhez én nem igazán tudtam hozzájárulni. Arra emlékszem, hogy akkor ott voltam az Egyesült Nemzetek színeiben. Tehát egyszer Magyarországon az SZDSZ színeiben és egyszer Nepálban az ENSZ színeiben adtam tanácsokat. Nem tudom azt mondani, hogy máshol is ilyen vagy akármilyen szerepet játszottam volna. Biztos részt vettem vitákban különböző emberekkel, különböző országokban, de Nepál volt az az egy hely, ahová kimondottan azért küldtek, hogy segítsék.

És Irak, Törökország, Izrael: ezek a területek kutatóként érdekelték, és itt kutatókkal voltál kapcsolatban?

Hát, ez nagyon érdekes. Jaj, de jó, jobban ismersz engem, mint én magamat. A török, az úgy volt, hogy valamikor beszéltem erről a dubrovnikai szemináriumról, és valamikor a '90-es évek elején volt egy lehetőség, hogy alakítsunk egy szemináriumot a Bilgi Egyetemen, Isztambulban. Biztos, hogy először szerepe volt ebben Seyla Benhabibnak,³⁰ de aztán én lettem az igazgató. És néhány évig oda jártunk. Ez pont abban a periódusban volt, amikor Erdoğan kihívta a létező kemalista hatalmat, és ott bizonyos vitákban részt vettem. Nem tanácsadó szerepben, meg senki se vállalta, hogy én mondjam meg, hogy mit kell csinálni, de részt vettem, és erről írtam is,³¹ nagyon érdekelt. De hát persze Törökország sajnos még előbb került abba a fordulatba, amiről most Magyarországon beszélhetünk. Ennek voltak fázisai. Először is, ami nagyon érdekes ezekben a folyamatokban: ott is az Alkotmánybíróság képezte valamiféle határát annak, hogy többségi elv alapján a hatalom azt csináljon az egész országgal, amit akar. Talán 2007-ben volt az a kísérlet, hogy az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek mondott módosításokat, és megpróbálta megakadályozni őket, és aztán a bíróság „meg lett pakolva”.³² 2010-ben egy nagyszabású művelettel, népszavazásos úton Erdoğan ezt leépítette, azután én már nem jártam Törökországba. Akkor az a törökországi történet teljesen elindult autoriter irány-

ba. De 2004–2005 és 2010 között elég gyakran jártam oda, és részt vettem vitákban. Ezek nagyon érdekesek voltak, mert hát természetesen sokan voltak, akik értettek ezekhez a témákhoz. Törökországnak eléggé normális volt a felsőoktatási rendszere, tehát a helyzet még a kemalizmus alatt sem volt olyan, mint itt a kommunizmus alatt. Minden területen voltak szakértők, és emlékszem, tartottam előadást különböző egyetemeken, ami nem ugyanaz, mint a tanácsadás. Elmondtam, amit gondolok, és sokan voltak, akik szerették. Ebből kifolyólag diákok is jöttek hozzám. Azt hiszem, már azelőtt is voltak török diákjaim, de ezután még több. Most láttatok³³ Ertug Tombust,³⁴ aki ebben az időben lett a diákom, és jött hozzánk a New Schoolba.

Irak az teljesen más kérdés, mert ott sose voltam. Iraki embereket nem is ismerek igazából. Csak ez az iraki háború, hát ez nagyon rossznak tűnt abban az időben, és úgy tűnt nekem, hogy itt komoly felelőssége van az Egyesült Államoknak. Elég hamar probléma lett az alkotmányozás, és ezért írtam róla akkor. De nem jártam ott. Iránban semmiben sem vettem részt, ott a tanítványaimtól tanulok.

Meg voltak még a dél-amerikai tanítványaid, még korábbról...

Azoktól nagyon sokat összeszedek. De ott még nem igazán próbáltam meg bármit is hozzászólni a folyamatokhoz. Lehetséges, hogy van tanulmány, ahol említtem a dél-amerikai eseteket. Igen, van könyvem, ahol összehasonlítok dél-amerikai processzusokat, de azok csak elemzések.

Meg a tanítványaid közül van, aki magas tisztséget töltött aztán be az ottani vezetésben, nem?

Valóban, az egyik tanítványom közoktatási miniszter lett Peruban. Nicolás Lynch³⁵ a neve...

És volt a kedvenced, Martín...

Martín Plot,³⁶ aki Amerikában tanít, de most vissza kellett hogy menjen Argentínába. Na most itt, a dél-amerikai viszonylatban egész más probléma jön be, a populizmus problémája. Magyarországon visszamenőleg lehet úgy értelmezni, hogy ilyen, főleg jobboldali populista irányzatok jelen voltak már a rendszerváltás korszakában is, és azt is lehet mondani, hogy itt az győzött. De hát sok helyen vannak példák, ez nem az első hely a világon. És hát ennek Dél-Amerika a laboratóriuma. Az én diákjaim ebben nagyon jól informáltak voltak. Érdekes módon részben a baloldali populizmussal szimpatizáltak, még Nico-

lás Lynch is, és részben mindegyik populizmus ellen voltak, mint Martín Plot. Tehát itt a dél-amerikai ismeretségeim nagyon más-más véleményeket képviselnek.

Az utóbbi időben kétszer voltam Mexikóban, ahol a baloldali populizmus már 5-6 éve nagyon domináns szerepben van. De engem mindig Jalisco államba hívnak meg, ahol a helyi kormány és a helyi képviselőház más irányzatot képvisel. Szóval az én diákjaim, akik ott vannak, főleg Jaliscóban vagy Guadalajarában, azok kritikusai a rendszernek, és amikor engem meghívnak, akkor gondolják, hogy most fogok valamit mondani, ami talán hasznos lehet ezekben a vitákban, de nem vagyok túl optimista.

Kik a legfontosabb tanítványaid, akikkel aztán együtt is dolgoztál?

Nicolás Lynch abból a szempontból fontos, hogy miniszter lett. Azt hiszem, annál jobbat, többet nem tudok nyújtani, mint egy miniszter. Van ismerősem természetesen, aki szintén miniszter lett. A napokban, amikor ez a konferencia volt körülöttem,³⁷ akkor találkoztam újra Bozóki Andrással, akit jól ismertem. Nem az én tanítványom, és nem is emlékeztem rá, hogy ő miniszter volt. Tudod, mi volt a vicc? Ülök Bozóki Andrásnál, ez érdekes egyébként. Most mindenkit azért próbálok – valamikor sikeresen, valamikor sikertelenül – provokálni, hogy mi is az, amit mi elrontottunk, tehát a mi barátaink elrontottak, mondjuk a rendszerváltás időszakában. És például Kis Jánostól semmit sem tudtam ebből kivenni, és Harasztitól se. A könyvében keresem ezt az önkritikus gondolatot, és nem találom. Pedig nagyon jó a könyv minden szempontból, az Orbán-rajzában elsősorban. De hogy mi mit rontottunk el? Bozóki Andrást megkérdeztem, felvettem a kérdést. És akkor mondta is, hogy miniszter volt, sokat utazott az országban, és akkor észrevette, hogy ez a modell, amit ő mindig képviselt, milyen szörnyűségeket kreált vidéki helyeken. Mondta, hogy akkor vette észre, de az első válasza az volt: „nem tudtam mindenről beszélni”. Ez volt az első válasza. És a másik válasza az volt, hogy amikor miniszter voltam, akkor ezeken az utakon észrevettem, hogy itt valami történt, borzasztó elszegényedés, és nemcsak a romák között, hanem általánosan, hogy ez lett az egyik kimenetel ennek a modellnek. Nem akarta aztán elmondani, hogyan lehetett volna másképp, vagy hogy miért lett így, ahogy lett. Erre persze mindenféle gondolatot mondhatna az ember, és ez a beszélgetés meg kell hogy történjen Magyarországon is, nem okvetlenül velem. De tényleg az a kép, ahogy a Haraszi Miklós könyvéből tűnik, hogy volt egy jó rendszerváltás,

és akkor ilyen emberek elárulták és torzították és tönkretették, az nem állja meg a helyét.

POPULIZMUSOK

És úgy tűnik, hogy ugyanonnan jön a populizmus, ahol annak idején lezajlott a demokratikus átmenet, akár Dél-Amerikára gondolunk, akár Kelet-Európára...

Azt gondolom, hogy ez az általánosabb...

Ahol volt rendszerváltás, tulajdonképpen még Törökországban is volt egyfajta rendszerváltás...

Azt gondolom, hogy legabsztraktabb szinten ez a populizmusoknak az eredetük. A másik az, hogy a populizmusok részt vettek Dél-Amerikában a másik fajta autoritarizmusban is, mert annak a lehetősége sokszor megelőző lépésekre készített sokakat. Ahogy először megkérdezi Marx Károly – megismétli érdekes módon Vajda Mihály a fasiszmusról szóló könyvében³⁸ –, hogy miért vállalják és választják egyes uralkodó rétegek az autoriter fordulatot. Erre az a válasz, hogy látják, hogy van ez a fajta demokratikus mozgolódás, mobilizáció, ami a baloldal részéről érkezik. Ez nem vonatkozik a jobboldali populizmusra, de a baloldali populizmusok esetében nagyon is arra vezetett, hogy valamilyen módon elvegyék azt, amit ők és a családjuk összegyűjtött.

Tehát a fasisztáktól kevésbé féltek.

Na jó, de azt mondom, hogy ez a baloldali populizmus esetében van így. Tehát akkor, ahogy te mondd, igen, a fasisztákat nem szeretjük, de ez a baj nem lesz velük. Igaz? Ámbár, ha az ember megnézné az egész weimari konstellációt – ami nem működött –, hogy végül is a szociáldemokrácia és a kommunizmus együtt valami nagyon fontosat képviselt, számszerűleg is. Baj akkor lenne, ha azok tudnák megreformálni úgy, hogy beinduljon az, ami aztán be is indult 20 éve. Tehát a baloldali fordulat megakadályozása, ami ennek a 30 csodálatos évnek a tendenciája lett, ez ellen alakult. Azt hiszem, hogy a fasiszták erre voltak jók, ugyanakkor arra is jók voltak, amit szerintem előre nem tudott senki, hogy a rendszert valahogy egy kicsit megreformálják úgy, hogy jobban működjön. Ez lenne az egyik okuk a populizmusoknak. A másik okuk pedig az ellenkezője. Tehát a neoliberális megszorító politikák, amelyek előbb-utóbb nagy néprétegeket tesznek tönkre vagy

veszélyeztetnek. És akkor valaki azzal áll elő, hogy ezt most megállítjuk, megfordítjuk, más irányba vesszük. Szóval itt két eredetük lehet az autoriter kimeneteknek. Az egyik, hogy elébe vágunk a baloldali fordulathoz, a másik pedig, hogy megcserélünk egy ellentétet, de valamilyen szinten párhuzamos fordulatot a másik oldalról. A jobboldali populisták képviselik a másodikat, és a baloldali populisták az ürügy az elsőre, ezt így mondanám. De hát a fasizmus és a populizmus nem ugyanaz.

De nem tud átcsapni a populizmus fasizmusba?

Hát nem tudom. Meg kell nézni, hogy milyen problémákba ütközik, és mik azok a lépések, amiket tenni lehet akkor. Tehát lehetséges, hogy az első formulák olyanok, amelyek bizonyos szinten megszorítók és elnyomók, de azért határokon belül. És akkor látják, hogy ez nem igazán működik. Meg látják, hogy az ő politikájuk minden ígéret ellenére nem képes arra, hogy azokat a néptömegeket, amelyek mögöttük voltak talán, lelkesítse és tovább bátorítsa. Tehát valamilyenkor elérhetik azt a pontot, hogy érzik a veszélyt.

És akkor előre haladnak. Tehát erre az lenne a válasz, hogy állítsuk le, amit csináltunk, de akkor ahhoz formula is kellene. Az a formula általában hiányzik. Tehát akkor előre rohannak, és ez jelenti a veszélyt szerintem: mint amilyen például a fasizmus volt eredetileg Olaszországban. Az is ilyen volt, csak később vált totalitáriussá. Nem szeretem ezt a szót olyan nagyon, de végül is radikálisan előrenyomulnak. Ez tehát csak egy későbbi következménye annak, hogy nem igazán működik a rendszer, nincs megoldásuk pont arra, amire választ akartak adni.

Tehát ilyen indirekt módon: sajnos kénytelenek szigorítani a rendszeren.

Sajnos kénytelenek, és akkor megteszik, de csak egyre inkább veszélyben vannak ráadásul, mert akkor jöhet egy másik, egy ellenpopulizmus is. Azt leállítani a régi populizmussal már nem lehet, és akkor egy autoriter átalakulással próbálkoznak.

De a török példa azt mutatja, hogy egyre jobban keményedik a rendszer.

Hát igen. Amikor ott jártam 2007-ben vagy mikor, akkor az a gondolat, hogy most ez az ember, aki a régi katonai kormányok ellen küszködik, és próbál mobilizálni ellenük, kitalált ügyekkel le fogja csukni Isztambul főpolgármesterét, nem volt igazán elképzelhető. Ezt nem gondoltuk. De amit te mondasz: na most persze lehet valaki lojális elvileg a

demokratikus választásokhoz, és akkor megvárja, és akkor kikap, és akkor elmegy. De mi van akkor, ha addigra olyan politikát folytatott, ami miatt nagyon sebezhető lenne, ha kint lenne a hatalomból?

Vagy India esetleg, ott is...

Modi³⁹ esetében?

Igen.

Hát jelenleg nem tudom, mert a népszerűségi mutatók alapján – nekem úgy tűnik – általában támogatják. Ráadásul, amit nem sok helyről lehet elmondani, Indiában van egy nagy gazdasági fellendülés. Tehát az a globalizációs formula, ami Kínát ilyen helyre teszi, ahol most van, Indiának is nagyon kedvez. Ráadásul ott részben előbbre vannak, mint Kínában, mert talán magasabb a technikai képzettség, több a nyelvtudás. Sok mindenben India elől van, és ezért gondolom, hogy amikor ez beindult, akkor egy ideig lehet sikerességről beszélni. Tehát nem gondolom, hogy ott jelenleg az lenne a veszély, hogy Modi le fog csapni. Mindig lecsapott bizonyos dolgokra, tehát megvolt nála mindig ez az eshetőség. Példának ott van az Ayodhya-incidens, amelyben követői masszív erőszakhoz folyamodtak, sikeresen szétverve a híres Babri mecsetet.⁴⁰ Az erőszak és a lecsapás nem hiányoznak a gondolatvilágából, különösen, mert az ország heterogén, és ezért különböző köztársaságaiban, különböző államrészeiben mások juthatnak hatalomra, és azok nagyon más politikát folytathatnak.

Ez ellen kell küzdeni. Gondolom, hogy tudjátok, volt egy állam – nem emlékszem a nevére –,⁴¹ amelyik még a Kongresszus Párt uralma alatt is majdnem mindig kommunista kormányokat tudott hatalomra juttatni. Szóval ez a lehetőség Indiában a vallási különbségek, az etnikai különbségek és a politikai különbségek miatt mindig ott van. Nem akarom azt mondani, hogy a Modi-kormány nem fog végül itt-ott lecsapni. De a gazdasági fejlődés miatt szerintem végül is megmarad a népszerűsége. Hát nem tudom, hogy ugyanez vonatkozik-e a Putyin-korszakra Oroszországban, ahol végül is az egész rendszer fennmaradása a nyersanyageladáson alapul, és azok ára meg annak a fluktuációi befolyásolják. Ami pedig Magyarországot illeti, ha a mostani felméréseket megnézi az ember, akkor úgy tűnik, hogy itt egy népszerűségekről van szó, ami nagyon számíthat. Akármilyen a választási rendszer, azért az nem kedvez senkinek, ha a népszerűsége leesik 20-25 százalékra. Tehát itt megvan a probléma, és akkor mindenféle veszélyek is felmerülhetnek, igaz?

Hogy továbbra is folytatódik-e az autoriter politika, az ilyesmitől is függ. Persze nem lehet ezeket az országokat összehasonlítani. Szerintem lehet azt mondani, hogy Oroszországban is a gazdasági siker telenség vezetett oda, hogy az orosz nacionalizmus újból ennyire fontossá vált. S ha orosz nacionalizmus van, akkor a Szovjetunió szétesése nagyon problematikusává válik. Mert akkor azon kell gondolkodni, hogy hány helyen vannak orosz kisebbségek, azoknak a helyzete milyen, hogyha mindenütt olyan nemzetállamok alakulnak, amelyek egész más etnikai csoportok köré szerveződnek. Ukrajnában szerintem ez az alapprobléma. Ráadás képpen az is, hogy Ukrajna nyugaton van. Ez azt jelenti, hogy akkor nemcsak hogy az orosz lakosság kerül problematikus helyzetbe, de a Nyugat is odakerül Oroszország határához.

JEGYZETEK

- Mint római katolikus, de egyik vallást sem gyakorolta.
- 1971 és 1981 között Habermas volt a Starnbergben működő Max-Planck-Institut zur Erforschung der Lebensbedingungen der wissenschaftlich-technischen Welt igazgatója.
- Theodor W. Adorno, német filozófus, a frankfurti iskola első generációjának tagja.
- Német politikai aktivista, Adorno diákja, elsősorban a diákmozgalom elméleti értelmezéseivel foglalkozott korai, 1970-ben bekövetkezett haláláig.
- Az 1968-as diáklázadás egyik vezetője Németországban.
- BENCE György – KIS János – MÁRKUS György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest, T-Twins, 1992. 1972-ben szamizdatként jelent meg a kötet.
- Nagy hatású filozófus (1934–2016), a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* című könyv betiltása után nem publikálhatott. 1977-ben emigrált, tanított a Sydney-i Egyetemen, majd annak professzoraként vonult nyugdíjba.
- Andrew ARATO: Civil Society Against the State: Poland 1980–81, *Telos*, 1981/47, 23–47, <https://doi.org/10.3817/0381047023>. Andrew ARATO: Empire vs. Civil Society: Poland 1981–82, *Telos*, 1981/50, 19–48, <https://doi.org/10.3817/1281050019>.
- Paul PICCONE (1940–2004) olasz–amerikai filozófus, a *Telos* alapító főszerkesztője. Lásd <https://telosinstitute.net/>.
- Szociológus, a New School for Social Research professzor emeritusa, a Transregional Center for Democratic Studies tudományos főmunkatársa és a Democracy Seminar vezetője.
- Adam Michnik a lengyel ellenzék értelmiségi szervezetének, a Társadalmi Önvédelmi Bizottságnak (korábban Munkásvédelmi Bizottság, KOR) volt az egyik vezetője 1989 előtt. Lech Wałęsa tanácsadójaként részt vett a lengyel kerekasztal-tárgyalásokon. 1989 után a legnagyobb lengyel napilap, a *Gazeta Wyborcza* főszerkesztője.
- Jacek Kuroń (1934–2004) lengyel politikus, a KOR egyik alapítója és vezetője, majd a lengyel alsóház képviselője 2001-ig, illetve munkaügyi és társadalompolitikai miniszter (1989–1991 és 1992–1993).
- Lásd ARATO 1981 (9. vj.).
- Andrew ARATO: From Spain to South Africa, in A. A.: *The Adventures of the Constituent Power: Beyond Revolutions?* Cambridge, Cambridge University Press, 2017, <https://doi.org/10.1017/9781316411315>.
- Lásd például Andrew ARATO: Civil társadalom Lengyelországban és Magyarországon, *Politikatudományi Szemle*, 1992/2, 53–80.
- Filozófus, a magyar ellenzék egyik vezető alakja 1989 előtt. 1988-tól a Szabad Kezdeményezések Hálózata ügyvivője, majd a Szabad Demokraták Szövetségének elnöke 1992-ig.
- Amerikai közgazdász, a Columbia Egyetem professzora. A Nemzetközi Valutaalap és a Világbank tanácsadójaként vett részt a dél-amerikai és közép-európai átalakulások gazdasági formálásában.
- Tadeusz Mazowiecki lengyel miniszterelnök 1989 és 1991 között.
- Közgazdász, politikus, a demokratikus ellenzék tagja, a Szabad Kezdeményezések Hálózatának, majd a Szabad Demokraták Szövetségének egyik alapító tagja. 1990–2002 között parlamenti képviselő.
- Ferenc FEHÉR – Andrew ARATO: *Gorbachev: The Debate*, New Jersey, Humanities Press, 1989.
- Lásd 15. vj.
- Granville AUSTIN: *The Indian Constitution. Cornerstone of a Nation*, Oxford, Oxford University Press, 1999.
- Lásd például: Andrew ARATO: Conventions, Constituent Assemblies, and Round Tables: Models, Principles and Elements of Democratic Constitution-Making, *Global Constitutionalism*, 2012/1, 173–200, <https://doi.org/10.1017/S2045381711000050>. Andrew ARATO: Forms of Constitution Making and Theories of Democracy, *Cardozo Law Review*, 1995/2, 191–232.
- Charles TILLY (1929–2008) amerikai szociológus, politikatudós, történész, 1984 és 1996 között a New School professzora.
- Yossel Mashel Slovo (1926–1995), a Dél-afrikai Kommunista Párt vezetője.
- Cyril Ramaphosa, a Dél-afrikai Köztársaság elnöke 2018 óta.
- HARASZTI Miklós: *Orbán Viktor nyakkendője*, Budapest, HVG Könyvek, 2025.

28. Eddig összesen 27 alkotmánykiegészítést fogadtak el a több mint 11 000 javaslatból.
29. A pontos pozíció, amelyet 2007-ben töltött be: U.S. State Department Democracy Lecturer and Consultant on Constitutional Issues (az amerikai külügyminisztérium alkotmányos kérdésekkel foglalkozó demokrácia-szakértője és előadója).
30. Török–amerikai politikai filozófus, a Yale Egyetemen a politikatudomány és politikai filozófia Eugene Meyer professzor emeritája.
31. Andrew ARATO: Turkey: Authoritarian Constitution Making, Reform, and the Crisis of Constitutionalism, in *Post Sovereign Constitution Making: Learning and Legitimacy*, Oxford, Oxford University Press, 2016, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198755982.003.0006>.
32. Tükörfordítása a végrehajtó hatalomhoz lojális bíróság angol kifejezésének: packed court.
33. Az *Alkotmányos demokrácia: kibívások és megoldások* című konferencián, 2025. május 16-án.
34. Jelenleg a berlini Humboldt Egyetemen az Összehasonlító Demokráciakutató Központ (Center for Comparative Research on Democracy) társigazgatója.
35. 2001–2002-ben volt oktatási miniszter Peruban.
36. Politikaelmélettel foglalkozik, az Universidad Nacional de San Martín professzora Argentínában.
37. *Az Alkotmányos demokrácia: kibívások és megoldások* című, Arató András tiszteletére, díszdoktorrá avatása alkalmából tartott konferencia, ELTE TáTK, 2025. május 16.
38. VAJDA Mihály: *A fasizmusról*, Budapest, Osiris, 1995. A könyv eredetileg 1976-ban jelent meg *Fascism as a Mass Movement* címmel angolul, majd franciául. Magyarul csak a rendszerváltás után jelenhetett meg.
39. Narendra Damodardas Modi (1950–) 2014 óta India miniszterelnöke.
40. Ramachandra GUHA: *India After Gandhi. The History of the World's Largest Democracy*, London, Macmillan, 2007.
41. Kerala állam India dél-nyugati részén.

KEREKASZTAL- BESZÉLGETÉS

Az ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola és a Politikai és Nemzetközi Tanulmányok Intézete 2025. május 15–16-án nemzetközi konferenciát szervezett Arató András díszdoktori avatásának tiszteletére „Alkotmányos demokrácia: kihívások és megoldások – Arató András Doctor et Professor Honoris Causa 80” címmel. Ezen a konferencián hangzott el az a két kerekasztal-beszélgetés, amelynek szerkesztett változatát itt közöljük.

ALKOTMÁNYOS HELYREÁLLÍTÁS: A 2021-22-ES VITA TANULSÁGAI ÉS A JÖVŐ KIHÍVÁSAI*

Kovács Kriszta: Az alkotmányos helyreállításról szóló panelbeszélgetés címe az is lehetne, hogy „Mit lehet tenni?” Más megfogalmazásban ez a „terápia”-panel, amelynek résztvevői Halmai Gábor, Kovács Ágnes és Szűcs-Zágoni Zoltán Gábor. Mi négyen az ELTE Társadalomtudományi Karának oktatói vagyunk. A panel ötödik résztvevője Miklósi Zoltán, a CEU professzora. A panel interdiszciplináris, mert Miklósi Zoltán a politikai filozófia, Szűcs-Zágoni Zoltán Gábor a politikatudomány, Kovács Ágnes a jogelmélet felől érkezett, Halmai Gábor pedig alkotmányjogásként lett nemzetközileg ismert. Munkáikban máshol van a fókusz és a hangsúly, de mindannyian foglalkoznak a modern, alkotmányos, más néven liberális demokrácia mibenlétével és jelen pillanatban az alkotmányos helyreállítás kérdésével is, ilyen vagy olyan aspektusból.

A kérdéseim először a közelmúltat érintik, a második körben a jövőre fókuszálunk majd. Miért kellett egy panel az alkotmányos helyreállításról az Arató András munkásságát tárgyaló konferencián? András a kilencvenes években sokat foglalkozott a posztautoriter, posztszuverén alkotmányozással. Ez egy olyan alkotmányozási modell, amely kétfázisú: az első lépés egy kerekasztal-tárgyalási folyamat a régi rendszer képviselői és az új demokratikus erők részvételével. Ezt követi egy második lépés a szabad választásokat követően, amikor a demokratikusan megválasztott és összeállított parlament elfogadja a rendszerváltozást lezáró alkotmányt. A kerekasztal ötlete később is felbukkant Arató Andrásnál. 2021-ben felmerült a kérdés, hogy hogyan állítható helyre az alkotmányosság egy olyan autoriter rendszerben, ahol a talán szabad, de biztosan nem tisztességes választás eredményeképpen a demokrácia iránt elkötelezett pártok kormányzó többséget szereznek ugyan, de nem elégséges többséget az alkotmányos szabályok átalakításához. A helyreállítás lehetséges forgatókönyveiről szóló vitában Arató András a Halmai Gáborral a *Verfassungsblog*ra írt közös cikkében úgy érvelt, hogy egyfelől a megszerzett parlamenti többség csak az egyszerű többséghez kötött döntésekhez és törvények elfogadásához használható. Más-

felől azonban kívánatos egy kerekasztal létrehozása, amelynek a feladata egy, az új alkotmány létrehozásáért felelős alkotmányozó gyűlés megválasztásának és összetételének a meghatározása. Az első kérdésem a következő: hogyan látjátok ma ezt a négy-öt évvel ezelőtti vitát és annak dilemmáit?

Halmai Gábor: Először talán a motivációról valamit, hogy miért írtuk ezt a cikket. Ha nagyon sarkosan fogalmazunk, akkoriban két fő álláspont létezett. Az egyik a legalista álláspont volt, amit például Jakab András képviselt. Abból indult ki, hogy ha nincs kétharmados parlamenti többsége az új kormánynak, akkor nincs mit tenni az Alaptörvénnyel. Semmilyen kompromisszum nem képzelhető el a legalitás talaján. Ez az álláspont persze nagyon sokban támaszkodhatott arra a Sólyom-bíróági felfogásra, hogy jogállamot nem lehet jogállamellenes eszközökkel újraépíteni.

A másik egy radikálisan forradalmi álláspont volt. Ezen belül többféle nézet kapott helyet. A legszélsőségesebbet Vörös Imre képviselte. Ő azt állította, hogy nincs jelentősége az Alaptörvény jelenlegi, alkotmánymódosításra vonatkozó kétharmados szabályának, mert a rendszer maga illegitim az Alaptörvény ellenállási záradéka alapján. Nem kell ezért foglalkozni az Alaptörvény legalitásával, a parlamenti többség minden további nélkül alkothat új alkotmányt. Mi egyik álláspontot sem fogadtuk el, próbáltunk egy közbenső megoldási javaslatot tenni. Ez két feltételezésre épített: egyfelől, hogy a bebetonozott Alaptörvényt a választási eredmény alapján feltehetően nem lehet megváltoztatni, másfelől, hogy a rendszer valóban autokratikus. Arató András ez utóbbit nem gondolta. Én annyiban hasonlatosnak tartottam a helyzetet az 1989-eshez, hogy 2022-ben is indokolt lehetett volna módot találni egy alkotmányozó hatalom létrehozására, éppen a kétharmados dilemma kiküszöbölése végett. Ennek a posztszuverén megoldásnak, ahogyan András az 1989-es helyzetet leírta, megint csak a kerekasztal-tárgyalás lehetett volna a legmegfelelőbb formája arra, hogy kidolgozzon egy tervezetet, amelyet azután a parlament

* A 2025. május 15-én elhangzott kerekasztalt összeállította és a beszélgetés szövegét szerkesztette Kovács Kriszta.

jóváhagy. Ezután kerülhetett volna sor egy alkotmányozó nemzetgyűlésre. Ma tudjuk, ez az egész vita okafogyottá vált akkor, mert a Fidesz a korábbiakhoz képest is nagyobb többséget szerzett a 2022-es választáson. András ezután azt mondta, hogy nincs mit csinálni, a Fidesz tizenhét százalékpontos előnnyel megnyerte a választásokat. Ergo ezek demokratikus választások voltak, vége a dalnak. Még két hibát is felrótt az akkori ellenzéknek. Az egyik, hogy nem volt helyes az illegalitás programjával kampányolni, mondván, ha nem tudunk alkotmányozni, akkor majd kikerüljük az Alaptörvényt. A másik hiba szerinte azt volt, hogy az ellenzéknek nem lett volna szabad a rendszerváltás szlogenjét a zászlajára tűzni, és az ukrán–orosz konfliktusban sem lett volna szabad olyan mértékben az ukrán oldalra állnia, mert ez nem sok választópolgárt vonzott.

Kérdés, vajon a 2022-es helyzet aktualizálható-e a 2026-os állapotokra. Szerintem valami olyasféle eljárást kellene követni, mint amelyet Chilében követtek a legutóbbi alkotmányozási procedúra során, bár annak eredménye nem ad sok okot az optimizmusunkra. Ami szintén nem kedvező egy esetleges kerekasztal esélyeit illetően, az az, hogy nemcsak a jelenlegi hatalom nem tűnik hajlandónak tárgyalni a kihívójával, de a kihívó sem látszik késznek bevonni más ellenzéki erőket ilyen tárgyalásokba. Ráadásul az a politikai erő, amelyik, most úgy tűnik, komoly vetélytársa lesz a Fidesznek, nem látszik elkötelezettnek lenni azok iránt az alkotmányos értékek iránt, amelyek kívánatosak lennének a jogállam helyreállításához. Bár hajlamos vagyok elfogadni azok érveit, akik szerint ez feltehetően politikai taktika, és a legfőbb cél annak mindenáron való elérése, hogy az Orbán-kormány tűnjön el. Ezzel én maximálisan egyetértek, és természetesen támogatok minden ilyen törekvést.

Miklósi Zoltán: Én úgy gondolom, hogy az alapkérdés 2021–2022-höz képest semmit nem változott. Az alapkérdés, hogy az autokrácia eljárási szabályai kötelezők-e egy olyan kormányra nézve, amelyik az autokratikus állampártot követi majd a hatalomban. És ezzel egy-két korábbi kérdést meg is válaszoltam. Én az Orbán-rendszert autokráciának tekintem, és azt állítom, hogy az autokratikus jog – tartalmától függetlenül – nem rendelkezik legitim autoritással. Legitim autoritás alatt azt értem, hogy a jog a tartalmától függetlenül nagyon súlyos, általában döntő indokokat szolgáltat arra nézve, hogy a hatálya alatt álló személyek betartsák az előírásait. Azt is gondolom a demokraciamelet művelőinek a többségével együtt, hogy a demokrácia szükséges feltétele a legi-

tim autoritásnak. Ettől függetlenül természetesen igaz, hogy autokratikus viszonyok között is sokszor erős indokok szólnak a törvények betartása mellett, köztük morális indokok is. Ezek az indokok azonban nem a legitim autoritás létezéséből következnek, hanem – legtöbbször – az adott törvény tartalmával függnek össze. Tehát ha igaz az a feltételezés – amit most nem fogok külön megindokolni –, hogy az Orbán-rendszerben, 2025 Magyarországon autokráciában élünk, akkor ebből az is következik, hogy az autokrácia törvényei, ideértve azokat is, amelyeket tartalmuknál fogva van okunk betartani, nem rendelkeznek legitim autoritással abban az értelemben, hogy a megsértésük ténye önmagában helytelen.

Amikor legitim autoritással bíró törvényekről beszélünk, akkor azt mondjuk, hogy a törvény tartalmától függetlenül kötelez bennünket, akár egyetértünk vele, akár nem. Egy demokráciában nem önmagában álló kötelezettség, hogy betartsuk a demokratikus úton hozott törvényeket, hanem egymásnak tartozunk ezzel, demokratikus állampolgárok, akik szabad és egyenlő személyekként közösen gyakorolják a politikai autoritást közvetítőik, képviselői intézményeik útján. Tehát ha megsértjük a demokratikus úton hozott törvényekre vonatkozó előírásokat, akkor az egymással mint szabad és egyenlő állampolgárokkal szemben fennálló kötelességeinket sértjük meg.

Autokráciában nincs szó ilyen közös autoritásgyakorlásról, mert a törvények nem a szabad és egyenlő polgárok közös autoritásgyakorlása útján születnek, ezért pusztán a törvények megsértésével nem sértjük meg senki jogait és morális igényeit. Ettől függetlenül lehetnek jó gyakorlati indokaink arra, hogy bizonyos törvényeket betartsunk, így például azokat, amelyek tartalmuknál fogva helyeselhetők. Tehát még az autokrácia törvényeinek egy jelentős része is tartalmilag olyan szabályokat, eljárásokat állít fel, amelyek egyébként természetes, morális követelményeket kodifikálnak, ezeket a tartalmuknál fogva kell betartani. Például olyanokat, amelyek ebben a 2021–2022-es vitában is elhangzottak, de a történet végén nagyon fontos részletkérdésekben nem értek egyet Vörös Imre álláspontjával, és azt gondolom, hogy az autokráciából a demokráciába való átmenetnek, hogyha nem is a formális eljárási szabályokat, de a reguláló elveket követnie kell, hogy a procedúra valamilyen módon leképezze a legitim eljárásokat.

Ha az autokratikus állampártot sikerül leváltani a részben szabad, de szemernyit sem tisztességes választás keretei között, az új kormánytöbbségnek önkorlátozó módon kell eljárnia. Bizonyos eljárási elveket előre le kell szögeznie, és ezekhez tartania kell

magát, határidőket és egyéb kötelemeket kell elfogadnia magára nézve annak érdekében, hogy a szabályok megsértése során is kifejezésre juttassa a jogállam iránti elköteleződését. Azt gondolom, hogy ez a formula, amely a polgári engedetlenségben mint tiltakozási formában is jelen van, megfelelő változtatásokkal átültethető az autokráciából a demokráciába való átmenet eljárási elgondolásaira. Azokban az esetekben, amikor szükséges megsérteni az autokrácia eljárási szabályait, akkor is olyan módon kell ezt tenni, amely kifejezi a törvények, a demokratikus jogállam iránti tiszteletünket.

Kovács Kriszta: Kíváncsi volnék arra, mit gondolsz, mikor szükséges megsérteni az autokratikus rendszer szabályait. Térjünk vissza erre a kérdésre a következő körben. Most Kovács Ágnesé a szó.

Kovács Ágnes: Be kell vallanom, hogy nekem inkább kérdéseim vannak, mintsem kész válaszaim. Három állítással kapcsolatban fogok mondani valamit. Az első az alkotmányjogi vita lehetséges kereit érinti. Nyilván a politikai körülmények diktálják majd, hogy milyen lehetőség lesz a demokratikus jogállami restaurációra, az alkotmányos helyreállításra. És a politika körülményei a legalitást teljesen irrelevanttá tehetik. A legalitás egy olyan igazoló elv, amely fontos szerepet játszik ebben a vitában, de jogásként igazából nagyon limitált a kompetenciánk annak megtervezésében, hogy miként kerülhet sor az autokrácia lebontására. Előállhat az a szituáció, hogy a jogrendszer nem működőképes, hogy egymással rivalizáló intézmények működnek, amelyek nem fogadják el egymást legitim szereplőként. Lehet, hogy szükség lesz egy új alkotmány elfogadására, de az is lehet, hogy új alkotmány elfogadása nélkül is lehet majd az alkotmányosság elveinek megfelelő kormányzásról beszélni. A 2021–2022-es vitát is a politikai körülmények vezették abba az irányba, amerre vezették, mert volt esély arra, hogy ha kis többséggel is, de kormányváltás lesz, és felmerült a kérdés, hogy mit lehet tenni egy ilyen helyzetben. A politikai kontextus határozza meg, hogy az alkotmányjog milyen válaszokat ad erre a kérdésre.

A másik gondolatom a legalitás elvének tartalmáról szól, ami nehezen választható el a demokratikus legitimáció fogalmától, erre utalt például Sólyom Péter is a *Fundamentumban*, az alkotmányozásról szóló vitában. Amikor 2010-ben a Fidesz hatalomra került egy szabad választást követően, masszív társadalmi támogatottsága volt, függetlenül attól, hogy a választási rendszer már akkor is aránytalan volt, mégis az ellenzéki pártok elindulhattak, és érvényesülhetett a szólásszabadság. Ezek az elemek azt igazol-

ják, hogy 2010-ben a Fidesznek volt valamifajta demokratikus többségben is megmutatkozó legitimációja, ami lehetővé tette számára, hogy alkotmányozzon az akkoriban irányadó szabályok szerint.

A legalitásérv az állampolgároknak a joghoz való viszonyulásában egy fontos szempont lehet: akinek van politikai támogatottsága, annak joga van jogszabályokat alkotni, és ebbe az is belefér, hogy átalakítja a jogrendszer bizonyos alapvető elemeit.

Az előbbi érvelés a jogászok nézőpontját is meghatározza. Itt fontos továbbá kiemelni, hogy a 2012-es Alaptörvény nem szakított nyíltan a korábbi alkotmányos rendszerrel. Az intézmények funkcióját korrigálták, újragondolták. Voltak olyan úgymond „reformok”, hatáskör-átalakítások, amelyeket maguk az intézmények vagy szakmai szereplők kezdeményeztek vagy támogattak, gondoljunk csak a bírósági igazgatás megreformálására vagy a bírói ítélet elleni alkotmányjogi panasz bevezetésére. A jogászok nézőpontjából nehéz azt mondani, hogy volt egy egyértelmű töréspont, amely miatt megkérdőjelezhető a 2010 utáni politikai rendszer jogi alapjainak a legitimítása. Ezért a jogászok egy jelentős része nem állítja, hogy az egész jogrendszer legitimitása hiányzik.

Végül arról beszélnek, amit most úgy neveznek, hogy a „jogelmélet adóssága”. Szerintem a magyar jogrendszernek a jelenlegi állapota felkínálja a „gonosz jog” kérdésének újragondolását. A gonosz jog problematika a jogelméletben nagyon marginális téma, de talán segíthetne azokban a helyzetekben, amelyeket 2021–2022-ben modelleztek. Olyan helyzetben vagyunk, hogy a jelenlegi jogrendszerünk számtalan súlyosan igazságtalan szabályt tartalmaz. Felmerül a kérdés, hogyan lehet egy ilyen helyzetben jogásként viszonyulni a jogrendszerhez. Mit lehet ilyenkor tenni, hogyan kell eljárunk? Egy szemléletes példa, ami a hajléktalanságot büntető törvénnyel történt. Molnár Noémi írt arról, hogy a bírók elérték, például felmentő ítéletekkel, hogy ne legyen működőképes a jogszabály. Lehet, hogy túlzás egy ilyen helyzetet a náci Németország rendszeréhez hasonlítani, mert nyilván a mai autokráciák nem az egyenlőség nyílt tagadására épülnek, de az, hogy a hajléktalanokat börtönbe zárják pusztán azért, mert szegények, hogy a lakhatási szegénységet rendszeti eszközökkel akarják megoldani, nincs messze a gonosz jog koncepciójától. Közben persze nem tudjuk, hogy belefér-e a koncepcióba. Sajó András szerint a mostani autokráciák nem érik el a náci rendszer brutalitását, amiből számomra az következik, hogy a hozzáállásunkat nem alapíthatjuk a rendszer tagadására. De a jogelmélet nem foglalkozik eleget ezzel a kérdéssel, és nem ad választ arra, hogy melyek azok

a helyzetek, amikor megszűnik az engedelmisségi kötelezettségünk, vagy hogy az igazságtalan szabályokat hogyan tudjuk kikerülni úgy, hogy közben mégis hűek maradjunk a jogászai hivatásunkhoz.

Kovács Kriszta: Nagyon köszönöm, Szűcs-Zágoni Zoltán Gáboré a szó.

Szűcs-Zágoni Zoltán Gábor: Azon gondolkoztam, azt mondjam-e, hogy „nincs véleményem” ebben a kérdésben, vagy azt, hogy „túl sok véleményem” van. Végül inkább a „túl sok” mellett döntöttem. És még egy apróság: bizonyos szempontból ez a panel rossz ómen, kiindulva a legutóbbi alkalomból, amikor 2022 előtt ilyen dolgokról beszéltünk. Remélem, nem bántok meg ezzel senkit.

A posztiszuverén alkotmányozás koncepciójában, amely az 1989-es rendszerváltásra jól ráillik, az az igazán érdekes, hogy van egy hatalom, amelyik már nem akarja a hatalmat, csak szeretne túlélni, és van egy (vagy több) felemelkedőben lévő politikai erő, amelyik nem szeretne káoszt, zűrzavart, tragédiát. Így létrejön egy olyan helyzet, amikor nincs senki, aki igazán egyedüli döntési helyzetben lenne, és minden fél motivált abban, hogy megegyezésre jusson a többiekkel. Ezzel szemben 2021–2022-ben rettenetesen hiányzott, és szerintem most is hiányzik egy hasonlóan posztiszuverén helyzet. Ez azért nagyon fontos, mert a mi kérdésünk az a hipotetikus kérdés, mi volna, ha egy ilyen forgatókönyv alakulna ki. Azt merem állítani, hogy ilyen forgatókönyv jelenleg az összes releváns szereplő fejéből hiányzik. A Fidesz azt mondja, ismét kétharmad lesz, vagy esetleg nem, de mindenképpen győzni fognak. A releváns kihívók pedig azt gondolják, ők fognak nagyot nyerni. Ebből nem következik ugyan, hogy ne lehetne a hipotetikus kérdésről gondolkodni és beszélni, csak fontos látni, hogy a mostani helyzetnek főleg negatív tanulságai vannak, ti. hogy mire nem lehet számítani. Ha ennek ellenére mégiscsak előállna a posztiszuverén helyzet, senki nem volna rá felkészülve. Nem azért, mert nem gondolkodunk erről, hanem azért, mert a releváns szereplők nem erre készültek. És akkor persze elkezdhetnek gondolkodni meg példákat idézni, meg olvashatnak szakirodalmat, vagy megkérdezhetnek tanácsadókat. De valószínűbb, hogy leginkább a tanácsalanság és frusztráció alakítja majd a helyzetet, és nem valami más.

Egy-két dologhoz hozzá akartam szólni. Az egyik az, hogy nem értek egyet azzal, amit Miklósi Zoltán mondott arról, hogy autokráciában ne lehetne legitimitásról vagy autoritásról beszélni. Igazából borzasztó lenne, ha ez igaz lenne, ezt az egész érvelést téves-

nek tartom. Hogy miért, arról írtam angol és magyar nyelven is, nem fárasztanám a jelenlévőket. A másik észrevételem azzal kapcsolatos, hogy milyen nagy bizonytalansági tényezőt jelent a hipotetikus kérdésünk megítélésében az az elképesztő távolság, ahogyan az emberek az őket körülvevő világot érzékelik, és ami ténylegesen van. Kicsit poentírozva a kérdést: ki tudja, mi maradna Magyarországból, ha kiszednénk belőle a NER-t? Egyfelől, ha kiszedjük a sok ezer milliárd forintot felemésztő intézményeket, mint a Corvinust, a Mathias Corvinus Collegiumot és más hasonlókat. Másfelől, ha szembesülünk azzal, hogy ténylegesen mi van az olyan társadalmi alrendszerek helyén, a paraván mögött, mint az egészségügy, oktatási rendszer vagy a MÁV. Nemrég éppen a kollégáink engedtek bepillantani a paraván mögé, amikor a KSH bizonyos adatainak megbízhatóságával kapcsolatban fogalmaztak meg szakmailag megalapozott problémákat. Ennek a helyzetnek pedig van egy érdekes következménye a hipotetikus kérdésünkre nézve. Tudniillik nagyon nehéz azzal kapcsolatban mit mondani, hogy mi az, ami az emberek számára elfogadható kell legyen a jövőben, hiszen az ő percepciójuk és a valóság közötti távolság nagyfokú bizonytalanságot jelent minden ilyen hipotetikus helyzettel kapcsolatban. Tulajdonképpen amellet is tudnék érvelni, és a személyes meggyőződése alapján inkább erre hajlok, hogy erősen legalistának kell lenni. Mégis, el tudom képzelni, hogy egy kormányváltás után, ha hirtelen fellebben Maya fátyla, olyan politikai helyzet, közhangulat alakul ki, amelyre már nem biztos, hogy van szigorúan legalista megoldás.

Kovács Kriszta: Köszönöm, a második körben éppen erre a jövőre fókuszálnék. Arató András egy interjúban úgy fogalmazott, hogy a jog és a jogszerűség lesz a legnagyobb tétje sok konfliktusnak, amellyel a közeljövőben szembe kell néznünk. Ezzel kapcsolatban kérdezlek benneteket: kinek mit jelent a jogszerűség, legalitás? Ki milyen konfliktusokat vizionál a jövőben? Illetve arra volnék kíváncsi, hogy a jövőbeli konfliktusok során használhatók-e, és ha igen, mennyiben azok a tapasztalatok, amelyeket mondjuk Lengyelország felhalmozott a Tusk-kormány ideje alatt. Gondolok itt a Velencei Bizottságnak a jogállamiság helyreállítása érdekében tett lengyel lépésekről szóló véleményeire, az európai szupranacionális bíróságok által illegitimnek nevezett bírósági tanácsok és bírók sorsára vagy éppen az uniós vagy nemzetközi joggal szembemenő korábbi jogszabályok megváltoztatásának lehetőségére. Meg is adom a szót, és természetesen mielőtt a jövőről beszélnétek, alkalmatok lesz reagálni az előző körben elhangzottakra.

Miklósi Zoltán: Lehet, hogy kisebb a nézetkülönbség köztünk, mint ami elsőre látszik. Én politikai filozófusként elsősorban a politikai moralitás és másodsorban a politikai stratégia szempontjából közelítem meg ezt a kérdést, és nyilvánvalóan nem jogászként. Másodsorban, azt talán nem hangsúlyoztam eléggé az előző körben, hogy én az autokrácia eljárási szabályairól beszélek. Az én tézisem egy viszonylag szűk és elméleti tézis. Azt mondom, hogy eljárási szabályok pusztán megsértése önmagában nem jelent morális problémát. Létezik egy általános vélelem a legalitás mellett, és ebből az következik, hogy a legalitást, az autokrácia eljárási szabályait bizonyos szükségességi szempontok alapján lehet csak megsérteni: amikor ezt a demokratikus helyreállítás szükségessé teszi. És ez nem mindegyik autokratikus problémára, törvényre fog vonatkozni, és nem mindegyik számunkra ellenszenves vagy akár illegitimnek tekintett pozíció elmozdítására fog vonatkozni, hanem csak azokra, amelyek kimondottan akadályozzák a demokratikus átmenetet, szabotálják a demokratikus helyreállítást. Önmagában tehát az autokratikus jog létezése nem teremt indokot a betartására.

Egy kicsit részletesebben előre tekintve: azt gondolom, hogy a fő konfliktusok valószínűleg az Alkotmánybíróság környékén lesznek, mert ha a következő kormány feltehetően olyan transzgresszív lépéseket tesz, amelyekről itt beszélek, és amelyek szerintem morálisan igazolhatók, akkor egy csomó intézményes kérdés merül majd fel. Például hogy milyen intézményes instancia fogja kimondani azt, hogy végső soron intézményesülnek ezek a döntések. Érvényesülnek-e intézményes és társadalmi realitásként, abban az értelemben, hogy a releváns intézmények szereplői, működtetői és az állampolgárok elfogadják-e az eljárási szabályok megsértésével kialakítani szándékozott helyzetet vagy sem, de azt gondolom, hogy végső soron ezek a politikai stratégia kérdései.

A politikai stratégia fő kérdése ebben a tekintetben az, hogy sikerül-e az új kormánynak olyan terepre terelnie a politikai konfliktust és a konfrontációt az állampárt pozícióban maradt figuráival szemben, amely az ő számára kedvező, és amellyel demonstrálni tudja az autokratikus szabotázs létezését és jellegét. Ha ez sikerül, akkor ezáltal társadalmi többséget teremthet a transzgresszív lépések mögé. Végső soron ezen fog múlni, hogy sikerült-e megteremteni a támogatottságot az eljárási szabályok megsértésével kialakított helyzet mögött. Ez nem jogi eljárásokon fog múlni.

Halmai Gábor: Örülök, hogy Miklósi Zoltán hozzáfűzte az előző hozzászólásához azt, amit most mondott, mert szerettem volna erre is reagálni, de

próbálom kötni a mondanivalómat az újabb kérdéshez. Amiről nem volt szó az első körben, hogy a Fidesznek 2010-ben és aztán csökkenő mértékben volt egy "output legitimitása": az, hogy megnyerte a választásokat. Ezek a választások egyre kevésbé voltak szabad és fair választások, ez kétségtelen. Sőt, 2014 után, 2018-tól biztosan, a kétharmad a választási szabályokkal történő manipuláció és a médiaszabadság hiánya eredményeként alakult ki. De az, hogy a Fidesz feltehetően a csalások nélkül is több szavazatot kapott volna, mint bármelyik más párt, az azért biztosított egyfajta legitimitást. Szerintem ez a fajta legitimitás azért limitálja azokat a lehetőségeket, amelyekkel élni lehet, és ehhez még az is hozzáadódik, hogy sajnos az egész magyar rendszerváltásnak 1989-től kezdődően volt egy komoly participációs deficitje. Igaza van Tóth Gábor Attilának, aki a *Nemdemokrácia* című könyvében írja, hogy voltak bizonyos participációs elemek a folyamat során, például a novemberi népszavazás 1989-ben, meg a populáris akció jogintézménye, de azért alapvetően ez a rendszer nem egy participációs alkotmányosság alapján épült fel. Nem is épülhetett, hiszen hiányzott az az alkotmányos kultúra, amelyre alapozni lehetett volna. Azt sem szabad elfelejteni, hogy azok, akik a Fideszt ma már nem támogatják korábbi híveik közül, nagy valószínűséggel nem azért nem támogatják, mert azt tette az alkotmányossággal, amit tett. És nem véletlen az sem, hogy Magyar Péter mindeddig nem hozta szóba sem a jogállamiság, sem a demokrácia, sem az alkotmányosság kérdését, pláne nem azt, hogy az Európai Unió jogosan fogalmaz meg jogállamisági problémákat a magyar kormánnyal szemben, mert pontosan tudja, hogy ez nem egy népszerű taktika. Magyarul, erre nem lehet építeni. Tehát arra nagyon nehéz lesz építeni a 2026-os választások után, akármi legyen is annak az eredménye, hogy a magyarok szeretnének visszatérni az alkotmányos demokráciához, és első dolguk, hogy egy igazán jogállami alkotmányt alkossanak. Ez nem elhanyagolható körülmény szerintem. A 2021–2022-es vitában, sőt később is említettem ezt, a CEU-s Sólyom-konferencián, amelynek előadásai közül több megjelent a *Fundamentumban*. A konferencián Kis János megpróbálta egy kicsit megkaparni a Sólyom-tételt, amely szerint a jogállamot nem lehet jogállamellenes eszközökkel helyreállítani, és azt mondta, elképzelhetők bizonyos kivételes helyzetek, de ennek vannak feltételei. Az egyik feltétel az, hogy szükséges legyen, a másik feltétel, hogy arányos is legyen ahhoz képest, amekkora kár keletkezett a jogállam állapotában. Kivételes kell legyen, tehát főszabályként nem dobhatjuk sutba a létező legalitást, amibe, hát sajnos az Alaptörvény is beletartozik.

Itt térnek ki Lengyelország példájára. Azt gondolom, hogy a jogállamiság tekintetében a lengyel és a magyar helyzet sohasem volt azonos. Az, ami Magyarországon történt az elmúlt tizenöt évben az alkotmányosság, a jogállamiság leépítésével, az eljutott egy olyan pontig, a korlátozottan kompetitív autokrácia állapotáig, ameddig a lengyelek nem jutottak el. Ez nagyon erősen befolyásolja azt, hogy mit lehet tenni, és mit nem. Azt gondolom, hogy azokban a tesztekben, amelyeket Kis János és mások is megfogalmaztak, az is benne van, hogy arányosítani kell ahhoz képest, ahogyan a magyar hatalom visszaélt az alkotmányban biztosított jogaival.

A lengyel hatalom sokkal kevésbé élt vissza a saját hatalmával. Osztom a Velencei Bizottság kritikáját, hogy nem lehet például egy törvénnyel egyik napról a másikra elbocsátani kétezer-ötszáz bírót, akárhogy is választották meg őket. Ennek más, szofisztikáltabb módját kell választani. Például úgy, hogy egyenként vizsgálják meg, hogy azok a bírók valóban rászolgáltak-e arra, hogy elbocsássák őket. Ugyanígy nem lehet az összes meghozott bírósági döntést törvénnyel annullálni egy pillanat alatt. Már csak azért sem, mert akkor tönkretesszük a jogrendszer biztonságát. Vannak itt tehát súlyos jogállami megfontolások is.

Magyarországon a helyzet ennél súlyosabb, tehát azok a szükségességi-arányossági vizsgálatok, amelyeket szerintem el kell majd végezni akkor, amikor arról döntünk, hogy mit teszünk és mennyi időre és milyen módon félre, azok más eredményre fognak vezetni, de nem vezethetnek egy korlátlan, azonnali megsemmisítéséhez mindennek, ideértve az Alaptörvényt is.

Kovács Ágnes: Jól mondja Halmai Gábor, a magyar helyzet a lengyelhez hasonlítva bizonyos értelemben sokkal súlyosabb. Ugyanakkor a probléma az intézményi rombolás szempontjából nem olyan nyilvánvaló, mint Lengyelországban, éppen ezért egyes intézmények helyzetének rendezése Magyarországon nagyobb kihívás. Erre mondanék példát is. Lengyelországban van egy egyértelmű törés a bírói karon belül: van több ezer bírót, aki azt mondja, hogy másik néhány ezer bírót kinevezése nem érvényes. A lengyel bírók egy része meg a jogász társadalom is azt mondja, hogy a lengyel alkotmánybíróság nem működik legitim módon, kezdve a kinevezési anomáliáktól odáig, hogy a joggyakorlat hová jutott el. Ezzel szemben a magyar Alkotmánybíróság, amelynek a döntéseit ugyan legtöbbször felháborítónak tartjuk, nem merészkedett odáig, mint a lengyel, amelyik kinyilvánította, hogy a luxembourgi bíróság egyes, az

Alapszerződések értelmezésére vonatkozó döntései egyszerűen nem kötelezőek.

A Tusk-kormány reformjai mögött például a legnagyobb bírói egyesület, a *Iustitia* áll. Maga a bírói egyesület és különösen egyes bírók javasolják a legalitás elvének félretételét a rendes bíróságok reformja és a független ítélkezés helyreállítása érdekében. Ott ez a bíróság egy részének a nézőpontja, és érdekes módon a civil szervezetek sokkal óvatosabban fogalmaznak. Tehát ott a legitimitás hiányosságai sokkal nyilvánvalóbbak és szisztematikusabbak egyes intézmények működését illetően, mint Magyarországon.

Nálunk a bírói kinevezések érvényességét általában nem kérdőjelezzik meg, és nincs is ezt megállapító nemzetközi bírósági döntés, mint Lengyelországban. Mi talán most vagyunk abban a fázisban, amikor az Alkotmánybíróságra már csak kádereket helyeznek. Korábban olyan bírók is beültek, akiknek volt tudományos teljesítményük, vagy korábban felsőbb bíróságokon ítélkeztek, és nem voltak inkompetensek. Az egy más kérdés, hogy ők is majdnem teljesen feladták a szakmai integritásukat, de azt állítani, a kinevezésük érvénytelen, ezért alkotható olyan szabály, amely alapján teljesen újjászervezhető az Alkotmánybíróság, azért nehéz, mert nem került sor a legitimitási kritériumok megsértésére. Ennek egyik jele, hogy a magyar bírók még mindig először az Alkotmánybírósághoz fordulnak, ha alkotmányellenességet érzékelnek. Mindebből arra következtettek, hogy kifejezetten nehéz lesz Magyarországon mélyreható intézményi reformokat keresztülvinni, ha ilyen politikai feltételek között vagyunk, és nincs elsőprő társadalmi támogatottságuk ezeknek az intézkedéseknek. Viszont ha van komoly politikai támogatottság az új kormány mögött, akkor a legalitás szabályát bizonyos feltételek mellett zárójelbe tudjuk tenni, és újjá lehet szervezni az egész Alkotmánybíróságot.

Szücs-Zágoni Zoltán Gábor: Bibó Istvánnak egy annak idején sokat emlegetett gondolatát hoznám fel a hamis politikai konstrukciókról: „Mintha a holdban és a hold lakóinak mondták volna mindazt, amit a dinasztjáról, Ausztriáról, a kiegyezésről, a nemzetiségekről, magyarosodásról, revízióról, Szent István-i állameszméről, demokráciáról, földreformról oly sok mértéktartással, oly szép nemzeti szellemben végigmondtak. Nem azért, mert konzervatívak voltak, s az idő túlhaladt rajtuk; egy teljességgel elavult, de igazi, magvas konzervativizmusból is megmarad az, ahogyan a dolgokhoz, kérdésekhez hozzáfogott, ha jól, igazán fogott hozzájuk. De amit ezek

mondtak, az mind arra volt felépítve, hogy koruk mozdulatlan és hazug politikai konstrukciói, amelyek elég hosszú ideig *valóban* érvényesülni tudtak, egyenlőek magával a politikai és társadalmi *realitással*. Amint ezek a konstrukciók összeomlottak, mindaz, amit róluk mondtak, tárgytalanná vált.”

Szerintem ugyanis nagy kérdés, hogy mi fog történni 2026-ban egy radikális politikai változás esetén. Ma nagyrészt abban gondolkodunk, hogy mi történt 2010 óta, és ennek fényében ítéljük meg a jövőre vonatkozó kérdéseket is. De szerintem valószínűbb, hogy olyan helyzet lesz, amiről Bibó is beszél: minden érvényét veszti, amiről idáig gondolkodtunk.

Hajlok rá, hogy azt gondoljam, felvállalva a kockázatát, hogy hatalmasat tévedek, hogy a jelenhez képest minőségileg új szituáció felé haladunk, ahol – kicsit bibói szellemben fogalmazva – minden, amiről gondolkodni voltunk kénytelenek, tárgytalanná válik. Már az elmúlt tizenöt év története is ebbe az irányba mutat. Hogy is nézett ki ez a tizenöt év? Mindig jött egy mély belpolitikai válság, amire következett egy erős politikai eszkalálódási szakasz, és olyan politikai szituáció állt elő, amely nem is hason-

lított az előzményekre. Például ki számított 2013-ban a G-napra? Melyikünknek jutott volna eszébe 2014 elején, hogy 2016-ban kvótanépszavazás lesz? Ki hitte volna 2016-ban, hogy a CEU kénytelen lesz elhagyni Magyarországot?

Ezért is gondolom azt, hogy valami radikálisan új szakasz előtt állhatunk megint. Sőt, már biztosan tudunk két dolgot, ami teljesen más, mint eddig. Egyrészt egy teljesen másfajta ellenzék jött létre, aláásva a korábbi politikai stabilitást, amely a „centrális erőterren” alapult. Másrészt radikálisan és tartósan megváltozott a gazdasági környezet, ami a politikai stabilitás anyagi alapjait ásta alá. Mi lesz az erre adott válasz? Minőségileg erősödő autokratizálódás vagy egy teljesen újfajta politikai konstelláció, akár rendszerváltás? Nem tudom, azt viszont igen, hogy megint egy földcsuszamlásszerű elmozdulás várható, és jó eséllyel megint tárgytalanná válhatnak olyan dolgok, amelyekről azt hittük, hogy gondolkodnunk kell.

Kovács Kriszta: Meglátjuk. Köszönöm a beszélgetést!

A CIVIL TÁRSADALOMRÓL*

Gerő Márton: Arató András (és Jean L. Cohen) civil társadalommal foglalkozó munkáit – elsősorban a *Civil Society and Political Theory* című könyvet¹ – ma már egyértelműen a klasszikusok között tartjuk számon. A jóval korábban alkotó Alexis de Tocqueville, a kortársak között mondjuk Robert Putnam társadalmi tőkével (és részben civil társadalommal) vagy Robert Castells információs társadalommal foglalkozó munkáihoz mérhető jelentőségű munkáról van szó.

András és Jean civil társadalommal kapcsolatos munkáját a lengyel Szolidaritás ihlette: az autoriter körülmények között erőszakmentes eszközökkel jelentős mozgósítást, az életvilág demokratikus potenciáljának megőrzését, sőt előmozdítását és ezzel a rendszer demokratizálását is elősegítő mozgalomként egyfajta ideáltípusként szolgált a rendszerváltó mozgalmak demokrácia- és társadalomelméleti helyének meghatározásához.

A Szolidaritás azt az ígéretet hordozta, hogy autoriter körülmények között is lehet radikális változást elérni és radikálisan demokratizálni a habermasi értelemben vett rendszer (az állam és a gazdaság) szféráit. Ez a radikális, alulról szerveződő és erőszakmentes mozgalmi forma aztán valamelyest megjelent a többi rendszerváltó országban is a '80-as években. Hasonló mintázatok azonosíthatók a korábbi és későbbi demokratizálódási törekvésekben is.

Annak ellenére azonban, hogy az inspirációt a lengyel Szolidaritás jelentette, a civil társadalom elmélete általános elmélet, és legalábbis azzal az igényvel lép fel, hogy a hibrid rezsimok és a nyugati társadalmak kontextusában egyaránt alkalmazható.

András és Jean munkája egyrészt a habermasi társadalomelmülethez, másrészt a demokráciaelméletekhez köti a civil társadalom koncepcióját. Az elsővel kijelöli a civil társadalom helyét a Rendszer és az Életvilág között. A két nagy egység között az egyesületi szféra közvetít: mind a civil, mind a politikai társadalom (és a gazdasági társadalom) egyesületi szféra, előbbi azonban az életvilághoz közel, ahhoz hasonló szerveződési elvek mentén jön létre, míg a politikai társadalom a rendszer szerveződési elveiből, koordinációs mechanizmusaiából adaptál; ugyanak-

kor a politikai társadalom sokszor a civil társadalomból érkezik, lásd a magyar rendszerváltó pártok többségét vagy az LMP-t.

Ez egyrészt segít a civil társadalom helyének elméleti meghatározásában, a sokszor felsorolásszerű vagy konkrét szervezeti formák számbavétele helyett. Másrészt egyszerre teremti meg az elválasztást (a civil társadalom szereplői nem akarnak közhatalmat szerezni, a pártpolitikai aktorok igen), de a kapcsolódást is, és ebből az is következik, hogy míg a habermasi elmélet pesszimista, és a Rendszer és az Életvilág kapcsolatában az Életvilág rombolásának tendenciáit hangsúlyozza, addig az Arató–Cohen-elmélet azt állítja, hogy az Életvilág képes megvédeni magát – legalább részben –, és demokratizálni a Rendszert: radikálisan, ahogy a Szolidaritás Lengyelországban, vagy a liberális demokráciák esetében a reprezentatív demokráciából fakadó demokratikus deficit kitöltésével. Azaz a civil társadalom egy konstans redemokratizálási folyamat fő mozgatórugója (is lehetne).

Abban is egyedi volt ez az elméleti kísérlet, hogy nem kizárólag a nyugati fogalmi apparátust használta, és nem, mondjuk, az új társadalmi mozgalmak elméletét alkalmazta a Szolidaritásra, hanem fordítva, a nyugati demokráciákban kereste meg a közép-európai inspirációjú civil társadalom-koncepció helyét a szervezett civil társadalom és a társadalmi mozgalmak bevonásával. A nyugati mozgalmakutatás az elmúlt 10 évben jutott el oda, hogy a két elméleti hagyományt együtt kellene kezelni.

Az 1990-es években aztán a civil társadalom koncepciója intézményesült, de veszített is a jelentőségéből. Úgy tűnt, hogy a demokráciáért vívott harc eldőlt. A 2010-es években újra egyre fontosabbá vált, és ekkor vált világossá, hogy amikor a demokrácia a tét, akkor a civil társadalom szervezetei valahogy sokkal fontosabbá válnak, hiszen hozzáférést jelentenek a társadalom mélyrétegeihez is. Éppen ezért a populisták mozgalmak és pártok – amelyek egyrészt gyökerezhetnek a civil társadalomban, másrészt megszervezhetik a civil társadalom egyes szegmenseit – igyekeznek elfoglalni és a saját képükre alakítani azt. Ez azt jelenti, hogy arra törekednek, hogy látszólag hasonló, de a civil társadalom pluralizmusát nélkü-

* Köszönjük Póhóányi Lászlónak, hogy a 2025. május 15-én elhangzott kerekasztal-beszélgetés felvételének leiratát átnevezte. A nyers szöveget a beszélgetésben résztvevők javításai után Gerő Márton szerkesztette és látta el végjegyzetekkel. Ezt a munkát a „Civil társadalom és demokrácia? – A magyarországi civil társadalom harminc éve” című Bolyai János Ösztöndíjprogram (BO/00598/23) támogatta.

löző egyesületi szférát hozzanak létre. Ez a törekvés pedig a civil társadalom plurális szegmenseivel való konfliktushoz vezet, amelyben utóbbiak ellenséggént jelennek meg. Éppen ezért az utóbbi években András és Jean újra a civil társadalommal kezdett el foglalkozni, hiszen az új tendenciák új elméletalkotási feladatot is jelentenek.

A továbbiakban a civil társadalom elméleti és gyakorlati megközelítéseinek lehetőségeiről, hagyományairól, elmúlt 30 éves történetéről beszélgetünk Arapovics Máriával, Vajda Rózával, Greskovits Bélával és Nizák Péterrel.

Az első kérdésem tulajdonképpen egy nagyívű kérdés lenne: talán arról mondjatok néhány szót, hogy hogyan változott meg a gondolkodásunk a civil társadalomról az elmúlt 30-40 évben. Mit gondoltok, mennyire relevánsak azok az elméletek, amelyek ebben a nagyon fontos szakaszban születtek?

Arapovics Mária: Először is szeretettel köszöntök mindenkit! Igen megtisztelő számomra, hogy itt lehetek egy asztalnál azokkal, akiknek az elméletét tanítjuk már elég régóta itt az egyetemen. Egy személyes dologgal kezdem: amikor leültem, akkor felismertem, hogy már megint én leszek az első, aki szerepelni fog, hiszen Arapovics Máriaként egész életemben mindig én voltam az első felelő, és minden órára készülnöm kellett, mert mindig nálam nyílt ki a napló. Valószínűleg ez vezetett oda, hogy itt vagyok az ELTE-n, és amikor Marci névsorban olvasta föl a neveket, láttam, hogy megint ebben a helyzetben vagyok. De szerencsére most nem az osztályfogászaton ülünk! Viszont nagyon hálás vagyok, Marci, mert gyakorlatilag összefoglaltad azt az elméletet, amivel foglalkozunk a civil társadalomról szóló diskurzus során. Ezért egy picit visszább mennék időben, hiszen örülök, hogy itt ül Nizák Péter is az asztalnál, akivel a témáról évtizedekkel ezelőtt is gondolkodtunk. Gyakorlatilag a '90-es évek derekán, amikor én még hallgatói képviselő voltam, és arra törekedtünk, hogy megújítsuk, demokratikussá tegyük az egyetemet és a hallgatói képviseletet hallgatói oldalról, akkor sokan foglalkoztunk azzal, hogy mit is jelent az érdekképviselet, a demokrácia, és hogyan kell civil módon szervezkedni.

Akkor még tanárképző kar² is működött itt az ELTE-n, ahol egy civil szakértői csoporttal a Művelődésszervezés Tanszék keretében azt fogalmaztuk meg, hogy egyetemről ne kerüljön ki olyan diák, aki nem ismeri a civil társadalom fogalmát. Ekkor alkotunk meg egy adaptálható képzési programot, melynek *Civil társadalom és nonprofit szervezetek* volt a címe. Valahol így indult az én kapcsolódásom ahhoz, hogy meg kellene fogalmazni azt, hogy mit is jelent

a civil szféra, a civil társadalom, a civil étosz, a civil kurázi. Ma már talán ezek közül egy-egy kifejezést nem is nagyon szoktunk használni.

Egy átmeneti időszakban voltam egyetemista, még pont az a generáció vagyok, aki a rendszerváltás előtti, vagy -változás előtti, időkből is részese volt a társadalmi átalakulási folyamatoknak. Volt előttünk egy ábránd, hogy mit is kellene megvalósítani. Az, hogy ennek az aktív változásnak részese is voltam, az átfordult abba, hogy akkor hogyan tudjuk a demokratikus módszereket átadni másoknak. Emiatt meghatározó volt az, hogy milyen művekhez tudunk fordulni, milyen szakirodalmakat használhatunk. Nagyon fontos volt az, hogy a '90-es évektől már magyar nyelven is megfogalmazódott a civil társadalom gondolata, és egyre több külföldi tanulmány is megjelent itthon. Ezeket próbáltuk az ELTE-n mi is összegereblyézni. Ha szakaszokban gondolkodunk, volt ez a kezdeti szakasz, amikor mindenki nagy vágyakozással tekintett a demokratizálódási folyamatra. A „civil” egy teljesen pozitív szó volt. Nem volt más érzete, mint hogy ez egy pozitív, erős fogalom, és egy vágyott kifejezés is volt. Tulajdonképpen ezekben az évtizedekben vagy években még működött a szóhasználat is.

Aztán a 2000-es évek környékén már a profeszionalizálódás folyamatát éltük meg, ezért tértem ide vissza, a *Civil társadalom és nonprofit szervezetek* képzési programhoz. Akkoriban éreztük, hogy egyfajta infrastruktúra kialakult a civil társadalom mögött, a nonprofit szervezetek intézményesültek, és egyre jobban működni tudtak. Természetesen éreztük, hogy minden gyerekbetegséget magában hordozott a szervezetek alapítása és a jogszabályok kialakítása. Ez egy elég erős korszak volt. Ehhez képest igen nagy változást jelentettek a 2010-es évek, amikor egyszer csak minden fogalom máshogy csengett, más politikai narratívák jelentek meg, és a civil társadalomnak a fogalma már nem olyan pozitívan hangzott, mint korábban. Ebben a nyelv szerepét nagyon erősen kiemelném, magyarszakos is vagyok, rajtunk is múlik, hogy milyen nyelvet használunk, és hogy hagyjuk-e azt, hogy más szavakkal a politika befolyásolja a nyelvünket, vagy az idegen szavak használatával eltakarjuk azokat a kifejezéseket, amiket mi fontosnak tartunk. Az illiberális gondolkodás a 2014-es évektől kezdődően hozott egy nyelvi, érzelmi és egyéb fordulatot. Ekkor jelentek meg a „jó” és „rossz” civil szervezetek, „civil” és „álcivil” szervezetek kifejezések, amelyek mögött vagy volt valós tartalom vagy vélt tartalmak, és aztán sokan átvették ezeket a kifejezéseket.

Ez az a folyamat, amit mi a közösségi és civil tanulmányok mesterszakon a hallgatókkal végig szok-

tunk vizsgálni itt az ELTE Társadalomtudományi Karán. Meghatározó, hogy van mihez nyúlunk, hogy mindig dokumentáljuk is ezeket az időszakokat, kutassuk és megjelenítsük azt, ami van. Egyre kevesebb idő és lehetőség van az egyetemen belül is (például egy levelező kurzus keretén belül), mégis érdemes ezeket a diskurzusokat ébren tartani. Itt az egyetemen különösen. Emiatt kiemelkedően fontos az egyetem szabadsága is. Mindeközben azt is látnunk kell, hogy hogyan változott körülöttünk a világ, és hogy került át minden az online térbe. De én itt most lekerekítem, mert még sok folyamatról fogunk beszélni.

Greskovits Béla: Nagyon szépen köszönöm, hogy itt lehetek. Azzal akarom megtisztelni Andrást, hogy elmondanám, hogy szerintem melyek azok a területek, ahol elméletei frissek és továbbgondolásra érdemesek. És – itt kapcsolódva a Marci által fölvetett kérdéshez – hogyan, miben változott a gondolkodásunk mondjuk a '80-as, '90-es évek óta? Három területet látok: a civil társadalom viszonya az államhoz, a civil társadalom viszonya a demokráciához és a civil társadalom viszonya a politikai pártokhoz. Mind a három területhez hozzájárult András jelentősen. Kezdjük az állammal.

Annak idején a civil társadalom az állam ellenfeleként és kihívójaként működött. Jött a demokrácia tapasztalata, amikor a civil társadalom intézménysült, ami az Andrásnak az egyik komoly és elméletileg körüljárt felfedezése. Ebből adódik, hogy itt egy ciklikus fejlődésről van szó mozgalmi és intézménysült állapotok között, és a hazai és egyéb tapasztalatokat alapján a ciklus minden irányban újra kezdődhet.

Ami lehet jó, és lehet rossz. Az egyik kérdés, ami azonnal fölmerül: hogy kell ezt a ciklust elképzelni? Ez egy ingamozgás vagy egy trendvonal körüli ingadozás? Fázisokból áll, amikre magyarázatot kell keresni? A következő kérdés pedig az, hogy miért. Mik a motívumok? És itt mikromotívumokra is kéne gondolni Albert O. Hirschmann *Shifting Involvement* művének szellemében, de lehetnek makroszociológiai magyarázatok is. Az a legszerencsésebb, hogyha a makroszociológiát a mikromotívumokkal összekapcsolva tudjuk vizsgálni, itt rengeteg munka vár a kutatókra. Na most a következő, ugye két makroszociológiai elemzés is lehetséges. Tehát, miért van ingamozgás az állam és a civil társadalom viszonyában, mi magyarázza ezt? Itt két feszültségre érdemes gondolni, én legalábbis így gondolom tovább András elméletét. Az egyik a reprezentatív demokrácia és a participációs demokrácia közötti feszültség,

mondhatnám. Mi ennek a lényege? Ugye a reprezentációs demokrácia előnye, hogy megválaszolja a kérdést, kit képviselsz.

Ugyanakkor probléma, hogy a reprezentatív demokrácia lényegi eleme a politikai verseny, ezért nem adja meg a politikai közösséghez való tartozás teljes élményét az állampolgároknak. A részvételi demokrácia, illetve a civil társadalom viszont nem igazán jó annak a kérdésnek a megválaszolásában, hogy kit képviselsz. Ezért ez nagyon gyakran felvállalt képviselet. Például egy civil szervezet kinyilvánítja: képviselem a nőket, képviselem a szegényeket, és így tovább. Ami nagyon izgalmas, az, hogy a participációs demokrácia a demokrácia két inherens problémájára is választ ad. Az egyik, hogy egyetlen szavazatunk van csak. De lehet, hogy a politikai preferenciáink intenzívebbek másokénál, még sincs több szavazatunk. Hasonló problémát jelent, hogy csak négyévente szavazunk. Mármost akiknek a politikai preferenciái intenzívebbek, azok gyakran civil társadalmi tevékenységükkel szereznek érvényt a preferenciáiknak, és ez erősíti a politikai közösség élményét.

A harmadik a civil társadalom és a pártok közötti viszony, ami szintén nem mentes a feszültségektől. A pártok gyakran ragadozóként viszonyulnak a civil társadalmi környezethez. Láthattunk, ma is látunk olyan folyamatokat, hogy egy hatalmon lévő párt lényegében kannibalizálja a saját civil társadalmát, államosítással GONGO-kat³ teremt civil társadalmi szervezetekből. Erre nem egyszer a civilek teljes elszigetelődése a válasz, vagyis a civil szervezetek tiltakozása mindenféle feltételezés ellen, hogy nekik pártokhoz közük lehetne. Aztán lehetséges még két további kapcsolat. Az egyik, amivel szintén sokat foglalkozott András is, a politikai pártok által véghez vitt demobilizáció. A harmadik lehetőség egy boldog kapcsolat, szimbiózis, ami egy viszonylag új politikai kategória, a mozgalmi párt koncepciójában jelentkezik. És végül létezik egy antipolitikai harmadikutas utópia, amely szerint a civil társadalom valamilyen értelemben kontrollálja azt az elit politikát, amit a politikai pártok képviselnek és végrehajtanak.

Nizák Péter: Én kicsit más oldalról fogom megközelíteni a dolgokat, a gyakorlati szakember szempontjából, ugyanis valószínűleg azért kaptam meghívást, amit ezúton is nagyon köszönök, mert többekkel a teremben ülök közül én most elég nyomasztó CV-vel rendelkezem a magyar munkaerőpiacon. Ennek a jó oldala az, hogy végigkísérhettem a '90-es évek elejétől a civil társadalom-fejlesztő programokat. Mondjuk úgy; és hogy érdekes megnézni, ezek mit, milyen civil társadalomképet közvetítettek. Hogyan

érzékeltek ezt mondjuk a szervezetek vagy az emberek? Marcival azon viccelődtünk, hogy pont jókor van a konferencia, a közélet átláthatóságáról szóló, kedden 23 óra 58 perckor beadott törvényjavaslat azért jó, mert bemutatja, hogy ez nem az, amit gondoltunk, mert ez a közéleti viták kiiktatása. A „demokratikus közélet befolyásolására tett kísérletek” lenne pontosan a lényeg. Viszont néhány folyóiratról is vannak tapasztalataim, mint a *Civil Szemle*, amelyet azért is alapítottunk, hogy a civil társadalommal, nonprofit vagy civil szektorral kapcsolatos tanulmányokat, kutatásokat össze tudjuk gyűjteni.

Én kicsit leegyszerűsítettebb megállapításokat mondanék, amelyeket azért alapvetően igaznak érzek. Az egyik az, hogy ott folytassam, ahol Béla befejezte, hogy valóban én is úgy érzem, hogy a civil társadalom, mondjuk, úgy, mint politikai agenda vagy elérendő ideális társadalomkép jóval halványabb most, mint a '90-es évek elején vagy közepén volt Magyarországon, és jóval kevésbé szól ilyen értelemben szerintem a közélet arról, hogy, mondjuk, a civil társadalomtól várnánk a megváltást. Ha megnézzük, hogy ez miért is van, azon kívül, hogy milyen a politikai környezet, ha végignézzük a tudományos közélet vitáit, akkor azt látjuk, hogy a civil társadalom nem volt kiemelt téma. Most akkor finom vagyok. Én 2010-ből emlékszem egy vitára a *Politika-tudományi Szemlében*.⁴ Általában az a jellemző, hogy a civil szektorhoz vagy a civil társadalomhoz, a nonprofit szektorhoz kapcsolódó részterületekről beszélgettünk. Ilyen például a mozgalmakutatás, a részvételi demokrácia, a demokráciainnováció, az attitűdkutatások. Ezekben sokszor megjelenik, de úgy, mint civil társadalomról való gondolkodás, azért az nagyon nem volt szerintem jelen.

Ennek szintén nem tett jót szerintem, hogy az Európai Unió, illetve a nagy nemzetközi szervezetek civiltársadalom-definíciói is eléggé intézményközpontúak, hogy úgy mondjam, kicsit sablonosak. Ha megnézzük a magyar civil szektort – majd erről lesz később szó –, mondjuk a szabályozását, az is totálisan eklektikus, tehát hogy azért a '90-es vagy a 2000-es években sem volt nagyon erős a civil társadalom, még a törvényhozói oldalról is lehet látni, hogy most ez hogyan szabályozandó, illetve segítő, uram bocsá'. Szerintem a hatalom oldaláról a civilkép kérdése megoldódott 2010 után, látjuk, hogy ez milyen irányba megy.

Most jelen pillanatban azért teljesen pesszimista nem vagyok, de azt látni kell, hogy a civil társadalomról való gondolkodás olyan értelemben, mint a rendszerváltáskor vagy a '90-es évek elején, akár a tudományos közéletet, akár a civil szervezetek oldaláról nézzük, szerintem nem erős, vagy legalábbis én

úgy érzem, de lehet, hogy ezt nem tudom alátámasztani tudományos adatokkal. Ez inkább alanyi szociológiai megfigyelés, vagyis én így érzem. Egyébként a hallgatókra visszatérve, én vittem a civil társadalom fogalma, szerepe tantárgyat több évig itt az ELTE Társadalomtudományi Karon, és hát azért ez nehéz téma. Mindig csináltunk olyat, hogy előzetes beszélgetés nélkül mondják meg a hallgatók, hogy mi az, hogy civil társadalom, és láthatóan azért vannak ennek nehézségei, még úgy is, ha nem nyitom ki Pandora szelencéjét, hogy mi az, hogy civil szektor, mi az, hogy nonprofit szektor, mi az, hogy civil szervezet stb. Hogyha megnézik, még a tudományos publikációkban is sokszor szinonimaként használnak olyan fogalmakat, amelyek nem szinonimák, illetve teljesen tévesen használják ezeket.

Vajda Róza: Én Marci kollégájaként, kutatóként ülök itt, aki időnként bekapcsolódott olyan kutatásokba, amelyek a civil társadalom egy-egy szegmensével foglalkoztak. Én a nőjogi szférába láttam bele így időnként, és a roma civil társadalomnak az alakulásába több etapban, de átfogó képem nem biztos, hogy van róla. Mindenesetre ott kezdeném esetleg, ahol Péter abbahagyta, ennél a definíciós kérdésnél, hogy ugye a fókusz, tehát ami most a jelenből nézve igazán érdekesnek tűnik, az megváltozott, és látványos az, hogy a civil társadalom nemcsak a demokratikus, a demokratizáló folyamatokban játszik szerepet, hanem mondhatni bármiféle átmenetben, így az autokráciába futó átmenetben is. Tehát a jellemzői nem állandók, hanem a politikai szférához meg az államhoz való viszonyával, de kiemelten a politikai folyamattal magával függenek össze. És talán ebből a szempontból az András által használt ciklusnál mint metaforánál maradványos lehet az irány kérdése. Tehát hogy honnan merrefele megyünk, és a civil társadalomnak a mozgásterét és a jellegét ez is szabályozza, nemcsak a pillanatnyi állapot.

A közelmúltban végeztünk egy vizsgálatot Szikra Dorottya vezetésével, Neményi Marival és Fejős Annával. Az volt az eredeti ötlet, hogy a kormányközeli civil szférát térképezzük fel, de aztán kiterjesztettük a vizsgálatot: tágabban, egyrészt a nőjogi, másrészt a családügyi szervezetek egy részét tekintettük át. És ugye itt eleve előjön a definíciós kérdés: tehát úgy találtuk, amikor terveztük a kutatást, hogy érdemes kiterjesztett fogalommal megragadni azt a civil szférát, amelyre kíváncsiak vagyunk. Így a kötetünkben⁵ egy olyan koncepciót alkalmaztunk, amelybe a támogatottak és a támadottak egyaránt belefértek. Ezt több minden indokolta. Egyrészt a táborok belső differenciáltsága. Most itt gondolok kiemelten a kormány holdudvarára, ahol ugye a nagy

múltú szervezetek és a mostanában alapított GONGO-k, a mozgalmi jellegűek meg az intézményesültek egyaránt szerepelnek, és nagyon különböző még az is, hogy milyen támogatási struktúrákba vannak bevonva. Általában centralizált és közvetlen támogatásban részesülnek, de azon belül nagy különbségek vannak.

Az is érdekes, hogy mivel alapvetően interjúkutas volt ez, a civil önképet is meg tudtuk vizsgálni. Tehát nemcsak a civil szerepek, hanem a civil önkép változásai is érdekelték bennünket. Persze nem lehet mindent készpénznek venni, amit mondanak, és nagyon különbözik a belső meg a külső értelmezés, azért mégis nagyon figyelemre méltó, hogy ezeknek a kormányt így vagy úgy támogató szervezeteknek mennyire különböző felfogásuk van a saját szerepükről.

A szócsőtől kezdve a kormány kritikusaig mindenféle hozzáállás szerepelt a válaszadóink körében. Nyilván a szócső több pénzt kap. Vannak különbségek, de attól még támogatóknak nevezhetők az alapjaiban egyetértő kritikusok is. Mindenesetre az interjúkból kibontakozva egy teljesen más narratíva jelent meg a civil társadalomról. Kérdés, hogy a különböző felfogások hogyan illeszkednek egymáshoz, összeépíthetők-e. A jelenből nézve, amit ez a perspektíva megenged, az egy kritikus újraértelmezése a történeteknek. Itt egy dologra szorítkoznék: arra, hogy tényleg van ez a különbség, hogy a '90-es évek elején optimistán néztünk a civil társadalomra, azt is elvárva, hogy egyébként az állam ezt nagyon fogja támogatni. Arra akarok kilyukadni, hogy nagyon ellentmondásos várakozások alapozták meg a civil társadalmat, és hogy talán el lehet mondani, hogy eleve korlátok közé volt szorítva. Egyszerre vártuk tőle, hogy legyen kritikus az állammal, bírálja, bizalmatlan legyen, ugyanakkor együttműködő is, az államot demokratizálni képes, amúgy meg szolgáltatásokat is pótoljon, tehát legyen a jobbkeze vagy a bal keze, javaslatokkal meg programalkotással segítse.

Ez egy nagyon-nagyon széles portfólió. Persze mondhatjuk, hogy lehet egyszerre bírálni meg befolyásolni, tehát különböző szerepeket játszani, csak hogy közben úgy alakult, hogy a nőjogi szférában létrejött egy túl szoros partneri viszony az állammal, amit tranzakciós működésnek szoktak nevezni. Ennek az egyik fontos oka a civil reprezentáció és a konzultációs mechanizmusok hiányossága, másik oka a forráshiány, ami állami, majd később más csatornába kényszerít. A következménye pedig az, hogy nagyjából elszigetelődött ez a civil társadalom, bázis nélkül maradt, illetve az, hogy elmosódott a határ a civil és az állami között. Sokszor személyes életpályákat nézve is azt látjuk, hogy valaki hol itt, hol ott

bukkan fel. Ennek nyilván vannak előnyei, például az, hogy aktuálisan jobban lehet érvényesíteni bizonyos ügyeket, érdekeket, de hosszú távon mégis kiszolgáltatott, nem ellenállóképessé civil társadalom jött létre. A roma civil szervezetek esete egészen más sztori, az viszont nagyon fontos szerintem, hogy ott sikerült már a kezdet kezdetén, az 1990-es évek elején drasztikusan elfojtani az autonóm szerveződéseket. Tehát ott az állami működés meg egyáltalán ez a kapcsolat az állammal másképp alakult, de most egyelőre befejezem.

Gerő Márton: Rozi kinyitotta Pandora szelencéjét, ami a következő kérdés lett volna: mit is értünk tulajdonképpen civil társadalmon? Az előbbieken magától értetődően használtuk ezt a fogalmat, de azért van 3-4 konfliktus, amin az ezzel foglalkozó kutatók és gyakorlati szakemberek és politikusok is rugóztak a különböző időszakokban. Az egyik jelenleg is akut kérdés, hogy mi van azokkal a szervezetekkel, amelyek nem egyértelműen demokratikus értékrendű szervezetek. Itt lehet gondolni az apolitikus szervezetekre is, meg lehet gondolni a kifejezetten antideмокratikus vagy sokszor a jobboldali populizmust támogató, hagyományörző, vallásos tekintélyelvű szervezetekre, hogy ezek most beletartoznak vagy nem tartoznak bele abba a körbe, amiről mi itt beszélgetünk. Mit kell velük kezdeni tulajdonképpen ebben a helyzetben? Ők hozzájárulhatnak-e a politikai rendszerek demokratizálódásához?

A másik az, ami a '90-es évek elején történt: a magyar civil társadalom is átment mozgalmiból a szervezett civil társadalomba. A kérdés itt az, hogy mi a viszony a formális és az informális szervezetek között. A beszélgetésben korábban a nonprofit kifejezés hangzott el, de az a központi kérdés, hogy a szervezett civil társadalom és a társadalmi mozgalmak között milyen a viszony. Melyik a fontos, melyik nem fontos, hol tudjuk a határokat meghúzni, mi a szerepe a mozgalmaknak, és milyen szerepe van a szervezett civil társadalomnak, ez szintén fontos.

A harmadik pedig, hogy nagyon sokszor az egyértelműen demokratikus, szervezett civil társadalom a városokra koncentrálódik. De mi van a városokon kívüli szervezetekkel? Magyarországon ezt a budapesti-vidéki szervezetek kontextusában szokták tárgyalni, kicsit elmosódó módon. Mi van a kicsi, helyi, apró szervezetekkel, amelyek nagyon összefonódnak a lokális politikával, sokszor különböző sapkákat vesznek fel a szereplők. Itt most olyan civil társadalmakról beszélhetünk, vagy mit gondoltok erről? És talán a negyedik, amit Rozi most említett, az, hogy mennyire van közel az államhoz az adott szervezet. Most

vajon az önmagukat civilnek tekintő GONGO-kat civilnek tekintjük-e, vagy sem.

Vajda Róza: Hát ugye mi annak tekintettük, de úgy tekintettük annak, hogy a kutatás keretein belül. Tehát én ezt az álláspontot nem is szándékozom különösebben megvédeni: nekünk a kutatás szempontjából ez volt előnyös. Emellett egyébként ennek azért van egy olyan, nemcsak a kutatásra szorítókozó, hanem strukturális oka is, hogy éppen emiatt az említett eleve korlátok közé szorítottság miatt a korábbi, 2010 előtti civil társadalom esetében is megvoltak az államtól való függésnek a különböző szintjei. Tehát az igaz, amit sokan megírtak, hogy itt radikálisan új jelenségeket látunk 2010 óta, de attól még a gyökerei ezeknek a jelenségeknek megtalálhatók a múltban. Tehát az, ahogyan ezek a kormányzatnak kedves és hasznos nőjogi vagy nem nőjogi, családjogi civil szervezetek – a nőjogiakat, azokat el lehet felejtetni – rendelkezésre állnak, nem teljesen előzmény nélküli. Nem mondom, hogy ugyanígy, korántsem ilyen formában volt ez tapasztalható a korábbi kormányzatok idején, változó formákat ölt ez a viszony. Most hogy mondjuk meg, hogy meddig civil, és mi kell ahhoz, hogy onnantól kezdve már azt mondjuk, hogy nem civil? Van ez a dolog. A másik a normatív dimenzió, amihez még hozzá akartam valamit fűzni: hogy fogalmi zavarhoz vezet, amikor azt próbáljuk megítélni, hogy valamelyik szerveződés elég civil-e, vagy elég ilyen-e, elég olyan-e. Ebből fakadnak az olyan jelzős szervezetek, mint az „uncivil civil” vagy a kormány nézőpontjából a „rossz” civil. A normatív definíciós kritérium ilyen zavaros helyzeteket teremtet.

Gerő Márton: Egy plusz kérdést azért hozzátennék Péter válasza előtt. Ezeknek a programoknak, amiken te dolgoztál, azért volt egy nagyon erős normatív civilképe. De szerinted mennyire fontos a civil társadalommal kapcsolatos vitákban, hogy a támogatók mit tartanak civil társadalomnak, és milyen normatív szempontokat hoznak be a támogatási programok, amelyek aztán ilyen módon egyre fontosabbá válnak egy közép-európai helyzetre?

Nizák Péter: Azt gondolom, hogy fontos, mert olyan típusú tevékenységekre, olyan típusú, hogy úgy mondjam, magatartásra lehet támogatást kapni, és nyilván azok a szervezetek kerülnek előtérbe, akik ebben a dimenzióban mozognak. De azért ez egy nagyon nehéz kérdés szerintem, mert ha valaki pályázott valamelyik európai uniós intézményhez, akkor tudja, hogy ott jogi forma alapján ítélik meg, ki pályázhat. Nagyon nehéz az, hogy most akkor egyálta-

lán ki pályázhat mondjuk ilyen típusú támogatásokra, ki nem. Attól függetlenül szerintem Magyarországon probléma, hogy normatív vagy leíró jellegű-e a civiltársadalom-képünk. Azért merem példaként említeni a Magyar Gárda mozgalmat, mert magyar bírósági döntés van ez ügyben. A Magyar Gárda mozgalom, alulról szerveződő, önkéntes, közcélokat megvalósítani akaró mozgalom, tehát minden rendben van vele, kivéve, hogy nem a demokratikus dimenzióban mozgott, hogy finom legyek. Tehát ez azért határterület, úgy tudunk viszonyulni hozzá, hogy ha a jogrendbe nem illeszkedő, akkor nyilván kizárják. Most is vannak határesetek, mert minek minősül például a Civil Összefogás Fórum meg a Békemenet? Formailag, hogy úgy mondjam, nem tudom azt mondani, hogy nem az, de hát valahogy mégis úgy érzem, hogy nem. Tehát ezek ilyen szerintem létező problémák. Én a fővárost és a vidéket azért nem érzem annyira különbözőnek, tehát nem ebben érzem a szakadékot. Óriási különbség van főváros és vidéki szervezeti lét között, ez kétségtelen, de szerintem a probléma az más szinten van meg. Tehát ha azt mondjuk, hogy a politikához való viszony az mind a két helyen működik, és hát azt is nagyon nehéz kiszűrni, hogy mikor van az a pont, amikor már totálisan politikai szatelliteszervezetként működik valaki, és egy az egyben pártpolitikai agendát képvisel. Ezt aztán vissza is lehet fordítani, mert akkor ő is mondhatja, hogy jó, én ezt mondom, de te meg azt mondod, tehát akkor te is valamilyen pártpolitikai agendát képviselsz. Tehát ez is egy nagyon nehezen megítélhető terület. Kétségtelenül most azt lehet látni, hogy az uralkodó hatalom mindent fel tud erősíteni. Például a Nagycsaládosok Országos Egyesülete most nagyon fut, nyilván azért, mert a téma, és amit képvisel, egyezik a kormányzat szándékaival. Más szervezetek, mint a Társaság a Szabadságjogokért, nem annyira. Ezt tartom még fontosnak, mert a kormányzat, az állam, a hatalom hozzáállása nagyban befolyásolja a civilekről való gondolkodást, főleg olyanokét, akik nem érdeklődnek a terület iránt. A civil társadalom, a civil szervezetek egyik fő funkciója a kontroll, az érdekérvényesítés. Nos, pont ezt próbálják szerintem akadályozni.

Azt tehát, hogy mit tartunk civil társadalomnak vagy civil szervezetnek, nagyban befolyásolja, hogy mennyire mondja azt akár a helyi önkormányzat is például vidéken, hogy ne szóljon bele az önkormányzat munkájába, mert az már nem civil tevékenység, gyűjtson bélyeget, meg sakkozzon, mert az a civil. Gyakorlatilag a lényeg veszik el. Még egy mondat: például az amerikai USAID, amit az új adminisztráció éppen maga alá gyűr, megszüntet, a klasszikus pluralista demokráciaképet és társadalomképet

képviselte. Az Európai Unió szerintem sokkal intézményközpontúbb meg bürokratikusabb intézmény, és ez, hogy az eredeti kérdésre válaszoljak, visszahat arra is, hogy milyen a civil társadalomról alkotott képünk.

Greskovits Béla: Most itt könnyű kapcsolódnom, mert Rozi is és Péter is nagyon a szívemből beszélt. Én úgy látom a definíciós vitát, hogy itt igazában véve van egy választás eklektikusabb és redukcionistaabb értelmezések között, és ez részben ízlés kérdése. Én a magam részéről inkább az eklektikus értelmezések felé hajlanék, éppen azért, mert kezdettől fogva egy átmeneti társadalomban egy eklektikus tágkeblű, nem szűkkeblű megfogalmazás nagyobb terület leírására tesz alkalmassá bennünket, mint egy redukcionista megfogalmazás. Hadd mondjak két példát.

A gyenge civil társadalom irodalma, ami domináns volt nagyon hosszú ideig, ezeket mind kizárta a civil társadalom köréből, sőt az informális kapcsolatokat az igazi civil társadalom kifejlődése akadályának tekintette, merthogy az emberek azért nem lépnek formális szerződéses kötelekekbe, mert az informális kapcsolatok akadályozzák őket.

Na most ebből jött aztán egy teljesen elhibázott hipotézis is, hogy de ez egy jó hír, mert ez azt jelenti, hogy a demokráciaellenes mozgalmak sem tudják a civil társadalmat mozgósítani. Hát ennek ugye látuk a példáit, mondjuk a polgári körök esetében. Tehát én erre azt mondanám, hogy a polgári körök, ami az egyik kutatási területem, ott pontosan az látszik, hogy eredetileg, amikor egy ilyen, már öntevékeny szakaszban voltak a polgári körök, akkor ezek pontosan ezekre a megörökölt informális kapcsolatokra építettek. Most a másik példa itt az egyházi nacionalista, jobboldali mozgalmak. Megint azt mondom, hogy én viszonylag befogadó lennék akkor is, hogyha ez eklektikus megközelítést jelent. Itt jelentős energiák szabadultak fel a szocializmus után a nemzet meg a vallási hovatartozás továbbgondolásában. Tehát itt megint csak arról van szó, hogy nemcsak a szerződéses, hanem a közösségi kapcsolatok is nagyon fontosak, amelyek részben érzelmi, egy társadalmi részvételi koncepcióhoz.

Na most ugye itt az ellenérv az lenne, hogy ezek kizáró, partikuláris mozgalmak. Tehát hogy az egyházaknak, a vallási mozgalmaknak és a nacionalista vagy nemzeti mozgalmaknak vannak kizáró aspektusai. Ez igaz. Ez egy empirikus kérdés, meg kell nézni, hogy ezek hogyan érvényesülnek. És akkor ugye a kérdésem az, hogy igen, de van nem kizáró mozgalom? Van nem kizáró civil társadalom? Nem arról van-e szó, hogy különböző elvek alapján, legalábbis részben, kitüntetést akasztunk egymás mel-

lére, ami egy mélyebb kérdéshez vezet. Van-e nyílt társadalom? És mik a határai – és ez egy empirikus és elméleti kérdés – a nyílt meg a zárt társadalomnak? Hogyan alakulhat az egyik át a másikba – vissza a ciklusügyhöz. Köszönöm.

Arapovics Mária: Köszönöm. Pont erre szerettem volna én is utalni, és ezért a nyelvi megfogalmazáshoz fordulnék, azaz hogy a „civil” már összetettebb jelentést hordoz, mint a ’90-es években. Hogyha megnézzük a jogszabályi változásokat, akkor most már a „civil szervezet” kifejezés a jogszabályokba neutrális fogalomként bekerült. Innentől jogszabályi alapon is egy eklektikus civil társadalomról beszélhetünk, aminek a bázisát jelenthetik ezek a szervezetek. A „civil szervezet” egy nagyon széles fogalmat takar. Napjainkra már az változott sajnos, hogy a civil az nem egyenlő azzal, hogy demokratikus. A civil nem biztos, hogy egyenlő azzal, hogy autonóm. A fogalom tág lett, többletjelentése van, eltérő, ki mit gondol mögé. Közösségfejlesztőként nem gondolkodhatunk máshogy, mint úgy, hogy a civil társadalom nem egy homogén világ, hanem sokféle értékrenddel, sokféle formával rendelkezik, amiben egyszerre benne vannak a mozgalmak, benne van a spontaneitás és benne van a szervezettség, aminek jogi keretei vannak. A jogi keretek mögött ott vannak a különböző támogatási formák is. A támogatások már rögtön strukturálják is ezeket a szervezeteket, ezek mentén át is politizálódhatnak a szervezetek. Ez egy örök vita, hogy hol van a határ a politika és a civil szervezetek közt, ugyanakkor nekünk befogadó módon kell gondolkodnunk. Képesek vagyunk-e befogadó módon gondolkodni? Közösségfejlesztőként amikor egy közösséggel találkozunk, nekünk el kell fogadni, hogy adott közösségben milyen értékrend van, és nem kérdőjelezhetjük meg azt az identitást, amivel egy közösség rendelkezik. Az, hogy hagyományörző vagy konzervatív, az nekem nem jelent se pozitív, se negatív, sőt azt kell mondanom, inkább pozitív, ha van egy meghatározó identitás, mert legalább valami mentén szerveződnek az emberek. És nem biztos, hogy kell nekünk külön ideológiát a fejlesztés mögé tenni, mert akkor lehet, hogy kirekesztők leszünk mi magunk is. Fontos, hogy sose legyünk kirekesztők, és vegyük észre, hogyha úgy gondolkozunk. Mások a modern városi nagy közösségek, és mások a kisebb települési közösségek. Kis-településeken lehet, hogy a vallások mentén erősebb közösségek jöttek létre, és ez szervező erőt és identitást jelent. Lehet, hogy kapnak erről az oldalról megerősítést, ami segít az elmagányosodás ellen. Alapvető, hogy ne legyenek elmagányosodottak az emberek, és valahová tartozzanak, és formálódjanak.

Hogy a közösség mögé milyen értéktartalmat tudunk tenni, az egy másik kérdés. Ebben már kulcsfontosságúak lehetnek a támogatási formák. Ebben nyilván már megjelennek a politikai törésvonalak. De a politikai törésvonalakon túl kellene gondolkodnunk, és azon túl is, hogy most jobb- vagy baloldal, hogy hagyományos vagy modern, lokális vagy globális a gondolkodásmód. És mindig meghatározó, hogy miket értünk ezek mögött a szavak mögött. Ezért szeretem, hogyha magyar nyelven és érthetően fogalmazunk meg mindent. Például egy nagy projekteknek vezetője voltam, gyűlöltem a társadalmasítás szót, mert ezzel aztán semmit nem mondtunk a helyi közösségeknek. Egyértelműbb volt, ha közösségi részvételt mondtunk. Hasznosabb, ha egyértelműen beszélünk, érthető módon kifejtjük, hogy sokszor nem másról van szó, mint arról, hogy te tudjál dönteni a saját életedről. De akkor mondjuk ezt.

Támogassuk azt, hogy legyenek keretek, hogy erősödjének a közösségek, hálózatok. Lehet, hogy sokszor nincsenek tényleges törésvonalak a hagyományos vallási közösségek és a nyitott városi közösségek közt. Hogyha a demokratikus értékek megvannak ezekben a közösségekben, akkor a demokrácia lehet a közös pont. Elengedhetetlen azt keresni, ami a közös nevezőt jelenti, és nem azt, ami elválaszt bennünket. Például egy nagycsaládos közösségre közösségként érdemes gondolni. Nem jobb- vagy baloldali megközelítéssel. Előfordult egy kutatás keretében, hogy inkább kormányközeli besorolást kaptak ezek a szervezetek. Akkor eszembe jutott, hogy én magam is egy nagycsaládos helyi közösség alapító tagja vagyok. Más kérdés, hogy ma már nem veszek részt a munkában, nemcsak azért, mert felnőttek a gyerekeim, hanem azért is, mert enyhén kirekesztő érzést váltott ki, hogy a vallási fókusz erőteljesen bekerült a közösségbe, amivel én nem tudtam azonosulni. Ez egy személyes példa, de nem biztos, hogy minden szervezet így működik, mert ettől még vannak olyan nagycsaládos közösségek, ahol nem ez az értékfókusz. És abban a pillanatban, amikor mi magunk is elkezdünk stigmatizálni ezekkel a szavakkal, lehet, hogy mást gondol más mögötte. Amikor egy nagy országos közösségfejlesztő projekt keretében módszertant próbáltunk átadni, tapasztaltuk, hogy eltérően értelmezik a közösség és a közösségfejlesztés fogalmát. Kollégáimmal az országon belül olyan sokat utaztunk, mintha kétszer körbejártuk volna az Egyenlítőt, ekkor sok és sokféle közösséggel találkoztunk. Olyan nagy passzivitást érzékelünk Magyarországon, amitől elkezdtünk másként gondolkodni: nem a jobb és bal, hagyományos és új értékrend szerint, hanem aszerint, hogy akkor mivel

tudjuk megtartani egymást, és mi segíti azt, hogy ne magányosodjanak el az emberek egy településen, és hogyan tudnak egymáshoz kapcsolódni. Talán ezek mentén lehet szerveződni, fontos, hogy befogadók maradjunk, és a gondolkodásunk nyitott legyen.

Gerő Márton: Egy kérdés jutott ezzel kapcsolatban eszembe, hogy ezért az egyik kérdés sokszor a civil társadalom kutatásában, az András munkájában is az, hogyan kapcsolódik össze a civil társadalom és a demokrácia. Ugye a civil társadalomtól azt várjuk, hogy a demokráciának valamilyen alapját jelentse, és mintha nem is az lenne a kérdés, hogy pontosan milyen tevékenységet végez egy szervezet, vagy pontosan milyen értékrendje van, hanem mintha az lenne az elképzelés, hogy olyankor lehet demokrácia, ha a civil társadalom – most nem a jogi, hanem a politikai filozófiai értelemben vett – emberi jogi, univerzális értékrend mentén szerveződik. Miután ez a fő kérdés, hogy ilyen vagy olyan civil társadalmakat, egyáltalán nem biztos, hogy egyet, hanem többet látunk-e egy országban, és hogy mit gondoltok, hogy egyáltalán volt-e bármilyen esélye ennek a dolognak az elmúlt 40 évben. És hogyan változott meg talán ebből a szempontból szerkezetileg ez a magyarországi civil társadalom?

Vajda Róza: Én csak egy kicsit akartam reagálni erre a morál vagy a tartalom kérdésre. Tehát például a nagycsaládosok kapcsán nemcsak az a kérdés, hogy hogyan változott meg az ő hozzáállásuk, hanem az is, hogy a kormány stratégiai partnereként külön költségvetési sora van az egyesületüknek. Ott aztán olyan direkt a támogatás, és annyira távol esik minden korábbi pályázati formától, hogy az igazán szembetűnő, tehát tényleg alapvetően megváltozott a viszony az állammal. Mi itt most nagyon különböző célokból és eltérő minőségben definiáljuk a civil társadalmat, és szerintem az teljesen érthető, hogy egy pénzosztó szervezet másképp fogja meghatározni a civilek körét, mint egy kutató, ráadásul az utóbbi esetében még az adott kutatás is befolyásolja ennek kritériumait. Én az inkluzív fogalom mellett érveltem az adott esetben, ami viszont más szempontból problémás: régóta toposz, amióta csak tart ez a folyamat, a beszűkülő civil társadalom, a szűkülő tér fogalma. Kérdés, hogy akkor ezzel mit kezdünk. Most mondjuk azt, hogy a jó hír, hogy nem is szűkül, csak átalakul?

Végül is ezen könnyű segíteni, lehet ráaggatni minősítő jelzőket. Bár az csak fellazítja a fogalmat, és nem segít a definíciós kérdésben, de lehet azt mondani, hogy „demokratikus civil társadalom”. Végül is vannak megoldások.

Gerő Márton: Igen, az a kérdés, hogy volt-e esélye annak, hogy a civil társadalom Magyarországon plúris, emberi jogi alapon szerveződjön.

Vajda Róza: Ugye azt szokták felhozni, van ez a masszív kritika még a korábbi civiltársadalom-elméletekkel kapcsolatban is, hogy mindez nyugati import tartalmilag és már magára a fogalomra nézve is. Itt jön vissza a normatív dimenzió, vagyis inkább a struktúráról van szó: most lamentálhatunk ilyeneken, hogy idegen konstrukció, de aminek az elvesztése fáj, tehát a mobilizáció stb., az nagyon is valóságos és a sajátunk volt. Vagy amiről tudjuk a gyakorlatból, hogy mennyire hiányzik, a reprezentáció vagy éppen a demokratikus működés: ezek nem ránk erőltetett sémák, hanem a politikai folyamatból fakadó igények. Ez a gond a civil társadalom fogalmát eleve egy neoliberális terméknek tekintő bírálatokkal. Másrészt az a gondolat, hogy tőlünk idegen dologról van szó, több forrásból is jöhet, itt összemosódnak a bal- és jobboldali bírálatok. Ráadásul ha megnézzük mondjuk a progresszív, baloldali érvrendszereket, azok ugyanolyan nyugati importok, és akkor mi van?

Greskovits Béla: Elnézést az egyszerűsítésért, de körülbelül azt mondanám, hogy van kétfajta nagy betegsége a demokraciának. Mind a kettőnek nagy irodalma van. Az egyik, amit úgy hívnak, hogy a demokrácia kiüresedése, a másik meg az autokratikus visszaesés. A demokrácia kiüresedése az állampolgároknak a tömeges viselkedéséhez kapcsolódik. Lényegében arról szól, hogy csökken a részvétel a választásokon, a civil társadalmi szervezetekben, a pártok tagságában, illetőleg a pártlojalitásban. Tehát itt lényegében az intézmények fennmaradnak, de üres épületekké válnak, tehát lényegében a politikai elitek uralkodnak egy teljesen kiürült politikai intézményrendszer felett. Na most az autokratizáció más olyan szempontból, hogy ez a politikai elitek viselkedéséhez köthető, antidemokratikus intézményi reformok, jogi reformok zajlanak le, a fékek és ellen-súlyok kiiktatása. Tehát az intézmények formálódnak át, és elveszítik a demokratikus jellegüket. Na most, ami a kérdést izgalmassá teszi, hogy a kiüresedés meg az autokratizáció többféle formában kombinálódhat. Tehát nem feltétlenül az a helyzet, hogy az autokratizáció az kiüresedést követ, vagy megfordítva. Tehát hogy itt tulajdonképpen vannak a boldog esetek, amikor aktív polgárok intézményileg fejtett és fennmaradó demokráciáiról beszélhetünk, vannak a reménytelen helyzetek, ami egy passzív autokráciát jelent, aztán vannak a legizgalmasabb aszimmetrikus kombinációk, ahol ugye az autokrá-

cia aktív polgárok tevékenységén keresztül kerül hatalomra, és van a másik ilyen aszimmetrikus helyzet, ahol tulajdonképpen fennáll a demokrácia, a polgárok teljesen passzívak. Na most, hogyha Kelet-Európát megnézzük, a kelet-európai országokban az összes kombináció előfordult különböző szakaszokban. És itt megint csak lehet arról beszélni, hogy van egyfajta ciklikus kapcsolat, vannak fázisok, és ezeket érdemes empirikusan kutatni.

Nizák Péter: Köszönöm. Viccelődhetnék is, hogy végül is demokraciafelfogásban is nagyon különböző dolgok vannak, tehát nem kell feltétlenül a liberális demokráciában gondolkodni. Illetve hát a másik, hogy szerintem, amit nem hoztunk elő, és a gyakorlatból előhoznám, hogy mondjuk a civil társadalmon vagy mondjuk inkább civil szektoron belül is nagyon érezhető a politikai megosztottság. Ez elég drámai, mert emlékszem, hogy például arról voltak viták korábban, hogy mennyire erős a civil szektor, civil öntudat meg identitás, segítsük egymást. És hát azért föltenném azt a kérdést, hogy mi az erősebb identitás egy normál magyar állampolgárban: a politikai hovatartozás vagy a civil társadalomhoz való tartozás kérdése? Most tényleg csak sarkítok, mert tudjuk, hogy az egyik fő politikai törésvonal Magyarországon az, hogy kormánypárti szavazó-e valaki, vagy sem. Tehát például annak a megítélése, hogy a COVID alatt ingyenessé tett parkolás miatt vannak-e parkolóhelyek, mi szerint dől el? Nincsenek, de én úgy látom, hogy vannak akkor is, ha ez tény-szerűen nem igaz.

A magyar civil társadalomról szerintem meg azt érdemes elmondani, hogy azért vannak más funkciói is, mint amiről eddig beszéltünk, például a szolgáltató szerep. Tényleg civil dolgokra gondolok, tehát nem az álnonprofit szervezetekre, amelyek például a szolgáltató szerepben nagyon erősen jelentek meg a '90-es, 2000-es években. Tehát arra gondolok, amikor összeállnak civilek, és alternatív családsegítőket csinálnak. Most ez a szerep is, főleg az önkormányzati törvény szigorításával, kezd visszaszorulni. A másik, hogy ha végignézzük az immár 35 éves rendszerváltásról a történetet, civil társadalmi mérföldkövek azért voltak, tehát tudnék mondani, bár kétségtelenül, ha azt is ide vesszük, akkor legnagyobb talán a polgári körök szóltak Magyarországon.

Kérdés, hogy mennyire választjuk szét a politikai és civil dimenziót, mert akkor ugye jelen állapotban is lehet találni biztató megmozdulásokat, illetve hát akkor ide tartozik maga a Momentum meg a Milla, és még sorolhatnám. Voltak tehát látványos civil si-

kerek, és szerintem most, hogy mondjam, azért túlpesszimistának sem kell lenni. Egyszerűen nem az a központi szervező elem, inkább politikadominált gondolkodású most a közélet. Ezt a különböző kutatásokból is tudjuk, a magyar demokrácia, mármint a rendszerváltás óta, mindig is képviselitedemokrácia-dominált volt, tehát ilyen értelemben problematikus. Úgyhogy ennyit tennék hozzá. A másik dolog, hogy hihetetlen nehéz mérni, hogy most erős, nem erős, jó, nem jó. Nézegettem a héten mindenféle indexeket. Sokkal okosabbak nem leszünk egyébként tőlük. Magyarország a 2000-es évek közepéig életanuló volt ilyen szempontból, minden indexben egész jól állt, bár az érdekérvényesítés gyengébbnek minősült. 2010-től pedig minden általam hozzáférhető indexből drámai hanyatlás olvasható ki. Köszönöm.

Arapovics Mária: Pont ezt akartam én is hozzátenni, a szolgáltatói szerepet, eddig nem beszéltünk a civil társadalom szerepeiről, a mentén is, hogy mennyire formalizálódott vagy nem formalizálódott egy-egy szervezet.

Érzékeljük azt is, hogy azokban akik felvállalták a szolgáltatói szerepeket, a sokféle adminisztratív intézkedés miatt kialakult egyfajta kiábrándultság és fásultság is. A sokféle adminisztratív megfelelés azért kifárasztja azokat a tenni akarókat, akik lehet, hogy ténylegesen csupán segíteni szeretnének a rászorulókon, és nem mindig tudják ezt megtenni. Akár szektorálisan is megnézhethetjük az oktatási, az egészségügyi, a szociális és egyéb területeket. Miközben lehet, hogy valaki csak tenni szeretné a dolgát, mára mégis minden átpolitizálódott, ez nagyon fárasztó. Ma elhangzott ez a 23:58-kor beadott törvényjavaslat. Őszintén szólva emiatt a tegnapi napomat mereven végigültem, és nem bírtam gondolataimban összeszedni magamat a mai napra. Ugye azért nem titok, hogy egy kerekasztal előtt készülünk valamiféle kérdésekkel, de nem bírtam elővenni ezeket a civil társadalomra vonatkozó kérdéseket. Úgy érzem, hogy érvényüket veszítették a kérdések, és nem tudom ezt mással kifejezni, mint azzal, hogy feketében jöttem. De azért valami lázadás még van bennem, ennek jeléül föltettem egy piros sálát. Néha a hallgatóim körében is érzem az elkeseredettséget, és azt gondolom, hogy ha a fiatalok elkeseredettek, annál nincs rosszabb, és azért mégis valami opti-

mizmust kell folyamatosan képviselnünk. Ezt jelzi a piros sál.

Alapvetően megoldásokat kereső emberként azt gondolom, hogy akkor keresnünk kell a kiutat, és azért a civil szektor mindig kereste a kiutat is. Nagyon sokféle túlélési technika kialakult, és így nézhetjük az intézkedéseknek a jó oldalát is: hogy hogyan lett önszerveződő a szektor, és hogyan erősödtek meg a társadalmi mozgalmak. Említettem ezt a kiábrándultságot a szervezett keretből, ugyanakkor Magyarországon most a mozgalmi jelleg nagyon megerősödött, és szívesen csatlakozunk mozgalmakhoz, amit segít már a digitális tér is, ahol az üzenetek gyorsan terjednek. Lehet, hogy miközben jelen vannak az adminisztratív és jogi korlátok, más irányban tevékenykednek a korábban aktív emberek, vagy akik már nagyon megfáradtak, azok helyett lehet, hogy vannak fiatalok, akik új ötletekkel és közösségi finanszírozásokkal és egész más megoldásokat keresve lépnek. Lényeges, hogy ezt a fajta aktivizmust fenntartsuk, miközben tudjuk, hogy egy neofeudális közegben vagyunk, ahol a passzív paternalizmuson kell túllépni, és ezen át kell segíteni a társainkat meg egymást is. Azt érezzük, hogy Kelet-Európában és Magyarországon is van egy elmozdulás, egy kilépés, és itt lehet, hogy új típusú szerveződéseknek kell megjelenni, mint amik már meg is jelentek, és egy kicsit hátunk mögé tenni a régi törésvonalakat, és új szerveződések létrehozni. Ezt tartom most a legfontosabbnak.

JEGYZETEK

1. Jean L. COHEN – Andrew ARATO: *Civil Society and Political Theory*, Cambridge, Mass. – London, The MIT Press, 1992.
2. A Tanárképző Főiskolai Kar, amely később beolvadt a Pedagógia és Pszichológia Karba
3. Governmental Non-Governmental Organization, azaz kormányzat által létrehozott nem kormányzati szervezet.
4. A vita a *Politikatudományi Szemle* 2009/3. és 2010/1–2. számában zajlott.
5. *Támogatás és támadás. Női civil szervezetek az illiberális demokráciában*, szerk. FEJŐS Anna – SZIKRA Dorotty, Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2020.

DOKUMENTUM ÉS KOMMENTÁR

A kormány felhívása alapján az Alaptörvény 17. módosításának tervezetét 2026. június 22–27. között volt lehetőség véleményezni a társadalmi párbeszéd online felületén. A *Fundamentum* szerkesztősége az itt közölt szöveget nyújtotta be.

A FUNDAMENTUM SZERKESZTŐSÉGÉNEK VÉLEMÉNYE MAGYARORSZÁG ALAPTÖRVÉNYE TIZENHETEDIK MÓDOSÍTÁSÁNAK TERVEZETÉRŐL

A *Fundamentum* emberi jogi folyóirat szerkesztőiként az Alaptörvény tizenhetedik módosításának tervezete (a továbbiakban: tervezet) kapcsán az alábbi véleményt fogalmazzuk meg.

A tervezettel kapcsolatos alapvetésünk, hogy az alkotmányos demokrácia leépítésében segédkező szereplők elmozdításának indoka kizárólag az a – megfelelő eljárásban igazolt – tény lehet, hogy ezek a közjogi tisztségviselők az autokratikus átmenet kiszolgálói és nem annak hatékony fékei voltak. Ennek vizsgálatára egy erre szolgáló eljárásban, a szélesebb közvélemény előtt folytatott érdemi vitában kell hogy sor kerüljön. A tervezet maga is utal a demokratikus jogállam és az alkotmányos közbizalom helyreállításának fontosságára. Ennek szellemében ugyanakkor kifejezetten problémásnak tartjuk az olyan megoldásokat, amelyek – például a nyugdíjkorhatár leszállításával vagy a köztársasági elnöki mandátum megszűnésének a záró rendelkezések közötti kimondásával – nem középpontba állítják, hanem elrejtik a tartalmi alkotmányos indokokat. Ráadásul az előbbi megoldás nem is éri el a kívánt célt, hiszen az autokratizálódásban komoly szerepet játszó testület, az Alkotmánybíróság tagjainak jelentős részét a helyén hagyja. Az alkotmányos demokrácia helyreállítása az alkotmányos demokrácia értékeinek megerősítésével képzelhető el, ezt segítik az átmeneti igazságosság olyan eszközei, amelyek a múlttal való szembenézést és a felelősség kérdését jogállami eljárásban vizsgálják. Az ilyen eljárásokat követő elmozdítással egyenrangúan fontos követelmény, hogy az új közjogi vezetők megválasztása a függetlenségüket leginkább garantáló szabályok alapján történjen. Ezeket a garanciális szabályokat indokolt már ebbe a tervezetbe is beépíteni.

Messzemenőig támogatjuk azt a – módosítás kapcsán is elhangzott – tervet, hogy az alkotmányos helyreállítás részeként meginduljon az a széles társadalmi részvételen alapuló alkotmányozási folyamat, amely az 1989, illetve 2010 utáni tapasztalatokat is felhasználva egy olyan alkotmány elfogadásához vezet, amely a közvélemény széleskörű támogatását maga mögött tudva helyezi új alapokra a magyar alkotmányos demokráciát. Mivel a tervezet deklarált

célja az új alkotmány előkészítéséhez szükséges alapok megteremtése, fontosnak tartjuk, hogy a módosítás erősítse meg az alkotmányozásra vonatkozó igényeket azzal, hogy rögzíti annak menetrendjét, és előírja az előkészítő bizottság Országgyűlés általi megválasztását.

Az alkotmányozási folyamat részeként kell dönteni a köztársasági elnök megválasztásának módjáról és a kiemelt tisztségviselők megválasztásának körleteiről is. A jelenlegi tervezetben továbbá szerepel az országgyűlési képviselők mandátumának maximuma – ez álláspontunk szerint szintén olyan kérdés, amelynek rendezése egy átfogó alkotmányozásra tartozik.

Az alábbiakban, a véleményezési határidő rövidségére is tekintettel, nem a tervezet egészére, csupán annak egyes részeire kívánunk reagálni és annak kapcsán javaslatokat megfogalmazni. Hangsúlyozzuk, hogy többféle igazolható megoldás is létezhet a kiemelt közszereplők elmozdítására, ahogy vannak olyanok is, amelyek nem igazolhatók.

KÖZTÁRSASÁGI ELNÖK

„Az Alaptörvény tizenhetedik módosításának hatálybalépését követő napon a hivatalban lévő köztársasági elnök megbízatása megszűnik.” (7. cikk)

Úgy tűnik, ezzel az Országgyűlés átugrik egy olyan eljárást, amely a szélesebb közvélemény előtt vizsgálná a hivatalban lévő köztársasági elnök eddigi tevékenységét abból a szempontból, hogy az összefér-e az intézmény alkotmányos szerepével. A köztársasági elnök felelősségének megállapítására a javasolt megoldásnál sokkal alkalmasabb lenne a konkrét jogsértéseket vizsgáló, Alaptörvény szerinti megfosztási eljárás kezdeményezése. Tisztában vagyunk azzal, hogy az eljárás kimenetele a jelenlegi szabályok alapján a függetlenséggel nem vádolható Alkotmánybíróság döntésén múlik. Ezzel a problémával

összefüggésben, de egyébként általánosságban is alapvetően két megoldást látunk kivitelezhetőnek. Ehhez nem elegendő pusztán a 70. életévet betöltő, egyoldalúan a Fidesz által kinevezett alkotmánybírák leváltása, a testület egészének függetlenségét garantálni kell, az erre vonatkozó eljárási szabályokat pedig már a módosításba is bele kellene foglalni. Ennél természetesen sokkal egyszerűbb – de a módosítás szerinti megoldásnál mindenképpen átláthatóbb – lehet, ha a köztársasági elnökkel szembeni megfosztási eljárás szabályait módosítja a tervezet.

Ezen a ponton felvetjük egy olyan eljárás létrehozásának lehetőségét is, amely kifejezetten a lényegi kérdés vizsgálatára szolgál: eddigi működése során súlyosan megsértette-e alkotmányos feladatát az adott hivatal gyakorlója? Ez a kiszámítható, egységes és átlátható eljárás más közjogi méltóságok esetében is alkalmazható lenne, és példát mutatna a társadalomnak az átmeneti igazságosság érvényesítésére. Különösen fontos ez akkor, amikor számos más szférában – például a sajtó vagy az akadémiai intézmények esetében – is felmerül az igény az elmúlt években elkövetett etikai vétségekkel és jogsértésekkel való szembenézésre. Egy általánosabb eljárási szabály az alkotmányos demokrácia leépítésében való részvételre és az ezzel kapcsolatos alkotmányos kötelezettségek megszegésére utalhatna, így nem vetné fel a személyre szabott Alaptörvény-módosítás problémáját. Az üzenet egyértelmű lenne: bárkinek, aki a legfontosabb kötelezettségét – a magyar alkotmányos demokrácia védelmét – súlyosan és ismételten megsérti, számolnia kell a következményekkel.

A fentiek alapján tehát elsősorban azt javasoljuk, hogy nyilvános és az elmozdítás valódi indokaira alapozott eljárásban kerüljön sor a köztársasági elnöki megbízás megszüntetésére. Egy ilyen eljárásban a jogállami működés megerősítését nemcsak maga az eljárás, hanem az ott elhangzó érvek is hordoznák.

AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG TAGJAI

„Alkotmánybíróság tagjának megbízatása a hetvenedik életévének betöltése napján megszűnik.” (3. cikk)

A tervezet az alkotmánybírák részbeni elmozdítására a korhatár leszállításának módszerét alkalmazza. A fentebb kifejtett érveinkből következik, hogy itt sem tartjuk elfogadható megoldásnak, hogy nem az Alkotmánybíróság, illetve az alkotmánybírák alkotmányosságot sértő működésére fókuszál az eljárás, azaz nem arra reagál, hogy az alkotmányosság leépítésében az intézmény nem korlátként működött, hanem támogatóként vett részt. A nyugdíjkorhatár leszállítása három, részben összefüggő okból tűnik

szerencsétlen megoldásnak: (1) A Fidesz–KDNP-kormány 2012-ben a bírói nyugdíjkorhatár leszállítását használta a rendes bírósági szervezet személyi összetételének radikális átalakítására és a bírósági vezetők jelentős részének elmozdítására. Amikor pedig politikai érdekei azt diktálták, éppen az alkotmánybírók hetvenéves korhatárát törölte el. Az új nyugdíj-szabályokat mindenfajta átmenet nélkül vezette be úgy, ahogyan azt a jelenlegi tervezet is teszi. Ez a stratégia az alkotmányosság leépítésének eszközei között kiemelt szerepet játszott az elmúlt időszakban. (2) A korábbi nyugdíjkorhatár visszaállítása nem a középpontba helyezi, hanem elrejteti a módosítás valódi indokait. (3) A korhatár mint mérce elviekben sem felel meg a valódi alkotmányos indoknak, így „rossz helyen vág”, ugyanis nem a probléma lényegét, azaz a függetlenség hiányát oldja meg. A szabály formálisan egy korábban létező korlát visszaállítása, így akár tekinthető olyan lépésnek is, amely illeszkedik az alkotmányos helyreállítás programjába. Tartalmilag azonban sokkal közelebb áll az alkotmányos leépítésnek ahhoz a momentumához, amikor a bírákat tömegesen kényszernyugdíjazták. Mindkét esetben közös, hogy a politikai szándék, illetve a szabály logikája és részben az indokolása elváltak egymástól. Utóbbi probléma jelentőségét látszólag csökkenti, hogy egyébként komoly érvek szólnak a teljes testület elmozdítása mellett, tehát nemcsak a hetven feletti bírák esetében vannak ilyen alkotmányos indokok. Ugyanakkor éppen az igazolja az eljárás szükségességét, hogy egy általános – valamennyi alkotmánybíróra vonatkozó –, egyenlő, a szakmai és morális integritás követelményeire fókuszáló, azaz valódi érvekre alapított vizsgálat könnyen más eredményt hozna. Itt röviden annyit jegyzünk meg, hogy több egyhangú testületi döntés esetében is megáll az az érv, hogy az Alkotmánybíróság mint testület a segítőjévé és nem gátjává vált az alkotmányos demokrácia lebontásának. Ilyen döntésnek tartjuk például a Klubrádió ügyében született 3064/2022. (II. 25.) AB határozatot és a rabszolgatörvény ügyében hozott 18/2021. (V. 27.) AB határozatot. A felelősség mindenre kiterjedő vizsgálata nélkül az alkotmánybírák elmozdítása olyan üzenetet hordoz, hogy aki időben átáll, vagy ügyesen taktikázik, az az alkotmányossági szempontoktól függetlenül elkerülheti annak vizsgálatát, hogy milyen módon élt vissza a rábízott hatalommal.

A mostani megoldás kockázata az is, hogy – hasonlóan a 2010 utáni helyzethez, amikor a látszólagos jogfolytonosság miatt sokan nem észlelték, hogy a homlokzat mögött egy alkotmányosság-ellenes szerv működik – 2026-ban sem lesz egyértelmű cezúra sem az Alkotmánybíróság összetételében, sem

a gyakorlatában. Ezzel ismét az alkotmányos helyreállítás programja gyengül.

A tervezetben egyelőre nem látszik a kinevezési eljárás garanciáinak megerősítése, amely kulcsfontosságú elem volna az intézmény függetlenségének helyreállításában. Bár négy új alkotmánybíró megválasztása kétséget kizáróan növelné a testületen belüli pluralizmust, ami az átalakítás egyik fontos indoka és mércéje lehet, a tervezet érintetlenül hagyja az alkotmánybírák megválasztásának jelenlegi szabályait, amelyek egyetlen politikai tömb számára, mindenfajta egyeztetés nélkül teszik lehetővé a megüresedő bírói helyek betöltését. Éppen ez az egyszerű (egypárti) kinevezési eljárás vezetett el egy kizárólag a korábbi kormányhoz hűséges Alkotmánybíróság kialakulásához.

A hatáskörök helyreállítása csak a függetlenség személyi garanciáinak megerősítése esetén érheti el a valódi célját. Bár a tervezet visszaállítja azt a gyakorlatot, hogy az Alkotmánybíróság a tagjai közül maga választ elnököt, ami kétségtelenül erősíti az intézmény függetlenségét, további személyi-szervezeti garanciák hiányában a hatásköri változtatások eredménye kétséges. Az indokolás szerint továbbá a „módosítás a jogállami követelményeket figyelembe véve újból bevezeti az alkotmánybírák megbízatásának 70 éves felső korhatárát és egyben biztosítja, hogy a jövőben az Alkotmánybíróság működése független legyen”. Ez a megfogalmazás is azt a legitimációs bizonytalanságot hordozza, amely szerint a korhatárkorlát feltétele lenne a független működésnek.

Az előző ponthoz hasonlóan tehát itt is azt javasoljuk, hogy valódi alkotmányos indokokra alapított eljárásban kerüljön sor az alkotmánybírák felelősségének vizsgálatára. Egy ilyen eljárás szükségképpen nyílt végű, nem a korra, hanem az alkotmányos demokrácia öröként betöltött szereppel való szembefordulásra fókuszál. A köztársasági elnök működéséhez képest az Alkotmánybíróságnak a jogállam leépítésében játszott szerepe kevésbé tisztázott a szélesebb nyilvánosság előtt. Eljárási szempontból fontos kiemelni, hogy amíg a köztársasági elnökkel kapcsolatos megfosztási eljárás intézményes lehetőségként biztosíthatja a felelősség megállapításának eljárási kereteit, addig az alkotmánybírák esetében ilyen jellegű eljárás nem létezik. Megfontolandó, hogy a megfosztási eljáráshoz hasonló konstrukció az Alkotmánybíróság tagjai és más közjogi méltóságok esetében is rendelkezésre álljon. A szembenézés és az alkotmányos demokrácia megerősítése szempontjából ezért az Alkotmánybíróság esetében még fontosabb lenne a lehető legkonkrétabb formában és indokokkal megjeleníteni, hogy a testület illetve annak tagjai elárulták alkotmányos küldetésüket.

A KÚRIA ELNÖKE ÉS AZ ORSZÁGOS BÍRÓSÁGI HIVATAL ELNÖKE

A bírósági szervezet függetlenségének helyreállítása nem történhet meg a két legfontosabb bírósági vezető elmozdítása nélkül. A tervezet bár fenntartja e hivatalok megszűnésének eddigi eseteit, köztük a megfosztási eljárást, kiegészíti azt egy új esettel, a bírói kezdeményezésre történő visszahívással. Tekintettel arra, hogy mind a Kúria elnökének, mind az OBH elnökének megbízatását az Országgyűlés hozza létre, a tisztségből való visszahívást nem lehet a bírósági szervezethez telepíteni. A bírák csak olyan bírót hívhatnak vissza, akit ők maguk bíznak meg valamilyen feladattal, például egy bírói testület igazgatásával. A tervezet az előbbi, dogmatikai aggályokon túl nyitva hagyja az új visszahívási eljárás szabályait is, és nem garantálja, hogy a két kiemelt bírósági vezető nyilvános számonkérésére sor kerül.

A Kúria elnökének és az OBH elnökének leváltását a „tisztségtől való megfosztással” a jelenlegi Alaptörvény is szabályozza, és ezt a jogkört az Országgyűlés kezébe helyezi. Az Országgyűlés által lefolytatott megfosztási eljárásra akkor kerül sor, ha a Kúria elnöke vagy az OBH elnöke „valamely cselekménye, magatartása vagy mulasztása miatt a tisztségére méltatlanná vált”. Ez az eljárás elviekben lehetőséget nyújt arra, hogy az új parlament egy nyilvános eljárásban tisztázza, milyen szerepet játszottak az említett bírósági vezetők a bírói függetlenség megnyirbálásában és az autokrácia kiépítésében. Mivel a megfosztási eljárás kezdeményezésére a köztársasági elnök jogosult, az eljárás integritásának garanciája egy új, független köztársasági elnök megválasztása. Ennek biztosítása esetén is szükség lehet azonban egy további garanciális szabály beépítésére. A Fidesz-KDNP-kormány 2011 végén az akkori főbíró, Baka András mandátumát idő előtt szüntette meg. Az Emberi Jogok Európai Bírósága megállapította az Emberi Jogok Európai Egyezménye 6. cikkének sérelmét, mivel Baka leváltására kifejezetten a személyre szabott alkotmányos szintű szabály elfogadásával került sor, amely ellen a Legfelsőbb Bíróság akkori elnökének nem állt rendelkezésére független bírói fórum előtti jogorvoslati lehetőség. Az EJEB szerint tehát sérült Baka tisztességes eljáráshoz való joga. A Baka-ügyben 2016-ban meghozott nagykamari ítélet óta eltelt 10 évben az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága visszatérően hangsúlyozta, hogy a bírói függetlenség elvéből következően valamely bírói hivatal megszűnése esetén az érintett bíró számára rendelkezésre kell állnia egy független bírói szerv előtti hatékony jogorvoslatnak. Erre tekintet-

tel a Miniszteri Bizottság 10 éve sürgeti a magyar kormányt, hogy a Kúria elnökének elmozdítására létrehozott megfosztási eljárást egészítse ki megfelelő eljárási garanciákkal. Ennek az elvárásnak azonban Magyarország mindeddig nem tett eleget, így egy esetleges megfosztási eljárás a jelenlegi szabályok betartása mellett is beleütközhet az európai emberi jogi sztenderdekbe. Hasonló aggályok az OBH elnökének elmozdítását lehetővé tevő „megfosztási eljárással” kapcsolatban is felvethetők. Felmerülhet, hogy a Baka-ügyben megfogalmazott sztenderdek nem alkalmazandók a jogállami helyreállítás kontextusában, bár a Velencei Bizottság 2025-ös jogállamisági ellenőrzőlistája kiemeli, hogy a bírák elmozdítása mint radikális megoldás is megfelelő biztosítékokat kíván. A megfosztástól eltérő eljárási megoldások is lehetségesek, így olyan is, amely a Kúria elnöke kinevezésének a körülményeire épít, azaz arra, hogy a jogállamiságot formálisan is sértő, személyre szabott jogszabálymódosítások juttatták pozícióba, így kinevezése is érvénytelen. A jogalkotónak igazolnia kell, mennyiben tartja irányadónak a Baka-döntés megállapításait, amennyiben a Kúria jelenlegi elnökének elmozdítására keres a jogállami követelményeknek megfelelő megoldást.

EGYÉB, ÁLTALÁNOS MEGÁLLAPÍTÁSOK

A legfontosabb közjogi tisztségek kapcsán alkalmazott eljárás mintául szolgál az alkotmányos demokrácia leépítésében viselt felelősség általános vizsgálatához. A jelenlegi módosítási javaslat kevésbé szolgálja azt a célt, hogy az alkotmányos demokrácia értékeit a nyilvánosság előtt megerősítse. Ebből az általánosabb megfontolásból következik továbbá, hogy a felelősség kérdésének felvetése nem állhat meg a fent kiemelt intézményeknél. A gyakran ismételt listából például hiányzik az alapvető jogok biztosa, akinek alkotmányos szerepe szintén a hatalom ellenőrzése, ezért ebbéli tevékenységét indokolt lenne vizsgálni. A Kúria és az Országos Bírói Hivatal elnökének a javaslatban foglalt visszahívási eljárásával kapcsolatban egyelőre nem lehet tudni, hogy a majdan sarkalatos törvényben szabályozni kívánt visszahívási eljárás mennyiben lenne eredményes egy ilyen vizsgálatban.

A tervezet kapcsán fontosnak látjuk minél pontosabban rögzíteni azt is, hogy az új jelöltek kiválasztása során milyen garanciális megoldásokkal kívánja biztosítani az Országgyűlés, hogy az alkotmányosság iránt valóban elkötelezett embereket választ a megüresedő helyekre. Ennek érdekében a tervezet bizonyos pontokon, például a bírósági vezetők kivá-

lasztásánál megfogalmaz javaslatokat, máshol azonban nem.

A képviselőimandátum-korlátozás szellemiségében közel áll a tizenhatodik Alaptörvény-módosítással elfogadott miniszterelnökimandátum-korlátozás gondolatához. A mandátumkorlátozás intézménye az alkotmányozás során eldöntendő kérdés, amely az új alkotmányban kialakítandó modell parlamentarizmussal való viszonyát jelentős mértékben determinálja. Megjegyzendő, hogy a miniszterelnökimandátum-korlátozás felveti annak lehetőségét, hogy egy erősebben a prezidenciális felé mutató kormányforma valósul meg, amely megoldás hazánk modern alkotmányos fejlődéséből hiányzó tradíció. Ezzel összefüggésben felhívjuk a figyelmet arra is, hogy a 16. Alaptörvény-módosítás kodifikációs szempontból nem szerencsés megoldása az, hogy a miniszterelnöki megbízás időkorlátját automatikus megszűnéssel szabályozza (*„ha a miniszterelnöki megbízatást összesen legalább nyolc évig betöltötte”*). Ez a szabályozás ugyanis nem számol azzal az eshetőséggel, hogy a második mandátum kitöltésének vége előtt, az új választás körüli időpontban a miniszterelnök és így a kormány megbízása megszűnik.

Hasonlóan szerencsésebb lenne a vagyonbevallás kapcsán az automatizmus helyett külön eljárásra utalni az olyan súlyos szankciók alkalmazását, mint a megbízatás megszűnése. A vizsgálóbizottságok önálló szankcionálási joga helyett a rendes bírósági eljárás, esetleg sürgősségi elbírálással, megfelelő jogállami garanciát jelentene.

Közjogi intézményrendszerünk integritása súlyosan sérült az elmúlt tizenhat évben, ezt a folyamatot az Európai Unió és az Európa Tanács intézményei, az ENSZ szervei, nemzetközi és hazai civil szervezetek és tudományos kutatások is dokumentálták. A helyreállítás tehát valamennyi alkotmányos intézmény esetében szükséges. A 2026. áprilisi választások eredményeképpen az Országgyűlés személyi összetétele radikálisan átalakult, a többi közjogi intézményrendszer esetében azonban alapvető személyi és szervezeti változtatásokra van szükség. A kívánt változtatások végrehajtására a hatályos jogrendszerben is léteznek jogi megoldások, de ezek az eljárások a Fidesz-KDNP-kormány által elfoglalt, így kompromittált intézmények kooperációjára épülnek, ezért nem aktiválhatók. Ebben a helyzetben megfontolandó lehet egy speciális, az átmeneti igazságosság keretei között működő számonkérési mechanizmus kialakítása, amely általánosan kiterjedne a közjogi tisztségviselők előre meghatározott körére, és elősegítené a közhatalom-gyakorlás szakmai és erkölcsi normáinak újragondolását, ezáltal alkotmányos demokráciánk megújítását.

Ehhez fontos tisztázni, hogy melyek az alkotmányos helyreállítás szempontjából rövid távon is feltétlenül szükséges intézményi változtatások, és melyek azok a kérdések, amelyek egy hosszabb távra szóló alkotmányozási folyamat részét képezik majd. A módosítás sajnálatosan nem minden esetben teszi meg ezt a megkülönböztetést.

Az elmúlt 16 évben számos hazai és nemzetközi szereplő fogalmazott meg kritikát az alkotmányozási és jogalkotási eljárás minőségére vonatkozóan. Az Európai Unió nyomására a magyar kormány 2022-ben megerősítette a társadalmi egyeztetés intézményét, többek között előírva, hogy a társadalmi egyeztetésre bocsátott javaslatok esetében „a véleményezési határidő nem lehet kevesebb nyolc napnál”. Ezt a szabályt a jelenlegi eljárás egyértelműen sérti, mivel mindössze öt napot biztosít az alkotmányosság és a jogállamiság helyreállítása szempontjából alapvető jelentőségű intézményi javaslatok véleményezésére. A jogalkotási eljárással kapcsolatban nem kizárólag a társadalmi egyeztetés rendkívül rövid határideje vet fel aggályokat, hanem az indokolás tartalmi kidolgozottsága is.

A tervezet általános indokolása helyesen rögzíti, hogy célja az alkotmányos demokrácia helyreállítása előfeltételeinek megteremtése. Ugyanakkor önmagában egy általános célkitűzés nem feltétlenül igazolja a tervezetben található egyes megoldásokat: minden rendelkezés esetében külön is be kell mutatni, hogy az miként szolgálja e cél megvalósítását, és hogyan reagál azokra a rendszerszintű problémákra, amelyeket az elmúlt tizenhat évben az Európai Unió és az Európa Tanács intézményei feltártak. Ennek során elengedhetetlenül szükséges az Európai Unió és az Európa Tanács különböző szerveinek legfontosabb megállapításaira is hivatkozni. A minőségi jogalkotás európai standardjaihoz ugyanis nemcsak a megfelelő társadalmi egyeztetés, hanem a kellően részletes és megalapozott indokolás is hozzátartozik. Egy

ilyen horderejű alkotmányos reform előkészítése során indokolt nemcsak a hazai szakmai és társadalmi szereplők széles körű bevonása, hanem a demokratikus alkotmányosság területén kiemelkedő tekintéllyel rendelkező nemzetközi intézmények, mindenekelőtt a Velencei Bizottság véleményének kikérése is. A demokratikus jogállam helyreállítására irányuló jogalkotói szándékot éppen az erősíti, ha a jogalkotó nyitott a szakmai vitára és a külső, nemzetközi kontrollra. Ezzel szemben a sietős, kellően elő nem készített alkotmányos reformok azt a benyomást kelthetik, hogy a jogalkotási folyamat maga sem kíván megfelelni azoknak a jogállami követelményeknek, amelyek helyreállítását célul tűzi ki.

Az alkotmányosság helyreállítása nem lehet kizárólag politikai kérdés: a múlt sérelmeivel a társadalmi nyilvánosság előtt kell szembenézni, jogállami garanciák mellett. Egy demokratikus átmenet sikerét nem csupán az határozza meg, hogy kik kerülnek közjogi tisztségekbe, hanem az is, hogy milyen eljárások vezetnek ezekhez a döntésekhez. Ha az alkotmányos demokrácia helyreállításának eszközei nem tükrözik azokat az értékeket – az átláthatóságot, az elszámoltathatóságot, a tisztességes eljárást és az intézményi függetlenséget –, amelyeket az új rendszer képviselni kíván, akkor maga a helyreállítás is elveszíti normatív erejének egy részét. Éppen ezért olyan átmeneti megoldásokra van szükség, amelyek nem pusztán megszüntetik az autokratikus rendszer személyi és intézményi örökségét, hanem egyúttal hozzájárulnak ahhoz is, hogy a magyar alkotmányos demokrácia hosszú távon stabilabb, ellenállóbb és a jogállamiság értékei iránt elkötelezettebb legyen.

A Fundamentum szerkesztői:

*Ambrus Mónika, Farkas Lilla, Halmai Gábor,
Kállai Péter, Kovács Ágnes, Körtvélyesi Zsolt,
Lux Ágnes, Majtényi Balázs, Mészáros Gábor,
Nagy Alíz, Salát Orsolya, Szentes Ágota*

SZEMLE

„Ahhoz képest, hogy ma a demokráciáról úgy beszélnek világszerte, mint minden nemzet történelmének végcéljáról és szükséges beteljesüléséről, mint a politikai és társadalmi élet legjobb formájáról, vizuális megjelenítésének története igen sovány.”

(Wessely Anna)

A DEMOKRÁCIA IKONOGRÁFIÁJA

A demokrácia Arisztotelész szerint az az állam- és életforma, amelyben az uralmat a nép gyakorolja, azaz a többséget alkotó szabadok és szegények. A „legkiválóbb és legmagasztosabb államforma”, a királyság elfajulása ugyanis a legrosszabb eredményhez, a zsarnoksághoz vezet, annál valamivel jobb korcs az oligarchia, és „még a legtűrhetőbb a demokrácia”. Tehát a demokráciát tartotta a kisebbik rossznak a zsarnoksághoz és az oligarchiához képest, mert egyes oligarchikus vonások hozzáadásával feljavítható, bár közelébe sem ér az ideális uralmi formának, a monarchiának.¹ Ennek oka, hogy a demokrácia a szegények sokaságára támaszkodik, és az irigy szegényeknek a gazdagok feletti uralmát teremti meg – vallották Arisztotelész középkori utódai, azt állítva, hogy a demokrácia voltaképp zsarnokság, Aquinói Tamás szavaival: *populus totus erit quasi unus tyrannus*. Az Arisztotelész-kommentárokhoz igazodó képi ábrázolások ezt az eltorzult uralmat gyakran sokfejtű szörnynek mutatták² – hétfejtű sárkánynak, akitől a király igazságát vagy legalább a kívánságát teljesítő vitéz szabadíthat meg.

A középkori hagyomány allegorikus emberi alakban jelenített meg egyes fogalmakat, erényeket és emberi tulajdonságokat, amihez a Bibliában, az antik mitológiában és a fellelt ókori római szobrokban keresett és talált előképeket. A XIV–XV. században kialakuló Firenzei Köztársaság az önértelmezésének, demokráciájának, politikájának köztéri felmutatásában is ezekhez a példákhoz kapcsolódott. Politikai identitásának két fő pillére Firenze függetlensége (a pápától, a német-római császártól, más városállamoktól) és népének szabadsága volt, amelyeknek jelölője az ótestamentumi Judit, illetve az antik mitológiai Herkules lett.

Herkules már a XIV. század végén ott szerepelt Firenze városának pecsétjén, mintegy vizuális foglaltaként a zsarnokságot megdöntő erőnek és azoknak a keresztény értelmezést nyerő római erényeknek, amelyeket a városállam elvárt, sőt megkövetelt polgáraitól.³ Herkules az újkori európai hagyományban megmaradt a győzedelmes erő megtestesítőjének, noha az általa képviselt polgárerények politikai értelmezése moralizálódott, és az életvitel alternatíváit tematizáló populáris grafikában vagy az egyéni szenvedély és az államérdek konfliktusaként jelent meg például a francia klasszikus drámákban. A választást

előtt álló ifjú Herkules tisztán erkölcsi döntésre kényszerül, választania kell a gazdagságot, kényelmet és élvezeteket ígérő bujaság ligete és az erény várához vezető, lemondást, áldozatot és önmegtartóztatást követelő rögös út között.⁴ Ám teljesen nem tűnik el a nép uralmát megtestesítő Herkules alakja sem; ezt bizonyítja a francia forradalom radikális szakaszában (1793–94) az a próbálkozás, hogy Herkulest mint a szuverén nép politikai cselekvésének szimbólumát léptessék színre.⁵

A Legfelső Lény ünneplése egész napos program volt menetelésekkel, kórusokkal s természetesen Robespierre szónoklataival és szimbolikus akcióival: délelőtt fáklyájával felgyújtotta az Ateizmus bábuját, amelyből a Bölcsesség szobra bújott elő; délután viszont a Champ de Réunionnak átkeresztelt Mars-mezőn a Haza Oltára mellett felépített óriási hegyről lépegett le „mint valami jakobinus Mózes, szétváltak előtte a trikolórszínekben pompázó hazafiak hullámai, s ő kegyesen fogadta a szervezett tapsot”.⁶ A népszuverenitást képviselő Herkules gigászi szobra a műhegy csúcsán emelt 15 méteres oszlopon állt, „kezében a Szabadság egyre zsugorodó, itt már Herkuleshez képest egészen eltörpülő alakjával”.⁷

Ez a hegy tetején „trónoló” Herkules jobban emlékeztetett a tengerből kiemelkedő szörnyre, Leviatánra, mint az idegen zsarnokkal szemben a függetlenséget, a nép uralmát megtestesítő hősré. Judit, a népe szabadságáért a zsarnok Holofernést lépre csalogó és lefejező, megfontoltan cselekvő, gyönyörű, ám erényes és alázatosan szerény özvegy a demokrácia alkalmasabb jelképének ígérkezett.⁸

Az 1260-as évektől kezdve ezt támogatták a Juditot a keresztény politikai gondolkodásba integráló firenzei polgárok Brunetto Latinitól Dantén és Ambrogio Lorenzettin⁹ át Savonaroláig. A Firenze városát irányító testület (a Signoria) két bronzszobrot rendelt Donatellótól a Palazzo Vecchio előtti fötérre (Piazza della Signoria): a Góliátot legyőző Dávid és a zsarnokot megölő Judit szobrát.¹⁰ Ott is álltak évekig, majd a köztársaságot kijátszó Mediciek kerültek hatalomra, és átvitették a szobrokat palotájuk kertjébe (1464-től 1495-ig), amelyek csak a Mediciek elűzése után kerültek vissza eredeti helyükre. Ma múzeumban láthatók, a téren másolatok helyettesítik őket. A *Judit és Holoferné*s talapzatán olvasható eredeti felirat így szól: „A királyságokat elpusz-

títja a fényűzés, a városokat az erények teszik nagygyá. Nézd, hogyan vágja el a gőg nyakát az alázat keze”; az új felirat viszont a közjót szolgáló polgárok példáját dicséri (*Exemplum salutis. Cives posuerunt MCCCCVX*).

Judit mégsem válhatott a demokrácia általános jelképévé. Ennek legfőbb oka a Bibliában a csábítás, majd lenyakazás dramaturgiájával megjelenített női bosszú eseteinek – Jáél és Sisera, Judit és Holofernéz, Delila és Sámson, sőt Heródiás, illetve Szalómé és Keresztelő Szent János – tematikus közelsége, melyek olvasatában és különösen a képi ábrázolásában a késő reneszánsztól kezdve a XX. századig egyre erősödött a kasztrációs félelemtől fűtött erotikus szemlélet, háttérbe szorítva az Úr ellenségeit elpusztító, harcoss asszony dicsőítését.¹¹

A demokrácia újkori vizuális megjelenítésének próbatételén tehát Herkules és Judit is elbukott. A képi ábrázolással újra próbálkoztak a XVII–XVIII. századi Európában, visszanyúlva az uralmi/kormányzási formák arisztotelészi osztályozásához. Az ikonográfiai előzményeket Cesare Ripa először 1592-ben kiadott *Iconologia* című munkájából igyekeztek megismerni, amely fogalmi csoportosításban írta le a különböző, hagyományosan emberi alakban megjelenített fogalmak, csillagászati és földrajzi tárgyak, mitológiai ismeretek, hangulatok és indulatok stb. képi ábrázolásait, és magyarázta meg az alakok megjelenését, öltözetét és a kezükben vagy mellettük látható tárgyakat mint az azonosításukat segítő kelleket (attribútumokat). A több ezer oldalas kéziratból megszerkesztett könyvben alig szerepeltek politikai fogalmak (közjő, a köztársaság kormányzása, politika, államrezon), és még egyáltalán nem voltak képek, csak hivatkozások ekfrázisokra vagy műtárgyakra, amelyeken Ripa az adott ábrázolásokkal találkozott. A demokrácia ábrája először abban az 1630-as bővített kiadásban bukkant fel, amelyet jóval Ripa halála után a jezsuita Giovanni Zarantino Castellini jelentetett meg a maga kiegészítéseivel. Itt Demokrácia egy „szerény öltözetű hölgy”, kezében két attribútummal: egy gránátalmával és a kezében tekergető kígyókkal. Jobb oldalán két zsák gabona látható, bal oldalán egy kupac kiszórt/kiszóródott gabonaszem. A hozzá fűzött magyarázat szerint a gránátalma sok apró magva „az egyenlő polgárok népgyűlésének” szimbóluma, míg a virgóc kígyók a személyeknek, eszméknek és szándékoknak a demokráciára jellemző sokféleségét jelölik. Ehhez képest megvető hangú magyarázatot kap a gabonás zsák és a kiszórt gabonaszemek: a demokrácia jelentéktelen és alantas, mint a földön csúszó-mászó kígyók, ugyanis képtelen felemelkedni és különbséget tenni jó és rossz között, mert csak az élelemmel tö-

rődik, és nem érdekli se a dicsőség, se a tisztelet, se a tekintély.

Ahhoz képest, hogy ma a demokráciáról úgy beszélnek világszerte, mint minden nemzet történelmének végcéljáról és szükséges beteljesüléséről, mint a politikai és társadalmi élet legjobb formájáról, vizuális megjelenítésének története igen sovány.¹² A Ripa *Iconologia*jából ismert allegorikus nőalak az 1680-as években egyszer felbukkant a versailles-i kastély homlokzatán,¹³ majd 1791-ben egy három szerző által húsz éven át összeállított, metszetekkel ellátott ikonográfiai kompendium második kötetében a *Gouvernement* címet viselő metszeten.¹⁴ A demokrácia itt mint az egyaránt lehetséges és elismerésre méltó kormányformák egyike szerepel – a másik kettő a monarchia és a zsarnokság. A hatalmi jelvényeivel a trónján ülő fenség (Monarchia) és a jog jelvényeit (a vesszőnyalábot és a pалlost) tartó, felfegyverzett matróna (Zsarnokság) egymásra figyel, velük szemben Demokráciának nincsenek hatalmi jelvényei, rájuk sem néz, ő pusztán egy bájos ifjú hölgy, aki szabadon láttatja egyik mellét (mint majd Delacroix Szabadság-asszonya), és a másik kettőtől elfordulva valamivel játszik (nem sikerült azonosítanom fotóról, mi van a kezében).

Ez a derűs demokráciakép nem élte túl a francia forradalmat, tekintve hogy idővel valamennyi uralmi forma jelképei beleolvadtak a Köztársaság ábrázolásaiba, kiegészülve több hagyományos elemmel a keresztény ikonográfiából. Így lett Demokrácia a polgárerények összességét megtestesítő nagyasszony, akit ráadásul elborítanak politikai tevékenységének eszközei és szimbólumai: például az oroszlan az államrezon képviselőjében, továbbá áldott tevékenységének gyümölcsei, köztük a tudomány haladását, a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem felvirágoztatását képviselő tárgyak vagy emberi alakok.

Több erőfeszítés és próbálkozás ellenére nem sikerült általánosan elfogadott és megértett ikonikus jellet teremteni a meglévő Demokrácia-ábrázolásokból. Már csak azért sem, mert az 1848-as forradalmak után uralkodó képzőművészeti áramlatok (naturalizmus, realizmus, szimbolizmus) nem kedveztek a megszemélyesített, korokon és földrészekén átívelő Demokrácia vizuális megjelenítésének és egyáltalán, a politikai allegóriák gyártásának. Egy kivétellel: a karikatúra volt az a műfaj, amely könnyedén áthidalta a mindenkor kortárs művészetek és a politikai megközelítések között egyre növekvő távolságot.¹⁵

A demokrácia mint olyan vizuális ábrázolása nem csupán stílusproblémákba ütközik, hanem elsősorban politikaiakba. A modern polgári társadalom és a képviselői demokrácia kialakulásával a néphatalom követelésének vagy meglétének verbális állítása

könnyen kikezdhető, vizuális megjelenítése pedig szinte csak kudarcra végződhet, ugyanis olyan társadalmi integrációs folyamatokat előfeltételez, amelyek valamiképp egységesítik a népet alkotó nagycsoportok tagjait, ez pedig csak a különbözőségek és különbségek letagadásával, a vizionált egységbe be nem férő „másilyenek” kizárásával volna lehetséges. Talán Delacroix méltán híres festménye a júliusi forradalomról (*A Szabadság vezeti a népet*) az utolsó, amelyben még hitelesen együtt cselekedhettek a forradalmárok társadalmi típusait képviselő alakok a Szabadság fogalmának vizuális szimbólumával, ráadásul egy kortárs – csak egy hónappal korábbi – eseményről tudósító képen.

A politikai ikonográfia kutatóinak egy csoportja 8 évvel ezelőtt megjelent tanulmánykötetében azokat az okokat, változásokat elemezte, amelyek a mai politikai cselekvések vizuális világában az ikonográfiai hagyomány megszakadásához, nem ironikus továbbvitelének eltűnéséhez vezettek.¹⁶ Van azonban egy fontos (közel) jelenkori ellenpélda: a fáklyáját mindkét kezével magasra tartó nőalakként ábrázolt Szabadság 1989. május 30-án a pekingi Tiananmen téren felállított, majd betiltott, június 4-ére már lerombolt, de ormótlanságában is nagyszerű szobra.

JEGYZETEK

1. ARISZTOTELÉSZ: *Politika*, ford. SZABÓ Miklós, Budapest, Gondolat, 1984, 1289 a–b.
2. Martin WARNKE: Demokratie, in *Handbuch der politischen Ikonographie I*, Hrsg. Uwe FLECKNER – Martin WARNKE – Hendrik ZIEGLER, München, C. H. Beck, 20112, 226–234.
3. Leopold D. ETTLINGER: Hercules Florentinus, *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, 1972, 119–142.
4. A döntését mérlegelő Herkules ikonográfiájáról: Erwin PANOFKY: *Hercules am Scheidewege*, Leipzig–Berlin, Teubner, 1930. A moralizált politikai üzenet jelent meg abban az eszmefuttatásban – *A Notion of the Historical Draught or Tablature of the Judgment of Hercules* –, amelyben Shaftesbury grófja kifejtette, milyen gondolatokat hordozzon az általa megrendelt festmény Herkules választásáról (Anthony Ashley COOPER, Earl of Shaftesbury: *A Notion of the Historical Draught or Tablature of the Judgment of Hercules. According to Prodicus, Lib. II. Xen. de Mem. Soc.*, London, A. Baldwin, 1713).
5. Paula DIEHL: Die Symbolisierung des Volkes in der Demokratie: Eine ikonografische Spurensuche, in *Politische Ikonographie und Differenzrepräsentation*, Hrsg. Sebastian HUHNHOLZ – Eva Marlene HAUSTEINER, Baden-Baden, Nomos Verlagsgesellschaft, 2018, 32 (Leviathan Sonderband, 34), <https://doi.org/10.5771/9783845285405-20>.
6. Simon SCHAMA: *Polgártársak. A francia forradalom krónikája*, ford. M. NAGY Miklós, Budapest, Európa, 2001, 1034.
7. *Uo.*, 1033.
8. *The Sword of Judith: Judith Studies Across the Disciplines*, eds. Kevin R. BRINE – Elena CILETTI – Henrike LÄHNEMANN, Cambridge, Open Book Publishers, 2010, <https://doi.org/10.2307/j.ctt5vj5x>.
9. Quentin SKINNER: Ambrogio Lorenzetti. The Artist as Political Philosopher, *Proceedings of the British Academy*, 1986, 16–20.
10. Sarah Blake McHAM: Donatello's Judith as the Emblem of God's Chosen People, in BRINE–CILETTI–LÄHNEMANN (8. vj.) 307–324, <https://doi.org/10.2307/j.ctt5vj5x.19>.
11. Erre az összefüggésre utal Freud is 1922-ben írott, de csak 1940-ben megjelent írásában a „lefejezés = kaszt-ráció” képlettel, lásd Sigmund FREUD: A medúzafő, ford. Hajós Gabriella, Enigma, 2024/4, <https://enigma-online.hu/wp-content/uploads/2024/04/AMeduzafo.pdf>.
12. Martin WARNKE: Die Demokratie zwischen Vorbildern und Zerrbildern, in *Zeichen der Freiheit. Das Bild der Republik in der Kunst des 16. bis 20. Jahrhunderts*, Hrsg. Dario GAMBONI – Georg GERMANN, Bern, Stämpfli, 1991, 75–97 (21. Kunstausstellung des Europarates 1991, Katalog, Bernisches Historisches Museum und Kunstmuseum).
13. Jacques Buirette szobra Charles le Brun rajza alapján.
14. Hubert François GRAVELOT – Charles Nicolas COCHIN – Charles-Etienne GAUCHER: *Iconologie par figures; ou, Traité complet des allégories, emblèmes, etc. Ouvrage utile aux artistes, aux amateurs, et pouvant servir à l'éducation des jeunes personnes II*, Paris, Le Pan, 1791, 156.
15. WARNKE (12. vj.). A demokráciaábrázolások – és különösen a karikatúrák – kiváló bemutatására lásd: Gonzalo CAPELLÁN DE MIGUEL: Democracia. Iconografía política de los conceptos fundamentales de la modernidad, *Historia y Política*, 2020/44, 173–217, <https://doi.org/10.18042/hp.44.07>.
16. *Politische Ikonographie und Differenzrepräsentation*, Hrsg. Sebastian HUHNHOLZ – Eva Marlene HAUSTEINER, Baden-Baden, Nomos, 2018 (Leviathan Sonderband, 34), <https://doi.org/10.5771/9783845285405>.

ABSTRACTS

Andrew Arato

The purpose of this study is to outline ancient cyclical concepts, their subsequent influence, and attempts to move beyond this logic, as well as to present the quasi-cyclical pattern that has gradually reemerged in political science literature from the 1980s to the present. In doing so, the paper focuses on the following issues: the collapse of democracies, transitions to democracy (or transitions from authoritarian rule), the challenges of democratic consolidation, backsliding, erosion, hybridization, and the parables of democracies. The study examines the role of populism in these changes. One of the most important questions from this perspective is whether, if populism does indeed contribute to the emergence of a cyclical pattern, it is possible to overcome this type of politics—that is, to break the cycle.

Gábor Attila Tóth

In his article, Attila Gábor Tóth based on Andrew Arato's constitutional thinking touches on two inseparable issues: the description of the undemocratic system and the assessment of the possibilities for changing the system.

Imre Sziijártó

Imre Sziijártó's article examines the extent to which the policy and regime-cycles described by Karl Polányi might be present in Soviet-type societies such as the USSR and the People's Republic of Hungary. In both cases, there is a similar oscillation between reform attempts aimed at economic decentralization and limited markets, on the one hand, and the restoration of centralized command economies, on the other. These economic reform cycles tend to coincide with political reforms towards partial liberalization. The reform cycle eventually threatens the regime's stability and is either reversed or spirals into a regime cycle. The notable exception to this trend is the Chinese People's Republic, where the regime secured its political hegemony through the decoupling of political and economic reforms. The article shows that a modified version of the cyclical pattern described by Polányi is present in Soviet-type societies, although in these cases the "counter-movement" is motivated by the regime's narrow interests rather than society's general need for self-protection from the destructive tendencies of unconstrained market forces.

INTERVIEW

Róza Vajda and Márton Gerő ask Andrew Arató about his personal and intellectual history, combining discussions about theories and political processes, from Marxism to civil society, regime changes and constitution-making, from Easter Europe to the West, from Africa to Asia.

ROUNDTABLES

The roundtable, *Constitutional Restoration: Lessons from the 2021–22 Debate and Challenges for the Future*, revisits the 2021–2022 debate on constitutional restoration in Hungary and examines the legal, political, and moral dilemmas of a possible democratic transition from autocratic rule.

The roundtable, *Civil Society and Democracy: Challenges and Prospects*, examines the role of civil society in resisting authoritarianism and sustaining democratic institutions in Hungary.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Andrew Arato
történész
New School for Social Research

Kovács Kriszta
jogász
ELTE TáTK

Wessely Anna
szociológus
ELTE TáTK

Arapovics Mária
közösségfejlesztő
ELTE TáTK

Miklósi Zoltán
politikai filozófus
CEU

Gerő Márton
szociológus
ELTE TáTK, ELTE TK

Greskovits Béla
közgazdász
CEU

Szijártó Imre
szociológus doktorandusz
New School for Social Research

Nizák Péter
civiltársadalom-kutató
Civil Szemle Alapítvány

Halmi Gábor
jogász
ELTE TáTK

Szűcs-Zágoni Zoltán Gábor
politikai filozófus
ELTE TáTK

Radnóti Sándor
esztéta
ELTE TáTK

Kovács Ágnes
jogász
ELTE TáTK

Tóth Gábor Attila
jogász

Vajda Róza
szociológus
ELTE TK

FUNDAMENTUM

Az emberi jogok folyóirata

AZ ELTE TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR LAPJA

XXX. évfolyam 1-2. szám

Nemzetközi tanácsadó testület: Andrew Arato, Bódig Mátyás, Catherine Dupré, Györfi Tamás,
Lech Garlicki, Jan-Werner Müller, Kim Lane Scheppele
Főszerkesztő: Halmi Gábor • Szerkesztők: Ambrus Mónika, Farkas Lilla, Halmi Gábor, Kállai Péter, Kazai Viktor Zoltán,
Kovács Ágnes, Körtvélyesi Zsolt, Lux Ágnes, Majtényi Balázs, Mészáros Gábor, Nagy Alíz, Salát Orsolya, Szentes Ágota
Olvasószerkesztő: Szentes Ágota

Korábbi szerkesztők: Balogh Lídia, Bodnár Kriszta, D. Tóth Balázs, Javorniczky István, Kardos Gábor, Kovács Kriszta, Köves Nóra,
Majtényi László, Molnár Noémi Fanni, Novoszádek Nóra, Pap András László, Polgári Eszter, Polyák Gábor, Sólyom Péter, Tordai Csaba,
Tóth Gábor Attila, Uitz Renáta, Vissy Beatrix, Zsugyó Virág

Kiadja az Emberi Jogi Információs és Dokumentációs Központ Alapítvány • Felelős kiadó: Majtényi Balázs
A szerkesztőség és a kiadó címe: 1117 Budapest, Pázmány sétány 1/a. • Telefon: 372-2907 • E-mail: indok.fundamentum@gmail.com
Honlap: <http://www.fundamentum.hu>, <http://ojs.elte.hu/fundamentum> • Lapterv: Pintér József • Tördelte: Compositio Libri

ISSN 1417-2844 (nyomtatott), ISSN 1588-0508 (online)

E szám megjelenését az ELTE Folyóiratfejlesztési Alap támogatta.